PIERRE ROSANVALLON

CONTRADEMOCRAȚIA

politica în epoca neîncrederii

biblioteca de politică

biblioteca de politică

colecție coordonată de Cristian Preda

Pierre Rosanvallon (n. 1948) este profesor la Collège de France și director de studii la École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris). Profesând o istorie conceptuală a politicului și a socialului, lucrările sale au investigat, pe rând și totodată încrucișat, construcția politică a dreptății sociale (*La Crise de l'État-providence*, Seuil, Paris, 1981; *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-providence*, Seuil, Paris, 1995 [*Noua problemă socială*, trad. Gabriela Camara, prefață de Ioan Mărginean, Institutul European, Iași, 1998]; împreună cu Jean-Paul Fitoussi, *Le nouvel âge des inégalités*, Seuil, Paris 1996 [*Noua epocă a inegalităților*, trad. Camelia Trofin, prefață de George Poede, Institutul European, Iași, 1999]), istoria intelectuală a democrației contemporane (*Le Moment Guizot*, Gallimard, Paris, 1985; *Le libéralisme économique: histoire de l'idée de marché*, Seuil, Paris, 1989), travaliul politic și intelectual al democrației moderne (*Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Gallimard, Paris, 1992; *Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Gallimard, Paris, 1998; *La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Gallimard, Paris, 2000), precum și particularitățile politice, sociale și intelectuale ale sistemului politic francez (*L'État en France de 1789 à nos jours*, Seuil, Paris, 1990; *Le Modèle politique français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*, Seuil, Paris, 2004). *La contre-démocratie. La politique à l'âge de la défiance* (Seuil, Paris, 2006) este cea mai recentă dintre publicațiile autorului.

PIERRE ROSANVALLON

CONTRADEMOCRAȚIA
politica în epoca neîncrederii

Traducere din limba franceză și prefață
ALEXANDRA IONESCU

NEMIRA

Coperta colecției: Dana MOROIU, Corneliu ALEXANDRESCU

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
ROSANVALLON, PIERRE
Contrademocrația / Pierre Rosanvallon , trad..
Alexandra-Gabriela Ionescu. - București, Nemira
Publishing House, 2010
Index
ISBN 978-606-579-032-2

I. Ionescu, Alexandra-Gabriela (trad.)

94(44)

Pierre Rosanvallon
LA CONTRE-DÉMOCRATIE. LA POLITIQUE À L'ÂGE DE LA DÉFIANCE
© Editions du Seuil, 2006

© Nemira, 2010

Redactor: Andrei NICULESCU
Tehnoredactor: Constantin NIȚĂ

Tiparul executat de FED PRINT S.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări,
fără acordul scris al editorului, este strict interzisă
și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-579-032-2

Prefață

Oare ce mai reprezintă astăzi democrația ? După prăbușirea comunismului și după valul de democratizare ce i-a urmat, întrebarea își caută încă răspunsul. În vremea războiului rece, încleștată în înfruntarea cu marxism-leninismul sovietic și instalată în același timp confortabil în căușul opoziției dintre libertate și dictatură, dintre drept și nedreptate, dintre drepturi și societatea fără clase, democrația își găsea propria definiție privindu-se în oglinda răsturnată a estului european. Vestul european era pe atunci democratic tocmai pentru că nu se afla în estul politic al Europei. Cetățenii Germaniei federale aveau certitudinea că locuiesc într-o democrație tocmai pentru că vecinii lor aflați dincolo de Zidul Berlinului traversaseră experiența sovietizării. La rândul lor, ceilalți est-europeni știau cu siguranță că democrația era un regim geografic circumscris între Cortina de Fier și coastele orientale ale Pacificului.

Cu greu s-ar putea nega faptul că prăbușirea comunismului a fost, cel puțin în țările Europei de Est, un triumf al libertății în fața opresiunii și dictaturii. Nu a fost desigur întotdeauna un triumf al bunăstării generale sau al dreptului. A fost oare o victorie a democrației ? Ecourile întrebării părăsesc vechiul continent pentru a se reverbera pe

continentul asiatic și pe cel african. Lipsită de referențialul său negativ, democrația pare să se afle într-o dilemă de autodefinire.

Finalul secolului al XX-lea și începutul secolului al XXI-lea au deschis un paradox: definițiile operaționale ale democrației par să abunde. Definițiile politico-filosofice ale acesteia par însă să fi dispărut. Cu alte cuvinte, nimeni nu mai poate spune direct și precis ce este democrația ca regim politic și ca formă de societate, dar toată lumea pare să știe însă cum anume un asemenea regim trebuie construit acolo unde el nu există (încă). Tipizată în formule anglo-saxone ce exploatează la maxim flexibilitatea lingvistică a prezentului continuu, *democracy building* pare să nu mai fie decât o procedură oarecare într-o lume a cărei dezideologizare și al cărei pragmatism au fost sancționate de înlocuirea *ism*-elor cu *ing*-urile: *state building, nation bulding, confidence building,* la limită *peece keeping* unde este cazul. Pare că democratizarea devine un fel de proces standardizat în etape tehnice cu putință de canonizat în manuale de proceduri. Ironia situației, manualele de proceduri sunt de regulă produse și difuzate de acele instituții care, chiar și în democrații, întrupează mai degrabă dimensiunea intervenției autoritare și disciplinare a statului (armata, poliția, serviciile secrete)...

Experiența românească poate fi ilustrativă în acest sens. În cele aproape două decenii scurse de la brusca dispariție a Partidului Comunist Român și de la eliminarea fizică a secretarului său general, democrația a primit definiții operaționale succesive, formulate spontan sau deduse din condiționările impuse de ralierea la diferite organisme și organizații internaționale. Să ne amintim că, la începutul anilor '90, democrația însemna în primul rând libertatea expresiei și a protestului public într-un regim care ezita

încă să-și clarifice principiile și instrumentele funcționale. Inspirată din viziunea liberală purtată inițial de undele *Europei Libere* și apoi de expertiza agențiilor internaționale, democrația primului cincinal postcomunist s-a organizat sub semnul imperativului alegerilor libere. Dezbaterea publică și alegerile libere, altfel spus Parlamentul și partidele, păreau să fie în acea vreme reperele esențiale ale unui regim politic care să merite atributul democratic.

După epuizarea experienței politice a „primei alternanțe", cea din 1996, și odată cu descântarea publică generală ce i-a urmat, democrația și-a schimbat subtil definiția, migrând oarecum din zona instituțională și constituțională a regimului politic către dinamismul societății. „Societatea civilă", formulă vagă, beneficiind de o tradiție filosofică pe cât de impresionantă, pe atât de sinuoasă, resuscitată de critica est-europeană a totalitarismului în anii '70, devenea la începutul anilor 2000 sinonimul democrației[1].

Formula a fost îmbrățișată cu entuziasm din cel puțin două motive. Pe de-o parte, pentru că ea delocaliza democrația din zona unei politici pe cale de a fi monopolizată de partide și de a se cufunda în tehnicismul guvernamental al integrării europene, și o reașeza într-un spațiu accesibil și comun discuției publice. Pe de altă parte, pentru că părea în măsură să dea un alt corp, real și cuantificabil, regimului politic: organizațiile neguvernamentale.

Reperul avea însă și mai multe inconveniente decât precedentele sale, dezbaterea publică și alegerile libere. Dacă acestea din urmă, principii ale vieții publice, erau și sunt menite să se verifice într-o formă instituțională,

[1] Pentru o istorie politico-intelectuală a societății civile, v. lucrarea lui Dominique COLAS, *Genealogia fanatismului și a societății civile,* trad. Cristina Arion, Mircea Secure, Alina Vasile, Nemira, București, 1998.

cea a Parlamentului, tangibilă, palpabilă și, la limită, criticabilă, „societatea civilă" nu se poate întrupa și nu poate căpăta o voce clară decât cu riscul propriei sale anihilări. Cu alte cuvinte, „societatea civilă" nu descrie nici actori, nici instituții, nu poate avea purtători de cuvânt sau reprezentanți în guvern, pentru că nu este altceva decât logica unui spațiu, eminamente public, guvernat și pus în mișcare de exercițiul individual și colectiv al libertăților civile, de la libertatea de expresie la libertatea muncii, de la libertatea conștiinței la dreptul de proprietate.

Subiect politic dificil, dacă nu chiar imposibil, „societatea civilă" avea nevoie de un obiect care să-i fie propriu, care să o poată întrupa cel puțin în acțiune, dacă nu în formă. Mobilizarea fragmentară, repliată pe teme sectoriale[1], sau simpla contestare se dovedeau insuficiente, dacă nu chiar riscante. Transparența, ca ideal filosofico-politic, și lupta împotriva corupției, ca demers operațional, au părut astfel să furnizeze, nu numai în România sau în noile democrații, conținutul și respectiv suportul unor raportări a societății la politică în măsură să facă economie de efortul unei definiri colective a celor doi termeni așezați în relație.

Ce este democrația: o întrebare care, într-o epocă mult prea ocupată cu democratizarea, nici măcar nu a fost formulată. Știința politică își are aici partea sa de vină. Literatura numită „tranzitologică", enormă și adesea monotonă, dominantă în ultimul deceniu al secolului trecut, a plecat chiar de la premisa că democrația este variabila independentă a proceselor de schimbare politică din epocă, reperul fix ce nu mai trebuie explicat. Inspirată din definiția

[1] Despre vocația fragmentară și profesionalizantă a mobilizării și asocierii civice în democrațiile contemporane, v. Theda SKOCPOL, *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life,* University of Oklahoma Press, Norman, 2003.

procedurală a democrației formulată în paradigma liberală a criticii totalitarismului, tranzitologia a eliminat subtil democrația din jocul investigației intelectuale, așezând adesea confortabil schimbarea politică în registrul cuvintelor, al instituțiilor și al cifrelor, dar scoțând-o în același timp de pe terenul inconfortabil al societății și al politicii ca atare. Democratizarea ca abandon al reflecției democratice riscă astfel să devină un prim pas către abandonarea democrației ca atare.

Nu există și nu a existat niciodată o definiție definitivă a democrației. În fapt, politica democratică nu poate exista în absența unei permanente chestionări reflexive. Tocmai pentru că nu dispune de o substanță gata făcută, politica este democratică atâta vreme cât democrația se află în căutarea propriului său conținut. Aceasta este premisa de la care pornește Pierre Rosanvallon, situându-și întotdeauna obiectele de investigație în spațiul tensiunilor permanente și încrucișate dintre reflecția și aspirația proiectelor politice succesive și practicile concrete și diverse ce pun în formă, îmbogățesc sau contrazic înțelesul însuși al politicii democratice. Politica democratică nu există în absența unui efort constant de a o gândi: normativă, ghidându-i propria sensibilitate politică, premisa este simultan una metodologică. În cazul lui Rosanvallon, acțiunea politică democratică este indisociabilă de înțelegerea și de conceptualizarea politică. Dacă democrația nu are un conținut prestabilit și definitiv, atunci istoria democrației este în primul rând o istorie a subiectelor și a conținuturilor politicii democratice, este, prin excelență, o *istorie conceptuală a politicului*[1].

[1] Pierre ROSANVALLON, *Pour une histoire conceptuelle du politique. Leçon inaugurale au Collège de France faite le jeudi 28 mars 2002*, Seuil, Paris, 2003, subliniat în text.

Nu este poate inutil, într-o societate în care politica are conotații exclusiv negative, să reluăm aici definiția prin care Rosanvallon însuși își lămurește demersul: „Politicul, așa cum îl înțeleg eu, este totodată un *spațiu* și un *efort*. Ca spațiu, el desemnează locul în care se leagă multiplele fire ale vieții bărbaților și femeilor, care oferă cadrul general al discursurilor și al acțiunilor acestora. Politicul trimite la faptul existenței unei «societăți» care formează în mintea membrilor săi un ansamblu care are sens. Ca efort, politicul desemnează procesul prin care un grup uman, care nu constituie ca atare decât o simplă «populație», capătă chipul unei adevărate comunități. Politicul se compune astfel prin procesul întotdeauna litigios de elaborare a regulilor explicite sau implicite ale participării și ale împărtășirii care dau formă vieții cetății."[1]

Ce este, așadar, politicul? Răspunsul este până la urmă simplu și complicat în același timp: politicul este locul și demersul de fabricație a principiilor de inteligibilitate ale unei societăți. În absența lui, viața noastră comună nu are sens. În lipsa lui, în lumea modernă și contemporană, nu ne putem explica într-un mod convenabil și nu putem justifica în propriii noștri ochi și în ai celorlalți simplul fapt că trăim într-o societate, conviețuind, în modul cel mai concret și mai cotidian cu putință, cu alte persoane de care ne simțim mai strâns sau mai slab legați.

Istoria conceptuală a politicului pe care o propune Pierre Rosanvallon este prin urmare istoria modurilor și a căilor prin care atât locul politic – cu frontierele sale mișcătoare și cu mecanismele sale întotdeauna evolutive –, cât și demersul politic – cu căile sale multiple și încrucișate – au căpătat și continuă să capete formă și conținut pentru

[1] *Ibidem*, p. 12 (n. tr.).

a produce sensul societăților în care trăim astăzi. Istoria conceptuală a politicului, fir central al istoriei democrației, ne arată că nu am căzut niciodată de acord asupra definiției democrației, că nu am convenit niciodată definitiv nici asupra subiectului politic al acesteia, nici asupra căilor legitime prin care acesta se manifestă și nici asupra limitelor în care acesta poate prinde glas. Politicul democratic este prin excelență un obiect istoric, iar caracterul său democratic nu subzistă decât grație acestei istoricități. Așa-zisul triumf al democrației nu este decât un moment ca oricare altul al istoriei democrației.

Contrademocrația este atât produsul, cât și confirmarea unui asemenea demers, hrănit din metoda istorică a unui François Furet și din reflecția filosofică a unui Claude Lefort, autori care, așa cum mărturisește autorul, l-au învățat să se pună la adăpost de rigiditatea „rutinelor academice" și de efemerul „modele intelectuale"[1], un demers ale cărui virtuți intelectuale au fost recunoscute dincolo de spațiul francez și consacrate prin atribuirea catedrei de istorie modernă și contemporană a politicului de la Collège de France.

Contrademocrația are propria sa istorie, în măsura în care este precedată de o istorie a democrației al cărui exercițiu străbate întreaga operă a lui Pierre Rosanvallon. *Contrademocrația*, menită să lanseze un nou ciclu de scrieri ale autorului, este în primul rând un argument al insuficienței congenitale și fertile a reflecției politice: există întotdeauna ceva pertinent de spus despre democrație pentru că investigația politicii democratice nu se sfârșește niciodată. *Contrademocrația* rescrie istoria politicii democratice după ce autorul său expusese pe mai bine de 1 300 de

[1] *Ibidem*, p. 9.

pagini travaliul confecției, al dezbaterilor, al formelor și al practicilor concrete ale democrației așa cum s-a întrupat aceasta în secolul al XIX-lea francez.

Istoria sufragiului universal în Franța[1] nu este nici narațiunea glorioasă a extinderii democrației și nici investigația tehnică și minuțioasă a regimurilor electorale. Între cele două orizonturi familiare și rutiniere ale științei politice, Pierre Rosanvallon scrie istoria emergenței politice a cetățeanului, un artefact politic eminamente modern, incapabil să se ridice în picioare în absența unui schelet instituțional (drepturi, reguli de participare, moduri administrative de identificare și recunoaștere etc.) construit la intersecția dintre presupunerea filosofico-politică a individualității și consacrarea sau, după caz, refuzul prejudecății sociale.

Cetățeanul democratic nu preexistă normelor și instituțiilor, convențiilor și practicilor politice moderne și contemporane, așa cum nu o face nici poporul. Până la urmă, paradoxul istoriei democratice expuse de Pierre Rosanvallon este următorul: *cetățeanul* și *poporul*, în calitate de subiecte politice complementare indispensabile democrației, sunt în egală măsură premise și produse ale democrației, tocmai pentru că democrația este un regim al producției de sine. Sufragiul universal este suportul și vectorul producției cetățeanului. Reprezentarea democratică este modul de producere a poporului, un popor care nu este niciodată „de găsit"[2], dar care se cuvine în permanență căutat și exprimat prin instituții și politici. Dar căutarea poporului, subiect invizibil și intangibil, dar nu

[1] *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Gallimard, Paris, 1992.

[2] *Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Gallimard, Paris, 1998.

mai puțin suveran, este în același timp producție a societății și a inteligibilității acesteia. Pe firul unei reflecții cu temeiuri kantiene, ce-l leagă de Hannah Arendt sau de Michel Foucault, Rosanvallon descrie tensiunea politică democratică în termenii unei fatale absențe a coincidenței dintre autorul și subiectul democrației, dintre cel (cei) care fac societatea și politica în modul cel mai concret și mai direct cu putință și cel (cei) care dau chip și glas acestei societăți prin politică.

Democrația nu este niciodată desăvârșită[1] pentru că nu poate niciodată spera să suprapună întocmai poporul politic produs prin mecanismele cetățeniei peste o societate care, exprimându-se politic, este îndemnată să incrimineze și să condamne imperfecțiunile propriei sale imagini. Democrația este, așadar, regimul politic al gestiunii spațiului întotdeauna căscat între ficțiunea politică și realitatea sociologică. Democrația este regimul producției de sine, producție a autorului și a subiectului politic: iată obiectul trilogiei pe care Pierre Rosanvallon o încheia în anul 2000. Democrația a fost și este regimul prin care societatea refuză modul în care este întruchipată ca popor, prin care individul își contestă portretul de cetățean, prin care poporul și cetățeanul se folosesc de instrumentele democratice pentru a-și desena propriile forme și chipuri, pentru a-și face propria politică. Democrația politică este, așadar, și regimul politicii democratice sau al democratizării construcției sensului politic, fie și cu riscul negării politicii ca atare: iată obiectul seriei pe care *Contrademocrația* promite să o deschidă.

Contrademocrația nu este altă democrație, ci o parte a democrației, ce se cuvine înțeleasă în relația sa agonică

[1] *La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Gallimard, Paris, 2000.

cu practicile și instituțiile democratice constituite. Istoria sa este istoria nemulțumirii, a neîncrederii, a reticenței și a rezistenței hrănite de însuși proiectul democratic, o istorie ce o însoțește pe cea a construcției și a îmbogățirii democrației ca regim politic și ca formă de societate. Istoria contrademocrației este, așadar, tot atât de lungă și de bogată ca și istoria democrației. Textul lui Pierre Rosanvallon are marele merit de a ne arăta că fenomenele și gesturile pe care tindem să le punem astăzi, în întreaga lume europeană și nord-americană, pe seama unei dezamăgiri, dacă nu chiar a unei epuizări democratice, s-au aflat întotdeauna în inima politicului democratic.

Prin urmare, particularitatea politicii contemporane rezidă mai puțin în practicile contrademocratice ca atare, pe care Pierre Rosanvallon le așază în categoriile comprehensive ale supravegherii, ale rezistenței și ale judecății, și mai degrabă în echilibrul de ansamblu dintre regimul democratic, practicat prin alegeri și instituit prin reprezentare, și expresiile contrademocratice ale societății. În economia acestui echilibru, dispariția alternativei politice a democrației odată cu prăbușirea comunismului nu reprezintă până la urmă decât un element. Acesta se conjugă cu cel puțin două alte fenomene majore.

Primul privește unul dintre temeiurile paradigmei modernității politice: raportarea la viitor. Dacă politicul democratic își are epoca de glorie în secolul al XIX-lea, cel căruia îi datorăm enorma majoritate a instrumentelor de înțelegere și de practică a democrației, se cuvine să nu uităm că patrimoniul politic construit atunci, atât conceptual, cât și instituțional, verificat de-a lungul secolului ulterior, a fost imaginat într-o atmosferă intelectuală dominată de filosofia progresului și de orizontul hipertrofiat al

unui viitor pozitiv[1]. Artefacte politice postbelice precum statele bunăstării din Occidentul european sau modelul social european participă încă la această paradigmă optimistă în care politicul se mai definește încă drept demers al încrederii și al speranței colective. Vlăguirea lor progresivă este cauzată mai puțin de disfuncții tehnice sau de insuficiențe financiare, cât de părăsirea treptată a raportului modern cu viitorul. Palierul contrademocratic, palierul neîncrederii sociale și al obstrucției politice nu încetează să se îngroașe pe măsură ce ne cufundăm într-o paradigmă a catastrofei, a efectelor neprevăzute, a viitorului distrus iremediabil pentru care alarmele ecologiste nu sunt decât o exemplificare.

Al doilea fenomen atinge însuși subiectul politic democratic. În măsura în care democrația modernă este o politică a voinței, democrația modernă este o politică a subiectului. De la suveranul monarh la poporul suveran, de la supuși la cetățeni, istoria democratică este o istorie a subiectului politic deja explorată de Pierre Rosanvallon. Din acest punct de vedere, monismul democratic al revoluționarilor francezi sau pluralismul politic al fondatorilor republicii americane nu reprezintă decât moduri de amenajare a subiectului politic în condițiile democrației reprezentative. Or, dacă democrația poate fi înțeleasă drept un progres al cetățeniei, drept o încetățenire permanentă, chiar dacă nu întotdeauna continuă, firul contrademocratic trasează un itinerar al de-subiectivării, al diluării subiectului politic pe măsură ce acesta coboară către unitățile ireductibile ale societății. De-subiectivarea

[1] V. despre raporturile moderne dintre prezent și viitor, Reinhardt KOSELLECK, *Le futur passé. Contribution à la sémantique des temps historiques,* trad. fr. din limba germană Jochen Hoock, Marie-Claire Hoock, Éditions de l'EHESS, Paris, 1990.

politică democratică, ilizibilitate și intangibilitate a subiectului politic, fenomen politic prin excelență, naște însă ceea ce Pierre Rosanvallon numește „impolitica", respectiv coexistența, relația și acțiunea umană incapabilă să mai producă sensuri comune. Probabil că ilustrarea canonică a acestui fenomen este Internetul. Deși autorul îl tratează ca pe o „formă politică" în măsură să articuleze o multiplicitate de categorii de acțiune contrademocratice, Internetul nu este mai puțin însă o formă impolitică prin excelență. Internetul împărtășește trăsăturile politicului, fără a-i reproduce însă nici funcția și nici conținutul. Loc și demers totodată, hiperspațiul este lipsit de acele repere geometrice ale spațiului politic care întemeiază suveranitatea; multiplicând la infinit temporalități individuale efemere, el se sustrage înscrierii într-un timp general care să-i fie propriu; în sfârșit, el este un loc al non-subiectului, al acțiunii fără autor, al identităților nedezvăluite, al coexistenței și al interacțiunii permanente ce nu poate și nici nu-și propune să producă vreun sens de ansamblu. Mai mult decât pur și simplu anarhic, Internetul este impolitic.

În echilibrul dinamic dintre reprezentarea democratică pe de-o parte și manifestările contrademocratice ale societății, miza este, așadar, politicul ca atare. Balanța actuală dintre cele două încearcă să ne facă să credem că între oligarhia electivă și populismul plebiscitar nu prea mai există cale de mijloc. Istoria democrației cu întreg palierul său contrademocratic ne poate însă arăta că resursele de imaginație din care se hrănește politicul sunt arareori epuizate. Cu cel puțin două condiții. Aceea ca politicul să rămână un obiect de reflecție colectivă și ca democrația și contrademocrația să fie imaginate în registrul complementarității și nu al alternativei reciproc exclusive.

ALEXANDRA IONESCU

NEÎNCREDERE ȘI DEMOCRAȚIE

(INTRODUCERE)

Idealul democratic nu mai are astăzi rival. Regimurile care își spun democratice suscită însă numeroase critici. Aceasta este problema politică a epocii noastre. Diminuarea încrederii cetățenilor în responsabilii politici și în instituțiile cetății constituie unul dintre obiectele privilegiate ale științei politice din ultimii douăzeci de ani. O întreagă serie de studii importante, naționale sau comparate, au stabilit deja diagnosticul. La rândul ei, literatura consacrată analizei absenteismului electoral a căpătat proporții notabile. Fapt semnificativ, nici democrațiile recente din Europa de Est, Asia sau America Latină nu fac excepție. Cum se cuvine oare să înțelegem aceste fenomene interpretate de regulă ca semne ale unei „crize", ale unei „dificultăți", ale unei „dezafectări" sau ale unui „blocaj" ? Explicațiile cele mai frecvente invocă, adesea dezordonat, efectele individualismului invadator, tendința replierii în sfera privată, declinul voinței politice, constituirea unei elite din ce în ce mai rupte de popor. Originile acestui „declin al politicului" sunt cel mai adesea puse pe seama orbirii sau a defetismului celor care guvernează și în contul descurajării sau al alienării celor guvernați. Deplorăm lipsa sau abandonul, deplângem îndepărtarea de un model inițial, denunțăm trădarea unei promisiuni. Asemenea aserțiuni stau astăzi pe

buzele tuturor și curg din toate condeiele, amestecând vag și repetitiv dezamăgirea și amărăciunea hrănită în prezent de nostalgia unui trecut cetățenesc în bună măsură idealizat. Din inima acestei decepții izvorăște uneori o ură surdă și difuză împotriva democrațiilor.

Lucrarea de față urmează alte căi pentru a înțelege starea prezentă a democrațiilor. Ea încearcă să extindă câmpul analizei examinând reacțiile societății în fața disfuncțiilor originare ale regimurilor reprezentative. Într-adevăr, privită dintr-o perspectivă istorică, democrația s-a manifestat întotdeauna ca o promisiune și ca o problemă. Promisiunea unui regim atent la frământările unei societăți întemeiate pe împlinirea unui dublu imperativ de egalitate și de autonomie. Dar și problemă a unei realități departe de a fi satisfăcut vreodată aceste nobile idealuri. Proiectul democratic a rămas nerealizat chiar acolo unde era proclamat, fie că a fost pervertit în mod grosolan, restrâns în mod subtil sau contrazis în mod mecanic. Până la urmă, nu am cunoscut niciodată regimuri cu adevărat „democratice", înțelese în cel mai puternic sens al cuvântului. Democrațiile reale au rămas neterminate, dacă nu au fost confiscate în proporții mai mari sau mai mici. Speranța născută din despărțirea de universul dependenței și al despotismului a fost întotdeauna însoțită de dezamăgire. Principiul construcției electorale a legitimității guvernanților și expresia neîncrederii cetățenești față de putere au rămas mereu îngemănate. Primul manifest democratic modern, faimosul *Acord al poporului* publicat la Londra la 1 mai 1649, ilustra deja în mod exemplar această dualitate. Garantarea libertăților civile și religioase, instituția juriului, sufragiul universal, limitarea mandatelor elective, stricta subordonare a puterii militare față de puterile civile, accesul tuturor la funcțiile publice: toate principiile care vor alimenta

revoluțiile secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea au fost deja formulate în acest text precursor. Interesant însă, el se referă în același timp și la „dureroasa experiență" a corupției puterii, la riscul ca, în ciuda tuturor precauțiilor, interesele particulare să triumfe și reprezentarea să se transforme în dominație. Determinarea condițiilor de constituire a unei puteri legitime și formularea unei „rezerve de neîncredere" au fost, așadar, pronunțate simultan.

SOCIETATEA NEÎNCREDERII

Istoria democrațiilor *reale* este istoria unei tensiuni și a unei contestări permanente. Într-adevăr, legitimitatea și încrederea, elementele pe care teoria guvernării reprezentativ-democratice le împletise în mecanismul electoral au fost în permanență dezacordate. Aceste două calități politice, topite, în principiu, în rezultatul urnelor, nu au însă aceeași natură. Legitimitatea are o substanță juridică, de ordin strict procedural, produsă într-un chip perfect și absolut de alegeri. Încrederea este în schimb mult mai complexă. Pentru a relua faimoasa formulă a economistului Kenneth Arrow[1], ea constituie un fel de „instituție invizibilă" înzestrată cu cel puțin trei funcții. Mai întâi, încrederea *extinde* calitatea legitimității, îmbogățindu-i natura procedurală cu o dimensiune morală (integritatea, în sensul cel mai larg al termenului) și cu una substanțială (grija față de binele comun). În al doilea rând, încrederea joacă un rol temporal: ea ne permite să presupunem că această legitimitate extinsă *durează în timp*. Subliniindu-i

[1] Kenneth J. ARROW, *The Limits of Organization*, Norton, New York, 1974, p. 26.

în modul cel mai clar cu putință funcția, Georg Simmel a prezentat-o ca pe o „ipoteză despre o conduită viitoare"[1]. În sfârșit, încrederea este o modalitate de *economisire instituțională* care ne scutește de o sumedenie de mecanisme de verificare și de colectare de probe. Or, disocierea dintre legitimitate și încredere a fost întotdeauna o chestiune centrală în istoria democrațiilor. Disocierea a fost regula, iar suprapunerea excepția (în Franța, „perioada de grație" desemnează efemerul moment postelectoral în care cele două calități sunt în mod excepțional împreunate). Reacțiile în fața acestei situații de fapt s-au dezvoltat în două direcții. Prima a presupus multiplicarea propunerilor și a experiențelor menite să întărească legitimitatea procedurală – prin creșterea frecvenței recursului la urne, prin dezvoltarea mecanismelor democrației directe, prin întărirea dependenței aleșilor – în scopul ameliorării „democrației electorale". În paralel însă, am asistat la constituirea unui adevărat hățiș de practici, de verificări și de teste, de contraputeri sociale informale, dar și de instituții *menite să compenseze diminuarea încrederii prin organizarea neîncrederii.* Nu putem gândi democrația și nu-i putem reconstitui istoria fără a exa-
mina aceste ultime forme.

Înțelegerea diverselor *experiențe democratice* ne cere, așadar, să luăm în calcul două dimensiuni: pe de-o parte, funcționarea și problemele instituțiilor electorale și reprezentative și, pe de alta, constituirea acestui univers al

[1] Georg SIMMEL, *Sociologie. Études sur les formes de la socialisation* (1908), PUF, Paris, 1999, pp. 355-356. „Suficient de puternică pentru a putea întemeia acțiunea practică, încrederea este în egală măsură o stare intermediară între cunoașterea și necunoașterea celuilalt. Cel care știe tot nu are nevoie să se încreadă. Cel care nu știe nimic nu are motive raționale pentru a se încrede" *Ibidem.*

neîncrederii. Atenția istoricilor și a specialiștilor în teorie politică s-a concentrat până acum asupra primului palier. Pentru înțelegerea sistematică a acestui câmp, am propus la rândul meu o analiză a tensiunilor structurante active în instituțiile cetățeniei, ale reprezentării și ale suveranității[1]. Se cuvine să ne îndreptăm acum atenția către cea de-a doua dimensiune. Desigur, diversele expresii ale neîncrederii au făcut deja obiectul mai multor studii: istoria rezistențelor și a reacțiilor față de formele puterii, sociologia modurilor de dezafectare cetățenească sau de respingere a sistemului politic etc. Acțiunile și atitudinile particulare au fost astfel supuse analizei fără a fi însă restituite într-un ansamblu, ci numai raportate pur și simplu la orizontul foarte vag al încleștării pentru mai multă dreptate și libertate. Lucrarea de față își propune să surprindă manifestările neîncrederii într-un cadru global, capabil să restituie într-un mod articulat și coerent caracteristicile cele mai profunde ale acesteia, să le înțeleagă în măsura în care *se constituie politic în sistem*, pentru a recomanda o înțelegere extinsă a funcționării, a istoriei și a teoriei democrațiilor.

O bună situare a problemei ne cere să observăm de la bun început că expresia neîncrederii a urmat două mari căi: una liberală și alta democratică. Neîncrederea liberală față de putere a fost adesea teoretizată și comentată. Montesquieu i-a oferit expresia canonică[2], iar Părinții

[1] Trilogia lui Pierre ROSANVALLON, *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*, Gallimard, Paris, 1992; *Le Peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Gallimard, Paris, 1998; *La Démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*, Gallimard, Paris, 2000.

[2] Să ne amintim formularea din *Spiritul legilor* (1758): „Experiența ne spune că orice om care deține puterea are tendința să abuzeze de ea

fondatori ai republicii americane au turnat-o într-o formă constituțională. În contextul dezbaterilor din jurul Constituției federale, James Madison și-a construit întreaga viziune politică pe obsesia prevenirii acumulării puterii. Proiectul său nu a fost acela de a fabrica un guvern bun și puternic, întemeiat pe încrederea populară, ci acela de a institui o putere slabă și de a instituționaliza îndoiala. Scopul său nu era atât acela de a încorona cetățeanul, cât de a proteja individul de abuzurile autorității publice. În Franța, Benjamin Constant și Sismondi au apărat poziții comparabile. Sismondi, economist și, în același timp, unul dintre marii teoreticieni politici ai începutului secolului al XIX-lea, identifica cheia de boltă a unui bun regim politic în „tendința constantă de a rezista"[1]. Memoria Vechiului Regim era hotărâtoare pentru toți acești autori: ei doreau să facă imposibilă întoarcerea la despotism. Mai multă democrație însemna, așadar, și într-un mod aproape mecanic, mai multă suspiciune față de putere[2]. În același spirit, Benjamin Constant afirma că libertatea cere ca opinia să fie sistematic ostilă agenților guvernului, invocând chiar o necesară „supraveghere a urii"[3]. Adevărata sa originalitate este însă alta. Constant este primul gânditor care distinge cu claritate între o neîncredere „veche",

și o face până întâlnește obstacole. Însăși virtutea are nevoie de limite. Pentru ca puterea să nu devină abuzivă, este nevoie ca, prin dispoziția lucrurilor, puterea să oprească puterea" (cartea a XI-a, capitolul 4) (n.t.).

[1] Jean Charles Léonard SIMONDE DE SISMONDI, *Études sur les constitutions des peuples libres,* Bruxelles, 1836, p. 230. „Toate instituțiile trebuie așezate sub garanția acestei tendințe", continuă el, *Ibidem.*

[2] V. introducerea lui Mark E. WARREN la *Democracy and Trust*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

[3] *De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier,* s.l. (Paris), 1796, p. 66.

izvorâtă din respingerea puterilor arbitrare impuse societății, și o neîncredere „modernă", înrădăcinată în observația rătăcirilor posibile ale noilor regimuri întemeiate pe voința generală. Evocând „înfricoșătorul exemplu" al lui Robespierre, el amintește de divorțul pe care Franța l-a suferit în 1793: divorț între procesul politic prin care „încrederea universală promovase oameni onești în funcțiile administrative" și cel prin care aceștia din urmă „au permis organizarea unor frății criminale"[1]. În viziunea sa, însăși încrederea democratică se cuvine limitată. În 1830, în momentul adoptării cartei monarhiei parlamentare care încorona regimul pe care îl apărase întotdeauna, Constant face elogiul textului afirmând explicit că „orice constituție [bună] este un act de neîncredere"[2]. Neîncrederea liberală poate fi înțeleasă ca o „putere preventivă", potrivit fericitei expresii a lui Bertrand de Jouvenel[3]. Ea este cufundată într-o perspectivă prudentă și pesimistă asupra democrației. Neîncrederea este aici suspiciune față de puterea populară, teamă de rătăcirile acesteia, reticență în fața instaurării sufragiului universal.

Există însă și o altă abordare a neîncrederii, de tip democratic. Scopul acesteia este de a veghea ca puterea aleasă să-și respecte propriile angajamente, de a găsi mijloacele capabile să mențină vie exigența inițială a slujirii binelui comun. Acesta este tipul de neîncredere care ne interesează. Acesta este tipul dominant de neîncredere care se manifestă într-o epocă posttotalitară. Neîncrederea democratică se exprimă și se organizează în multe feluri.

[1] *Ibidem*, p. 67.

[2] *Courrier français*, 5 noiembrie 1829, in Benjamin CONSTANT, *Recueil d'articles, 1829-1830*, Champion, Paris, 1992, p. 53.

[3] Bertrand de JOUVENEL, „The Means of Contestation", *Government and Opposition*, vol. I, nr. 2, ianuarie 1966.

Voi distinge trei modalități principale: puterile de supraveghere, formele de rezistență, verificarea prin judecată. La umbra democrației electoral-reprezentative, aceste trei contraputeri desenează contururile a ceea ce propun să numim *contrademocrație.* Contrademocrația nu este contrariul democrației, ci mai degrabă forma democrației care o irită pe cealaltă, democrația puterilor indirecte diseminate în corpul social, democrația neîncrederii organizate în fața democrației legitimității electorale. Contrademocrația se îmbină în sistem cu instituțiile democratice legale. Ea tinde să le prelungească și să le extindă efectele, oferindu-le contraforturi. Prin urmare, contrademocrația se cuvine înțeleasă și analizată ca o adevărată *formă politică* a cărei caracterizare și evaluare face obiectul acestui studiu.

Impactul neîncrederii politice, de tip democratic, este cu atât mai important cu cât societățile contemporane sunt structural marcate de erodarea generală a încrederii în propria lor funcționare și de creșterea corelată a reacțiilor de neîncredere. Trei factori, de ordin științific, economic și sociologic, explică nașterea *societății neîncrederii.* Primul factor, științific, a fost examinat de Ulrich Beck în cartea sa *Societatea riscului*[1]. Punctul de plecare al raționamentului: constatarea trivială a intrării într-o lume care s-a rupt de optimismul tehnic, dominant în anii '60. Era catastrofelor și a incertitudinilor, era noastră, a asociat industria și tehnologia modernă cu noțiunea de risc mai mult decât cu cea de progres. Societatea riscului este structural o societate a neîncrederii în viitor.

[1] Ulrich BECK, *Risikogesellschaft – Auf dem Weg in eine andere Moderne,* Suhrkamp, Frankfurt, 1986, versiunea franceză *La Société du risque. Sur la voie d'une autre modernité,* trad. Laure Bernardi, Aubier, Paris, 2001.

Pentru că nu dispun de elemente autonome de apreciere, cetățenii sunt însă condamnați să se încreadă în oamenii de știință. Rolul acestora devine astfel indispensabil și în același timp problematic. Singura strategie pe care cetățenii o pot adopta este de a-i forța pe specialiști să se exprime și să dea seamă de munca lor, de a institui pozitiv neîncrederea, ca un fel de parapet, de protecție a intereselor sociale. Se naște astfel paradoxul, bine formulat de comentatorii lui Beck: „Atunci când cetățeanul dorește să rezolve problemele pe care specialiștii nu au știut nici să le prevadă, nici să le evite, el se găsește din nou la cheremul specialiștilor. Singura soluție este menținerea delegării, multiplicarea dispozitivelor de control și de supraveghere"[1]. Evoluția universului științific și tehnic conduce astfel la structurarea unei anumite neîncrederi sociale, pe care revendicarea „principiului precauției" nu-l exprimă de altfel decât într-un mod foarte sărăcăcios (în registrul său, principiul precauției este echivalentul puterii preventive liberale din câmpul politic).

Încrederea regresează și în ordine macroeconomică. Dacă definim încrederea ca pe o formă de cunoaștere ce ne permite să formulăm ipoteze despre un comportament viitor, se cuvine să constatăm că această cunoaștere, numită aici previziune economică, se află și ea în declin. Fie că sunt tehnic incapabile, fie că nu mai sunt credibile, marile instituții din domeniu au încetat să ne mai propună proiecții fiabile pe termen mediu și lung. Vremea în care Parlamentul francez vota rata cincinală a creșterii economice pare să țină de o altă epocă (deși se întâmpla în urmă

[1] Michel CALLON, Pierre LASCOUMES, Yannick BARTHE, *Agir dans un monde incertain. Essai sur la démocratie technique*, Seuil, Paris, 2001, p. 311.

cu numai treizeci de ani, în cadrul Planului). Intrarea într-o lume economică mai puțin previzibilă, guvernată de un sistem de interacțiuni mai deschis și mai complex, hrănește izbucnirea atitudinilor de neîncredere, articulate în acest caz într-un sentiment mai amplu de neputință a politicilor publice.

În al treilea rând, societatea neîncrederii se bizuie pe mecanisme de tip sociologic. Într-o „societate a îndepărtării", pentru a relua formula lui Michael Walzer, bazele materiale ale instituției încrederii sociale se topesc; indivizii se încred din ce în ce mai puțin unii în ceilalți pentru că nu se mai cunosc suficient. Lipsa încrederii în celălalt și neîncrederea în guvernanți sunt corelate, așa cum au dovedit-o studiile comparative: Brazilia, care bate toate recordurile de neîncredere politică, este și țara în care indicii de încredere interpersonală sunt cei mai scăzuți; situația Danemarcei, aflată la polul opus, arată că o puternică încredere în celălalt se regăsește într-un raport mai puțin suspicios față de guvernare[1]. Fapt semnificativ, toleranța față de corupție este cu atât mai mare cu cât dezamăgirea democratică este mai puternică[2]. Neîncrederea democratică și neîncrederea structurală se împletesc și se consolidează reciproc. Acești factori ne-au determinat să calificăm lumea contemporană în termenii unei

[1] Numai 2,80% din brazilieni declară că „au în general încredere în ceilalți", în vreme ce procentajul se ridică la 66,50% în Danemarca (22,20% pentru Franța, un scor care o plasează în partea inferioară a ierarhiei), Ronald INGLEHART *(et alii), Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on the 1999-2000 Values Surveys,* Siglo XXI, Mexico, 2004.

[2] V. Alejandro MORENO, „Corruption and Democracy: A Cultural Assessment", in Ronald INGLEHART (ed.), *Human Values and Social Change: Findings from Values Surveys,* Brill, Leyde & Boston, 2003.

„societăți a neîncrederii generalizate"[1]. O asemenea societate constituie ecranul pe care se cuvin proiectate transformările democrației care ne interesează aici.

CELE TREI DIMENSIUNI ALE CONTRADEMOCRAȚIEI

Să începem cu puterile de supraveghere. Pentru a le înțelege natura și a le retrasa geneza, se cuvine să amintim că ideea de suveranitate populară s-a exprimat, din punct de vedere istoric, în două moduri. În primul rând, prin dreptul de sufragiu exercitat de cetățeni pentru a-și desemna conducătorii. Principiul democratic își găsește aici consacrarea și recunoașterea cea mai evidentă. Această putere periodică de alegere și de legitimare a fost însă aproape întotdeauna dublată de tendința de a-i întări și de a-i prelungi efectele printr-un control mai permanent. Legătura electorală a părut de la bun început insuficientă pentru a-i obliga pe reprezentanți să-și respecte angajamentele. Au existat voci care au crezut că pot întări constrângerile electorale îmbrăcând votul în hainele mandatului imperativ. Însă condițiile unei deliberări parlamentare deschise ar fi fost astfel grav alterate – o adevărată dezbatere presupune că-ți poți schimba părerea

[1] Pentru cazul francez, v. ancheta Euro RSCG, *La Société de défiance généralisée : enquête sur les nouveaux rapports de force et les enjeux relationnels dans la société française*, iulie 2004. Contextul explică explozia actuală a lucrărilor sociologice și filosofice despre noțiunea de încredere. V. în special lucrările lui Russel Hardin, Diego Gambetta și Mark E. Warren. În limba franceză, Vincent MANDEMATIN, Christian THUDEROZ, *Des mondes de confiance. Un concept à l'épreuve de la réalité sociale*, CNRS, Paris, 2003 și, împreună cu Denis HARRISON, *La Confiance. Approches économiques et sociologiques*, Gaëtan Morin, Montréal, 1999.

ca urmare a confruntării argumentelor –, iar calea a fost, așadar, abandonată. Căutarea căilor de împlinire a democrației a împrumutat moduri mai indirecte. Peste proiectul unei „reprezentări utopice", care ar fi întrupat reprezentatul în reprezentant, s-a suprapus practica efectivă a unei contestări permanente, a unei presiuni difuze și exogene asupra aleșilor. Identificarea unei „contraputeri", stabilizatoare și corectoare, a subîntins în permanență viața democrațiilor. Experiența revoluționară franceză a ilustrat strălucit această dualitate. În 1789, cuvântul care a desemnat această formă complementară a suveranității, al cărei exercițiu era menit să desăvârșească idealul guvernării voinței generale, a fost cel de supraveghere. Vigilența poporului-gardian, mereu trează, a fost, așadar, celebrată ca remediu al disfuncțiilor instituționale și ca soluție împotriva *entropiei reprezentative*, adică a degradării relației dintre aleși și alegători. Mai târziu, declinat în vremea Terorii sub specia tiraniei societăților populare, termenul de supraveghere a fost practic evacuat din vocabularul politic. Cuvântul, dar nu și lucrul. Sub chipuri multiple și schimbătoare și pe căi diverse, societatea civilă nu a încetat niciodată să exercite forme de inspecție, de control, de expertiză, de verificare, în vreme ce puterile sale au crescut considerabil. Dacă economia instituțională a democrațiilor reprezentative nu a suferit nicio evoluție majoră în ultimele două secole – în materie de concepție a reprezentării, de exercițiu al responsabilității, de rol atribuit cetățenilor –, în schimb, puterile de supraveghere s-au consolidat și s-au diversificat. Vom studia pe rând cele trei modalități principale în care acestea se manifestă: *vigilența, denunțul* și *evaluarea.* Fiecare participă la încastrarea legitimității electorale în forma extinsă a legitimității sociale constituită de capitalul de reputație al unei persoane sau al

unui regim. Într-adevăr, aceste mecanisme au mai întâi rolul de a verifica *reputația* unei puteri. Reputația este și ea o „instituție invizibilă" ce constituie unul din factorii structuranți ai încrederii, iar verificarea acesteia prezintă câteva caracteristici proprii: este permanentă, în vreme ce democrația electorală este intermitentă; poate fi practicată și de indivizi, nu numai de organizații; extinde și ușurează câmpul de intervenție al societății (John Stuart Mill observase deja că, dacă nu putem face totul, putem în schimb controla totul). Iată de ce „democrația supravegherii" este acum în plin avânt.

Multiplicarea puterilor de sancțiune și de rezistență constituie cea de-a doua formă de neîncredere care structurează contrademocrația. În *Spiritul legilor,* Montesquieu subliniase distincția, centrală în opinia sa, dintre facultatea de a statua și facultatea de a împiedica. El accentuase o asimetrie a cărei importanță nu a încetat să crească pe măsură ce cetățenii înțelegeau limitele putinței democrației de mandat de a le realiza visurile și speranțele. Incapabili să constrângă acțiunea și decizia guvernamentală, cetățenii au regăsit în multiplicarea sancțiunilor la adresa puterii o formă disponibilă de eficiență. S-a ivit astfel, la umbra „democrației pozitive", cea a expresiei electorale și a instituțiilor legale, ceea ce am putea numi o „suveranitate socială negativă". Există, în primul rând, o rațiune „tehnică" a acestei evoluții: acțiunile de rezistență produc rezultate tangibile și vizibile. Blocarea unui proiect de lege actualizează întru totul intenția actorului, în vreme ce măsurarea succesului unei presiuni exercitate pentru demararea unei politici oarecare constituie întotdeauna un exercițiu controversat. Voința se îndeplinește complet într-un act de rezistență pentru că este polarizată asupra unei decizii univoce și clare care îi epuizează

conținutul și proiectul. Mandatul sau simpla autorizare nu au aceste calități: chestiunea îndeplinirii voinței rămâne deschisă pentru că viitorul este incert și pentru că acțiunile celui mandatat rămân nedeterminate. Tensiunea dintre promisiune și angajament, aflată în miezul democrației de mandat, este anulată în cazul *democrației negative*.

Sociologia ne-a demonstrat faptul că majoritățile pozitive sunt cu mult mai greu de realizat decât coalițiile negative. Acestea din urmă se pot acomoda repede cu propriile lor contradicții interne. Mai mult, heterogenitatea lor este și factorul explicativ al ușurinței cu care se formează precum și al succesului acestora. Asemenea majorități reactive nu au nevoie să fie coerente pentru a-și putea juca rolul, iar puterea lor este cu atât mai considerabilă cu cât, în ordinea opozițiilor pe care le exprimă, intensitatea reacțiilor joacă rolul esențial. Strada, protestul mediatic sau expresia simbolică a rezistenței nu sunt numai chestiuni de aritmetică. Adevăratele majorități sociale de acțiune sunt însă mult mai dificil de compus. Prin natura lor, acestea presupun fie un consens pasiv, fie un acord pozitiv și deliberat. Ele nu se pot întemeia pe echivocuri sau ambiguități, așa cum o fac adesea majoritățile electorale și în special coalițiile reactive, mai fragile și mai volatile. De altfel, experiența ne arată că un om politic poate mult mai ușor pierde voturi în urma unor declarații nefericite decât le poate câștiga prin luări de poziție originale sau curajoase. Fie că este vorba despre expresiile electorale periodice sau despre reacțiile permanente la deciziile guvernanților, manifestările practice ale suveranității poporului iau din ce în ce mai mult forma puterii refuzului. Democrației proiectului i s-a suprapus o nouă democrație a refuzului, construită în jurul suveranității unui *popor-veto*. Guvernarea democratică nu se mai definește doar ca o procedură

de autorizare și de legitimare. Ea este structurată de confruntarea permanentă a diferitelor categorii de refuz ale grupurilor sociale, ale forțelor politice sau economice. Iată de ce unele voci consideră că regimurile politice sunt astăzi definite mai puțin de arhitectura lor instituțională (sistem prezidențial sau parlamentar, bipartit sau multipartit etc.), cât de modalitățile prin care condițiile de acțiune sunt determinate de posibilitățile de blocaj ale diferiților actori.

În al treilea rând, contrademocrația se constituie prin emergența în forță a *poporului-judecător.* Judiciarizarea politicului constituie vectorul cel mai vizibil al acestui fenomen. Totul se petrece astăzi ca și cum cetățenii ar aștepta din partea proceselor judiciare rezultatele pe care nu mai speră să le obțină de la urne. O asemenea judiciarizare se înscrie în cadrul unui declin al „reactivității" guvernelor față de cerințele cetățenilor. Cu cât pare că guvernele sunt mai puțin sensibile la așteptările societății (principiul *responsiveness),* cu atât mai mult dorim ca acestea să dea seama de ceea ce fac (principiul *accountability).* Am trecut astfel de la o *democrație de confruntare* la o *democrație de imputare.* De douăzeci de ani încoace, a devenit deja banal să vorbim despre creșterea importanței figurii judecătorului în ordinea politică. Constatarea nu surprinde însă decât o dimensiune limitată a problemei. În fapt, esențialul rezidă în înțelegerea *proprietăților comparate* ale votului și ale judecății. Preferința contemporană pentru judecată nu capătă sens decât în măsura în care este asociată proprietăților specifice ale acestui act, imaginat ca tip de decizie. Fie că este vorba despre condițiile de justificare, despre formele de teatralitate sau despre raportul cu particularitatea, procesul, ca procedură de verificare a unui comportament, s-a impus progresiv

ca o formă metapolitică, formă considerată superioară alegerii pentru că produce rezultate mai tangibile.

Figura poporului-alegător din contractul social a fost astfel îngropată sub chipurile poporului-gardian, ale poporului-veto și ale poporului-judecător. Suprapunerile au produs moduri de exercitare indirectă a suveranității în forme nereglementate de Constituție. O suveranitate pe care o putem califica drept indirectă pentru că este constituită dintr-un ansamblu de *efecte* care nu izvorăsc formal dintr-o autoritate și nici nu se exprimă sub forma deciziilor explicite care ar putea fi etichetate drept politice. Pentru a putea înțelege mișcarea de însușire socială efectivă a puterii, democrația electoral-reprezentativă și contrademocrația puterilor indirecte trebuie surprinse împreună. În acest cadru, opoziția uzuală dintre democrația reală și democrația formală pare lipsită de mari virtuți explicative. Simpla distincție dintre formele directe și cele reprezentative ale guvernării se dovedește și ea destul de puțin fertilă. Categoriile mărginite trebuie să lase acum loc unei viziuni multiforme a *activității democratice* care să ne permită elaborarea unei gramatici extinse a guvernării vieții comune. În *Contractul social*, Rousseau dorise să „complice" definiția cetățeniei. El propusese ca dreptului de vot să-i fie adăugate drepturile la opinie, la propunere, la diviziune, la discuție[1]. Mai recent, într-un

[1] *Contractul social*, cartea a IV-a, capitolul I [v. traducerea îngrijită de Cătălin Avramescu, Nemira, București, 2008, n.t.]. În *Epistole scrise de la munte* (a 7-a scrisoare), Rousseau subliniază: „*A delibera, a opina, a vota* sunt trei lucruri foarte diferite pe care francezii nu le deosebesc suficient. *A delibera* înseamnă a cântări argumentele pentru și contra; *a opina*, înseamnă a-ți exprima părerea și a o motiva; *a vota* înseamnă a-ți da sufragiul, atunci când singurul lucru rămas este numărarea voturilor", *Lettres écrites de la montagne*, Gallimard, Paris, „Bibliothèque de la Pleiade", p. 833 (n. tr.).

eseu clasic, Albert Hirschman sugerase îmbogățirea vocabularului acțiunii colective distingând între expresiile *voice, exit* și *loyalty* (pe care le-am putea traduce prin protest sau luare critică de cuvânt, abandon și indiferență aprobativă)[1]. Contrademocrația cere îmbogățirea acestui lexic prin includerea termenilor de vigilență, evaluare, presiune prin dezvăluire, obstrucție, judecată. Lucrarea de față este consacrată în primul rând istoriei și teoretizării acestor expresii ale contrademocrației.

MITUL CETĂȚEANULUI PASIV

Perspectiva noastră invită la modificarea termenilor în care este înțeleasă participarea politică și la reconsiderarea litaniei dezafectării democratice. Desigur, indicatorii încrederii cetățenilor în instituțiile politice arată o puternică mișcare de declin[2]. De douăzeci de ani încoace, creșterea absenteismului constituie și ea un fenomen observabil în aproape toate țările[3]. Acești indicatori trebuie însă interpretați cu precauție[4] și, mai ales, trebuie

[1] V. Albert O. HIRSCHMAN, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1970 [Disponibilă în românește: Abandon, contestare și loialitate. Reacții față de declinul firmelor, organizațiilor și statelor, prefață de Daniel BARBU, trad. Radu Carp, L. Cucu, S. Pop, Nemira, București, 1999, n. tr.].

[2] Pentru o sinteză recentă, v. Mattei DOGAN (ed.), *Political Mistrust and the Discrediting of Politicians*, Brill, Leyde & Boston, 2005.

[3] V. de exemplu, datele reunite de Jacques CAPDEVIELLE, *Démocratie: la panne*, Textuel, Paris, 2005, și de Mark N. FRANKLIN *(et alii), Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

[4] Procentele absenteismului trebuie privite pe termen lung, ciclurile de participare putând fi dependente de natura scrutinelor.

restituiți în cadrul unei înțelegeri mai ample a transformărilor implicării cetățenești. Știința politică s-a străduit să examineze formele de „participare neconvențională", constatând că acestea se multiplicau în vreme ce urnele păreau din ce în ce mai puțin frecventate. Indicatorii participării la greve, la manifestații, la petiții, expresii ale solidarității colective, sugerează că nu am intrat într-o nouă eră a apatiei politice și că ideea unei replieri asupra sferei private nu este întemeiată[1]. Se cuvine să vorbim mai degrabă despre o mutație și mai puțin despre un declin al cetățeniei. Asistăm în fapt la diversificarea simultană a *repertoriilor* expresiei politice, a *vectorilor* acestei expresii, precum și a *țintelor* acestora. În vreme ce partidele decad, grupurile de interpelare *(advocacy groups)* și asociațiile de tot felul se dezvoltă. Rolul marilor instituții ale reprezentării și ale negocierii s-a diminuat, în vreme ce organizațiile *ad hoc* nu au încetat să se multiplice. Dincolo de vot, cetățenii au numeroase alte mijloace pentru

---

Încă din perioada revoluționară franceză, asistăm la variații importante (Michelet notează că „poporul a rămas acasă" în 1791 după ce votase masiv în 1790). Fenomenul *intermitenței electorale* este și el esențial; ar trebui să vorbim mai degrabă despre „itinerarii de participare" (pentru cazul francez, v. François HÉRAN, „Voter toujours, parfois... ou jamais", in Bruno CAUTRÈS, Nonna MAYER (eds.), *Le Nouveau Désordre électoral. Les leçons du 21 avril 2002*, precum și François CLANCHÉ, „La participation électorale au printemps 2002. De plus en plus de votants intermittents", *Insee Première*, nr. 877, ianuarie 2003). Știința politică distinge între absenteiștii aflați „în joc" și cei aflați „în afara jocului".

[1] V., în contextul unei ample literaturi asupra subiectului, Pippa NORRIS, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002; Pascal PERRINEAU (ed.), *L'Engagement politique. Déclin ou mutation?*, Presses de la FNSP, Paris, 1994, precum și Lionel ARNAUD, Christian GUIONNET (eds.), *Les Frontières du politique. Enquête sur les processus de politisation et de dépolitisation*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

a-și exprima nemulțumirea și doleanțele. Prin urmare, fenomenul absenteismului și al declinului încrederii trebuie situat în cadrul unei analize extinse a mutațiilor suferite de formele activității democratice. Desigur, votul este expresia cea mai vizibilă și mai instituțională a cetățeniei. El este actul care a simbolizat ideea participării politice și a egalității civice. Însă noțiunea de participare este complexă. Ea combină în fapt trei dimensiuni ale interacțiunii dintre popor și sfera politică: expresia, implicarea și intervenția. *Democrația expresiei* corespunde luării de cuvânt de către societate, manifestării unui sentiment colectiv, formulării de judecăți asupra celor care guvernează și a acțiunilor lor sau emiterii unor revendicări. *Democrația implicării* cuprinde ansamblul mijloacelor prin care cetățenii se înțeleg și se leagă între ei pentru a produce o lume comună. La rândul său, *democrația intervenției* este constituită din formele de acțiune colectivă organizate în vederea obținerii unui rezultat dorit.

Viața democratică se articulează în jurul acestor trei forme de activitate politică. Trăsătura specifică a alegerii este aceea de a-și fi propus să suprapună în fapt aceste moduri diferite de existență civică (ce corespund diferitelor „momente" ale vieții publice); votul a dorit să constituie îmbinarea cea mai incontestabilă a acestei suprapuneri, fiind forma cea mai organizată și cea mai vizibilă. În epoca de aur a participării electorale, dimensiunea globalizantă și integratoare a votului era de altfel încastrată în vocația sa identitară: pe atunci, votul nu era atât expresia unei preferințe individuale, cât manifestarea unei apartenențe colective[1]. De la André Siegfried la sociologii politici ai

[1] Știința politică a anilor '60 a construit astfel „paradigma Michigan" (după numele Universității unde s-a desfășurat cercetarea) arătând că alegătorii nu-și organizau preferințele în funcție de

anilor '60, caracteristica identitară a votului a fost subliniată de numeroase studii. Istoria democrației s-a identificat multă vreme cu un proces de concentrare a câmpului politic al cărui mijloc și totodată simbol a fost constituit de lupta pentru obținerea sufragiului universal. Mutațiile actuale ale democrației trebuie apreciate în acest cadru: dacă democrația electorală s-a erodat, democrațiile expresiei, implicării și intervenției s-au dezvoltat și s-au consolidat. Cetățeanul pasiv este, așadar, un mit[1]. Mutațiile activității politice au fost surprinse de numeroase lucrări științifice, precum și de o întreagă literatură mai militantă. Însă conceptualizarea teoretică a acestor fenomene a rămas încă indecisă. Stă dovadă chiar mobilitatea vocabularului folosit pentru a o califica. De câțiva ani, știința politică evocă dezordonat apariția formelor politice „neconvenționale", a unei noi „politici protestatare" (*protest politics*) sau a unei „cetățenii civile" pentru a descrie manifestările proteiforme care anunță tipuri inedite de intervenție și de reacție politică. La rândul său, universul actorilor militanți direct implicați și-a constituit un lexic propriu. Vorbim astfel despre o „stângă confuză", despre o „politică neguvernamentală"[2], despre o „politică a celor guvernați"[3]. Noțiunile de antiputere sau de contraputere

cunoștințele lor politice, de altfel foarte precare, ci că votau în funcție de identități partizane fixate în prealabil.

[1] Se cuvine să notăm de asemenea că cetățenii se informează mai mult. V. datele reproduse de Étienne SCHWEISGUTH, „La dépolitisation en question", in Gérard GRUNBERG, Nonna MAYER și Paul M. SNIDERMAN, *La Démocratie à l'épreuve,* Presses de Sciences Po, Paris, 2002, pp. 56-57.

[2] În Franța, v. de exemplu textele publicate în reviste precum *Multitudes* sau *Vacarme.*

[3] Partha CHATTERJEE, *The Politics of the Governed,* Columbia University Press, New York, 2004.

sunt și ele utilizate frecvent[1], în vreme ce numeroase cercuri intelectuale recitesc lucrările lui Michel Foucault despre guvernamentalitatea modernă. Conceptul de contrademocrație trebuie și el înțeles în această perspectivă. El poate oferi un limbaj și o coerență intelectuală acestor spații diverse, propunând un cadru sistematic pentru descrierea multiplelor transformări ale democrației contemporane, integrându-le și ordonându-le într-o teorie a democrației.

DEPOLITIZARE SAU IMPOLITICĂ?

Chiar dacă nu avem de-a face cu o depolitizare, în sensul unui interes redus pentru chestiunile publice sau al unui declin al implicării cetățenești, nu este mai puțin adevărat că raportul cu politicul s-a modificat. Schimbarea nu este însă cea sugerată cel mai adesea. Nu pasivitatea este problema contemporană, ci *impolitica*[2], adică lipsa unei viziuni globale a problemelor ce decurg din organizarea unei lumi comune. Trăsătura proprie diferitelor figuri ale contrademocrației pe care le vom studia este aceea de a determina aprofundarea distanței dintre societatea civilă și instituții. Ele conturează un fel de *contrapolitică* întemeiată pe control, pe opoziție, pe deprecierea

[1] Miguel BENASAYAG, Diego SZTULWARK, *Du contre-pouvoir: de la subjectivité contestataire à la construction de contre-pouvoirs*, ed. a 2-a, La Découverte, Paris, 2002; John HOLLOWAY, *Change the World Without Taking Power*, Pluto Press, London, 2002.

[2] Folosesc expresia în sensul său literal, diferit de cel avansat de Roberto ESPOSITO în *Catégories de l'impolitique*, Seuil, Paris, 2005. Pentru alte sensuri ale cuvântului, v. Étienne BALIBAR, „Qu'est-ce que la philosophie politique? Notes pour une topique", *Actuel Marx*, nr. 28, sem. 2, 2000.

puterilor ce nu mai sunt ținte prioritare de cucerit. Aceste caracteristici se manifestă în două moduri. În primul rând, diversele mecanisme și comportamente aflate în joc provoacă dizolvarea expresiilor apartenenței la o *lume comună*. De natură reactivă, ele nu pot structura sau susține o propunere colectivă. Prin urmare, trăsătura distinctivă a contrademocrației impolitice rezidă în suprapunerea unei *activități* democratice și a unor *efecte* ne-politice. Acesta este de altfel motivul pentru care ea nu se înscrie în cadrul clasificărilor uzuale ale regimurilor, ci se constituie într-o formă originală ce scapă măsurii opozițiilor tradiționale dintre liberalism și republicanism sau dintre guvernarea reprezentativă și democrația directă.

În al doilea rând, formele diseminate ale contrademocrației maschează însăși vizibilitatea și lizibilitatea acesteia. Or, avem de-a face aici cu două calități constitutive ale esenței politicului. Politica nu există decât în măsura în care acțiunile umane pot fi înscrise într-una și aceeași narațiune și reprezentate pe o scenă publică unică. Prin urmare, dezvoltarea formelor contrademocrației prezintă un caracter totodată complex și problematic. Complex, pentru că ele mobilizează atât elementele pozitive ale creșterii puterii sociale, cât și pe cele ale tentațiilor populist-reactive. Problematică, de asemenea, pentru că evoluția către o „democrație civilă" pe care acest proces o trasează provoacă forme de fragmentare și diseminare chiar acolo unde ar trebui să afirme imperativul coerenței și al globalității. De aici provine, cred, dezamăgirea de care suferă democrațiile contemporane. Ea nu este hrănită numai dintr-o decepție care ar putea fi depășită (de exemplu, prin ameliorarea procedurilor sistemului reprezentativ), ci este structurată de aporia combinației dintre democratic și impolitic. Plecând de la această constatare,

vom reflecta în final asupra condițiilor în care se naște o nouă vârstă a democrațiilor.

RECITIND ISTORIA DEMOCRAȚIEI

Demersul nostru ne îndeamnă să recitim istoria democrației. Diferitele tipuri de puteri indirecte pe care le-am evocat sunt în același timp „post" și „pre-democratice". Postdemocratice în sensul în care se instituie ca reacție la promisiunile neținute ale guvernelor reprezentative produse de lupta împotriva absolutismului în Țările de Jos, în Marea Britanie, în Statele Unite și în Franța în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. În egală măsură pre-democratice, pentru că exercițiul puterilor de supraveghere și de rezistență a constituit adesea o primă etapă a emancipării umane. Dreptul de a rezista în fața tiraniei a fost formulat în Evul Mediu, pe vremea când nimeni nu imagina vreo formă de suveranitate populară. De asemenea, puterile au fost judecate și controlate cu mult înainte ca ele să fie supuse votului. Constatarea ne cere să ne despărțim de tradiționalele lecturi liniare ale democrației ce sugerau realizarea progresivă a unui ideal-tip, ieșirea lentă dintr-un regim de aservire ce și-ar fi găsit împlinirea într-o autonomie desăvârșită. „Vechiul" și „noul", „liberalismul" și „democrația", puterea socială informală și viața instituțiilor s-au intersectat fără încetare. Dacă într-adevăr contrademocrația a precedat democrația electorală și reprezentativă, istoriile acestora se întrețes într-un mod complex pe care vom încerca să-l descifrăm. Aceasta înseamnă că istoria socială și istoria instituțională a democrației sunt inseparabile. „Socială" în principiu, contrademocrația este o forță materială, o rezistență practică,

o reactivitate directă. E a este, în însăşi esenţa sa, interpelare, sancţiune şi contestare. În vreme ce democraţia electorală şi reprezentativă se supune ritmurilor instituţionale lente, contrademocraţia se manifestă în permanenţă şi nu acceptă nicio constrângere. Ea este de aceea, într-o oarecare măsură, chiar viaţa imediată a democraţiei.

Demersul nostru ne cere în acelaşi timp să refacem legăturile dintre istorie şi teoria politică, în continuarea strategiei utilizate în lucrările noastre precedente. Am insistat adesea asupra faptului că istoria trebuie concepută ca un *laborator în lucru* al prezentului şi nu numai ca un mod de înţelegere a timpului trecut. Viaţa democraţiei nu este constituită din confruntarea cu un model ideal. Ea este în primul rând explorarea unei probleme de rezolvat. Se cuvine deci să ne îndepărtăm de ideea potrivit căreia un „model original" al democraţiei ar fi fost formulat la un moment dat cu claritate şi apoi contrazis în mod explicit. Acceptarea complexităţii lumii reale şi a dimensiunii sale aporetice interoghează într-un mod mai fertil „lucrul însuşi" al politicului, îi pătrunde consistenţa, explorează câmpul constituirii acestuia. Istoria nu oferă teoriei numai un repertoriu de exemple: ea se oferă drept câmp de experienţă şi de verificare a reprezentărilor lumii. Perspectiva noastră se organizează, aşadar, în punctul în care curiozitatea atentă a istoricului şi rigoarea filosofului politic îşi unesc ambiţiile.

Înţelegerea politicului ca *spaţiu al experienţei* se impune cu şi mai multă forţă în cazul studierii contrademocraţiei. Dacă descrierea instituţiilor se poate acomoda cu limbajul încremenit al manualelor, puterile de supraveghere şi puterile de rezistenţă nu pot fi apreciate decât în mişcarea propriei lor activităţi. Viziunea celor două feţe ale democraţiei ca practici efective nu are doar virtuţi

metodologice. Ea ne permite să surprindem sub un chip nou studiul comparativ al politicii. Dacă privim democrația într-o perspectivă normativă clasică, nicio comparație *utilă* nu este cu adevărat posibilă: nu găsim decât eșecuri sau reușite, realizări în grade diferite ce se cuvin clasate și tipologii ce se cer construite. Pericolul de a transforma valorile particulare în repere universale și de a sacraliza mecanisme specifice este, așadar, enorm. Dimpotrivă, dacă plecăm de la *problemele* pe care democrația este invitată să le rezolve, de exemplu de la tensiunea dintre principiul sociologic și principiul politic al reprezentării[1], ne este mult mai ușor să analizăm în același cadru varietatea de experiențe naționale și istorice. Virtuțile unui astfel de comparatism sunt îmbogățite de studiul fenomenelor contrademocratice. Într-adevăr, așa cum am amintit, contrademocrația este în același timp pre- și postdemocratică. Ea există sub specia contraputerilor și sub forma puterilor pe care le-am putea numi „complementare". Extinzând astfel analiza, procedăm la o „dezoccidentalizare" naturală a propriei noastre priviri. Există în fapt aproape oriunde practici ale supravegherii, expresii ale suveranității de rezistență, verificări prin judecată. Există și *au existat* istoric: bazele unui *comparatism generalizat*, în timp și în spațiu, pot fi astfel așezate. Voința de a înțelege mai bine prezentul nu se mai desparte de încercarea de a gândi în mod unificat, la scara lumii, lupta bărbaților și a femeilor spre a construi o cetate liberă.

[1] V. Pierre ROSANVALLON, *Le Peuple introuvable*, *op. cit.*

I

DEMOCRAȚIA DE SUPRAVEGHERE

1. A VEGHEA, A DENUNȚA, A EVALUA
2. ACTORII SUPRAVEGHERII
3. FIRUL ISTORIEI
4. CONFLICTUL LEGITIMITĂȚILOR

Noțiunea de putere de supraveghere are o istorie îndelungată. Imperativul unei asemenea puteri este formulat încă de la începutul Revoluției franceze, menit să frâneze tendința de autonomizare a reprezentanților și să împiedice nașterea unei „aristocrații de fapt", pentru a relua celebra expresie a lui Mirabeau. Unul dintre constituanți invocă „necesitatea unui paznic care să-i supravegheze în numele Națiunii pe reprezentanții națiunii"[1]. „Prieteni ai libertății, fie ca vigilența veșnic trează să ne țină la adăpost de primejdiile în calea cărora ne-am afla dacă întregul nostru destin s-ar afla în mâinile miniștrilor", avertizează editorialistul militant de la *La Bouche de fer*[2]. În termeni similari, o influentă doamnă literată a epocii estimează că „guvernarea reprezentativă devine regimul cel mai corupt dacă poporul nu-și supraveghează reprezentanții"[3]. Ochiul vigilenței poporului devine astfel o temă majoră a imaginarului revoluționar. Îl regăsim

[1] *Archives parlementaires de France (A.P.)*, seria I, vol. IX, p. 61.

[2] Supliment al numărului 70, 21 iunie 1791, p. 1.

[3] Madame ROLAND, scrisoare din 31 iulie 1791, in *Lettres de Madame Roland*, Paris, 1902, vol. II, p. 354. Francezii, continuă ea, „sunt mult prea încrezători și își pierd astfel libertatea. Este adevărat că încrederea este comodă: ea ne scutește de grija de a veghea, de a gândi și de a judeca" *(ibid.)*.

inscripționat pe medalii sau pe sigilii, motiv omniprezent al gravurilor alegorice ale puterii populare ce oglindesc spiritul epocii. Se presupune că această contraputere a vigilenței este în măsură să remedieze disfuncțiile sistemului reprezentativ, să depășească decepțiile născute din dificultatea de a institui încrederea: vigilența devine un mijloc de a transforma neîncrederea într-o virtute democratică activă. „Legislatori patrioți, nu batjocoriți neîncrederea, afirma Robespierre. Orice ați spune, neîncrederea este paznicul drepturilor poporului; ea este pentru sentimentul profund al libertății ceea ce gelozia este pentru dragoste"[1]. Experiența revoluționară franceză extinde vocabularul științei politice a vremii pentru a desena contururile unei noi puteri.

Ideea vigilenței este asociată unui alt imperativ: cel al consacrării unei noi figuri a generalității sociale pe care termenul de opinie publică se străduie să o exprime. În epoca revoluționară, apelul la vigilența opiniei publice devine central în măsura în care oferă atât limbajul, cât și imaginile necesare rezolvării marii chestiuni a epocii: cea a suveranității poporului. Prin el, abstracțiunea rousseauistă capătă formă și conținut. În fapt, ideea vigilenței, a supravegherii ilustrează într-un mod aproape familiar conceptul de suveranitate, îl face mai ușor de însușit și de folosit, îl dezbracă de maiestatea glacială în care era învăluit. La rândul său, opinia joacă același rol în registrul sociologic. Ea dă contur figurii noii autorități sociale, îi conferă un chip cotidian. Astfel, poporul nu mai trăiește retras în Olimpul zeilor invizibili și tăcuți[2], ci capătă o formă tangibilă, manifestându-se în modul cel mai obișnuit cu putință:

[1] Citat de Lucien JAUME, *Le Discours jacobin et la Démocratie*, Fayard, Paris, 1989, p. 197.

[2] V. *Le peuple introuvable, op. cit.*

în conversațiile de pe stradă sau în comentariile puzderiei de ziare. „Poporul, un cuvânt gol atunci când nu desemnează opinia publică", subliniază un important publicist[1]. Lipsit de manifestarea acestei opinii, insistă acesta, „poporul își pierde numele, devine o ființă pur metafizică; nu mai este nici măcar un corp fără suflet, este un cadavru" Recursul la opinie rezolvă problema expresiei voinței generale. Pentru oamenii de la 1789, opinia este o putere care se manifestă pretutindeni fără a fi însă întruchipată sau instituită într-un loc anume. Ea constituie pe deplin poporul ca o *prezență activă și permanentă.*

Marcat de excesele Terorii, vocabularul vigilenței și al supravegherii este abandonat. În schimb, ideea și practicile pe care le-a suscitat subzistă. Există, așadar, o față, mai ascunsă și mai evolutivă, a politicii moderne a cărei istorie se cuvine scrisă și ale cărei forme se cer analizate. Să o spunem de la bun început, investigarea acesteia descrie un univers al puterii opus teoretizărilor pe care științele sociale le-au avansat în anii '70. De la lucrările de pionierat ale lui Michel Foucault, societatea supravegherii a calificat un ansamblu de dispozitive cu ajutorul cărora puterile se strecoară în intimitate pentru a-și instaura mai solid dominația. Figura *panopticon*-ului în ordinea carcerală, împrumutată de la Jeremy Bentham, i-a ilustrat forma și metodele. Ideea unei puteri a cărei eficacitate se bizuie pe permanența unui control invizibil și difuz, ce irigă întreaga societate, s-a impus în spirite cu puterea unui fapt. Este adevărat că progresele tehnologiei, de la informatică la camerele de supraveghere urbană, precum și dezvoltarea unor sisteme de gestiune din ce în ce mai

[1] FRÉRON, *L'Orateur du peuple*, nr. XXXVI, 7 frimar anul II, p. 284.

apropiate de comportamentul indivizilor au dat o oarecare consistență viziunilor orwelliene. Aceasta nu justifică însă subestimarea fenomenului invers: *supravegherea puterii de către societate.* Contrademocrația mobilizează, de această dată în profitul societății, mecanisme de control asemănătoare celor descrise de Foucault. Vigilența, denunțul, evaluarea constituie modalitățile sale principale.

1. A VEGHEA, A DENUNȚA, A EVALUA

VIGILENȚA

A veghea, a fi într-o stare de permanentă alertă sunt atribute esențiale ale cetățeniei. Atribute originare în același timp: cetățeanul antic nu se putea autoreprezenta sub specia alegătorului episodic. Vigilența este, simultan, control și acțiune. Control mai întâi, adică o privire reticentă ațintită constant asupra actelor guvernării. „Un popor liber, scrie Oratorul umanității în timpul Revoluției franceze, este un Argus, el vede tot, aude tot, este pretutindeni și nu doarme niciodată"[1]. Vigilența corectează aritmiile apelului la urne, aduce permanent poporul în scenă și transformă „poporul adormit" evocat de Locke și de Rousseau într-un gigant întotdeauna gata de atac. Vigilența definește astfel o dispoziție: prezența, atenția. Limbajul politic al anilor '60 și '70 folosea termenul de „mobilizare" pentru a califica starea în care un grup militant trebuia să se afle pentru a-și juca eficient rolul. „Mobilizarea" nu desemna neapărat o condiție prealabilă a acțiunii, ci descria o formă de prezență în lume. Propriul acestei

[1] Anacharsis CLOOTS, *Écrits révolutionnaires (1790-1794)*, Champ libre, Paris, 1979, p. 110.

dispoziții nu se situează numai în raport cu agentul care o manifestă, ci evocă o *calitate* globală a sferei publice.

Vigilența trebuie înțeleasă ca o *modalitate de acțiune.* Desigur, luată ca atare, ea nu „produce" nimic. Nu poate fi însă înțeleasă ca o simplă atitudine pasivă. Vigilența definește o formă particulară de intervenție publică, ce nu ține nici de sfera deciziei, nici de exercițiul unei voințe. Vigilența este creatoare de posibilități sau de limitări, structurând un câmp general al acțiunii. Într-un eseu stimulant, *Tratat despre eficacitate,* filosoful și sinologul François Jullian a analizat în acești termeni ceea ce i-a părut a fi diferența esențială între viziunea occidentală și cea chineză asupra acțiunii[1]. De la Machiavelli la Schopenhauer, Occidentul s-a străduit să edifice un imperiu al subiectului, construit în jurul unui om stăpân pe situații, ce marchează lucrurile cu sigiliul voinței sale, transformând lumea într-un laborator de testare a facultății sale de se realiza prin creație radicală sau prin înfruntarea rezistențelor. Acțiunea este în acest caz un șoc între două universuri, o întreprindere de cucerire și de domesticire. Nimic asemănător în viziunea chineză, centrată pe o atenție către lume care permite exploatarea tensiunilor și utilizarea optimă a caracteristicilor acesteia. Prin urmare, a-ți exercita puterea nu înseamnă a-ți desfășura forțele, ci a te lăsa purtat de o atenție minuțioasă, a optimiza potențialul situațiilor. Unei psihologii a voinței, chinezii i-au preferat o „fenomenologie a efectului", scrie Jullien. Putem vedea cu ușurință diferențele ce decurg în materie de strategie. Înfruntare clausewitziană pe de-o parte, în orizontul marilor încleștări decisive, artă a

[1] François JULLIEN, *Traité de l'efficacité,* Grasset, Paris, 1997, precum și IDEM, *Conférence sur l'efficacité,* PUF, Paris, 2005.

non-bătăliei sintetizată de Sun Tzu de cealaltă, bazată pe o exploatare permanentă și discretă a potențialului situațiilor. De fiecare parte, succesul și eficiența capătă sensuri diferite, întemeind *in fine* viziuni diferite asupra politicii. Occidentalei arte descendente a guvernării prin impunerea forței i se contrapune perspectiva unei guvernări ascendente, aproape invizibilă, ce consistă în a-i determina pe nesimțite pe ceilalți să participe la poziția dorită prin modelarea cadrului acțiunilor acestora.

Le rămâne istoricilor sarcina de a aprecia pertinența unei asemenea comparații între cele două universuri. Conceptualizarea poate fi însă considerată ideal-tipică în măsura în care precizează cu claritate cele două modalități posibile ale oricărei acțiuni politice. Urma celei de-a doua viziuni poate fi regăsită și în Occident. Nu ar fi prea greu să arătăm cum reflecția liberală europeană de la începutul secolului al XIX-lea consacrată guvernabilității corespunde trăsăturilor pe care Jullien le consideră a fi proprii lumii chineze[1]. Cadrul unei asemenea distincții ne permite să înțelegem cele două categorii, cea a deciziei politice tradiționale și cea a vigilenței. Vigilența este „non-acțiune" și „non-bătălie", antrenând în același timp efecte politice și conducând în felul său lumea. Să opunem, pentru a ne exprima într-un limbaj mai familiar contemporanilor, două tipuri de control: cel al patrulei de poliție și

[1] V., propriile mele dezvoltări asupra noțiunii de „guvernare internă" și de „guvernare a minților" în *Le Moment Guizot*, Gallimard, Paris, 1984. Despre nașterea teoriei liberale a guvernabilității, v. Michel FOUCAULT, *Naissance de la biopolitique*, Gallimard-Seuil, Paris, 2004, și *Sécurité, territoire, population*, Gallimard-Seuil, Paris, 2004. În această ultimă lucrare, Foucault dezvoltă ideea unei „puteri pastorale" ca „putere individualizantă", definită prin funcțiile sale de supraveghere (pp. 130-134). Să amintim, de asemenea, sensul pe care îl dăduse guvernării, acela de a „conduce conduita altora".

cel al alarmei de incendiu[1]. Patrula de poliție corespunde concepției clasice a acțiunii publice delegate unor agenți specializați. Avem de-a face cu un control direct, centralizat, voluntarist. Modelul alarmei de incendiu este mai descentralizat, se bizuie pe dispozitive diseminate și are drept principală caracteristică aceea de a nu mobiliza numai agenți specializați. Recursul la pompieri presupune într-adevăr intervenția prealabilă a unor particulari, iar eficacitatea lui depinde de o atenție socială difuză. Eficacitatea vigilenței se apropie de modelul alarmei de incendiu. O eficacitate ce se manifestă ca rezultat, definită de o stare socială dată. Aceasta nu înseamnă că ar fi mai puțin tangibilă, dacă nu chiar superioară eficacității acțiunii puterilor constituite[2].

Istoria cuvântului „supraveghere" este în sine interesantă. Acesta apare la sfârșitul anilor 1760 în lucrările economice ale fiziocraților. Baudeau și Dupont de Nemours îl folosesc pentru prima oară în 1768 pentru a califica un mod de acțiune și de control distinct atât de acțiunile de *poliție*, cât și de echilibrele *pieței*. „Autoritatea care veghează la bunul mers și la liniștea publică trebuie să fie atentă, scriu aceștia, pentru a limita certurile, agitația, furturile, toate aceste fapte ce intervin adesea în piețe. *Supravegherea* este, așadar, necesară"[3]. Statul vigilent pe care îl doresc este, așadar, un stat activ, ce nu se rezumă

[1] Mathew D. McCUBBINS, Thomas SCHWARTZ, „Congressional Oversight Overlooked: Police Patrols versus Fire Alarms", *American Journal of Political Science*, vol. 28, 1984, pp. 165-179.

[2] Aceasta este concluzia articolului citat mai sus.

[3] Abatele Nicolas BAUDEAU, Pierre-Samuel DUPONT DE NEMOURS, *Avis au Peuple sur son premier besoin, ou Petit traité économique*, în *Éphémérides du citoyen*, vol. V, 1768. Cuvântul *supraveghere* este subliniat de autori.

la *laissez-faire.* Acest stat descrie un tip inedit de putere caracterizat prin categoria *atenției,* nu prin cea a *intervenției.* Este un *Stat vigilent* (foarte diferit de cel ilustrat prin imaginea liberală degradată a unui stat paznic de noapte pasiv). Supravegherea este „permanentă și generală"[1], o guvernare indirectă, ce instituie un control de gradul trei, al unei mâini care ghidează, aflată între mâna invizibilă a pieței și mâna de fier a suveranității publice tradiționale. Noua putere suverană pe care fiziocrații doresc să o instaureze are funcția de „a veghea, de a apăra și de a proteja"[2], organizând astfel dispoziția discretă a lumii.

Idealul fiziocratic va fi pus în operă de noile abordări ale guvernabilității teoretizate de liberalii începutului secolului al XIX-lea precum Guizot[3]. Există însă și o reapropriere civică a acestuia. O demonstrează faptul că termenul de supraveghere este folosit imediat în 1789 în vocabularul societăților populare și al redactorilor de gazete. Potențialitățile democratice ale vigilenței devin evidente în măsura în care aceasta descrie o formă de prezență activă, accesibilă tuturor și constituită prin acțiunea tuturor. Revoluția celebrează puterea vigilenței. *Clubul cordelierilor,* aflat în inima efervescenței intelectuale și politice ce hrănește activitatea celor care speră să identifice calea unei suveranități vii a poporului, se definește ca o „societate de neîncredere și de supraveghere" *Le Cercle social,* un club în jurul căruia gravitează în

[1] Abatele BAUDEAU, *Première introduction à la philosophie économique ou Analyse des États policés* (1771), in *Physiocrates,* Éditions Daire, Paris, 1846, vol. II, p. 683.

[2] Guillaume-François LE TROSNE, *De l'ordre social,* Paris, 1777, p. 88.

[3] V. în special în lucrarea sa *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France,* Paris, 1821.

1790-1791 figuri precum cele ale lui Brissot, Condorcet sau Lanthenas, își propune să fie agentul unui „vigilențe treze și cotidiene". Pentru că se exercită direct, supravegherea devine modalitatea de a compensa slăbiciunile și stângăciile sistemului reprezentativ. „Opinia publică este o lege căreia orice individ îi poate fi ministru", subliniază ziarul *Le Tribun du peuple*[1]. Deceniul revoluționar repetă neîncetat ideea potrivit căreia vigilența presei este capabilă să șteargă sau cel puțin să corecteze defectele inerente reprezentării. *Le Cercle social* a teoretizat această calitate într-unul din primele sale manifeste: „Puterea vigilenței și a opiniei (a patra putere cenzorială, despre care nu se vorbește), aparținând în mod egal tuturor, exercitată de fiecare prin el însuși, *fără reprezentare* și fără a pune în pericol corpul politic, constituie esența suveranității naționale"[2]. Dacă fiecare dintre puterile ordinare (executivă, legislativă, judiciară sau chiar administrativă) este exercitată de un număr restrâns de indivizi, indiferent de modul în care sunt desemnați aceștia, puterea de supraveghere este în mod evident cea care dă consistența cea mai vizibilă și permanentă „poporului-rege". Este de aceea considerată și cea mai eficace. Examinând mijloacele de care dispun cetățenii pentru a se face auziți și pentru a influența corpul legislativ, Brissot așază „puterea cenzorială" pe primul loc, acordând cea mai mică importanță constrângerii implicate de realegere, cea pe care teoreticienii guvernării reprezentative o vor situa înaintea tuturor[3].

[1] 1 ianuarie 1790, p. III.

[2] Reprodus în *La Bouche de fer,* nr. 1, octombrie 1790, p. 9: „Puterea executivă este a aleșilor, puterea administrativă este a aleșilor, puterea reprezentativă este a aleșilor, dar puterea cenzorială este a tuturor", subliniază *Le Tribun du peuple,* martie 1790, vol. II, p. 134.

[3] V., *Le Patriote français,* nr. 45, 2 august 1791, p. 232.

Dacă Revoluția franceză a exaltat vigilența antică a cetățeanului activ, aceasta nu s-a impus decât mult mai târziu ca atitudine politică generală. *Vigilența civică* tradițională a cetățenilor grijulii față de binele public s-a suprapus peste ceea ce am putea numi o *vigilență de control,* care a căpătat o importanță din ce în ce mai mare în lumea contemporană. Vigilența civică este direct politică, chiar dacă se manifestă în moduri multiple: intervenții ale presei, ale asociațiilor, ale sindicatelor, petiții, greve etc. Ea joacă rolul esențial al alertei și al protestului, în special în momentele de criză sau de conflict. Vigilența civică va fi însă dublată de acum înainte de o altă formă de vigilență, mai difuză, manifestându-se ca un flux continuu de evaluări și de critici ale acțiunii guvernamentale formulate de cei guvernați, la un nivel foarte descentralizat și în câmpurile cele mai diverse ale politicilor publice. Un fel de inspecție continuă a acțiunii guvernamentale[1] ce are loc printr-un hățiș de canale disparate, de la sondaje la rapoarte, de la intervenții în comisii specializate la publicarea de reportaje. Dezvoltarea internetului a contribuit la accelerarea circulației tuturor acestor elemente. Această *vigilență-control* transformă *atenția publică* într-o cvasiinstituție, invizibilă și diseminată, dar în același timp producătoare de efecte majore[2]. Știința politică a invocat „funcția de agendă" pentru a caracteriza

[1] În acest sens Robert GOODIN a propus o sugestivă comparație între reprezentantul ales și figura inspectorului, întrupând două modalități de transmitere a informației și două moduri de încarnare a intereselor societății, „The Good Inspector", in Eugène BARDACH, Robert A. KAGAN, *Going by the Book: The Problem of Regulatory Unreasonableness,* Temple University Press, Philadelphia, 1982.

[2] V. Bryan D. JONES, *Reconceiving Decision-Making in Democratic Politics: Attention, Choice and Public Policy,* University of Chicago Press, Chicago, 1994.

aceste efecte, subliniind că, deși media este în mică măsură capabilă să influențeze efectiv persoanele aflate în joc, ea joacă în schimb un rol decisiv în determinarea temelor în jurul cărora se cristalizează dezbaterile societății[1]. Astfel, vigilența contribuie la modelarea câmpului politicilor publice și la stabilirea ordinii priorităților acțiunii guvernamentale[2]. Din acest motiv, ea se dovedește mai eficientă decât alte forme ale participării instituționalizate. Publicul devine, așadar, un fel de *termostat* regulator al deciziilor politice[3].

Are loc astfel trecerea către un fel de *democrație difuză* ce nu mai este într-atât subîntinsă de extinderea procedurilor de participare politică, cât mai ales de creșterea în forță a diferitelor forme de *atenție socială.* Avem aici de-a face, să o spunem, cu un element decisiv pentru înțelegerea chestiunii democratizării în afara cadrelor spațiilor naționale. Practicile vigilenței constituie din ce în ce mai mult pârghia intervenției practice a cetățenilor acolo unde aceștia nu formează (încă) un adevărat corp politic. Într-una dintre cele mai faimoase decizii ale sale, Curtea de justiție a Uniunii Europene a accentuat puternic această dimensiune, considerând că „vigilența particularilor interesați

[1] V. articolele fondatoare ale lui Roger W. COBB și Charles D. ELDER, „The Politics of Agenda Building: An Alternative Perspective for Modern Democratic Theory", *The Journal of Politics,* vol. 33, nr. 4, noiembrie 1971 și Maxwell McCOMBS, Donald SHAW, „The Agenda-Setting Function of Mass-Media", *Public Opinion Quarterly,* nr. 36, 1972.

[2] O prezentare a literaturii recente în materie, Jacques GERSTLÉ, „Démocratie représentative, réactivité politique et imputabilité", *Revue française de science politique,* vol. 53, nr. 6, decembrie 2003.

[3] V. Christopher WLEZIEN, „The Public as Thermostat: Dynamics of Preferences for Spending", *American Journal of Political Science,* vol. 39, nr. 4, 1995.

de apărarea propriilor lor drepturi determină un control eficient" al guvernanților[1]. Figura cetățeanului-vigilent o depășește pe cea a cetățeanului-alegător.

DENUNȚUL

Supravegherea se declină însă și într-un al doilea mod: cel al denunțului. Și în această privință, Revoluția franceză a integrat expresia în lexicul acțiunii civice. Păstrăm în memorie diatribele înflăcărate ale lui Marat chemând zilnic, în al său *Ami du peuple*, mânia populară asupra dușmanilor patriei și a complotiștilor. Știm prea bine că Teroarea a folosit politica suspiciunii sistematice, întemeiată pe imperativul civic al delațiunii, drept un redutabil instrument de represiune. Dar, dincolo de aceste patologii exaltate, încă din 1789, o abordare mai obișnuită și mai senină a denunțului își face loc în cultura publică. „Electricitatea denunțului" este celebrată în acea vreme tocmai pentru că ea ține de ceea ce este atunci înțeles ca un element al acțiunii civice: controlul actelor guvernanților prin intermediul publicității[2]. Mirabeau însuși se face apostolul unui astfel de denunț. În statutele sale, Clubul cordelierilor sintetizează acest înțeles așezând în fruntea listei misiunilor sale pe aceea de a

[1] Decizia Van Gend en Loss din 1963, Louis DUBOUIS, Claude GUEYDAN, *Les Grands Textes du droit de l'Union européenne*, Dalloz, Paris, 2002, vol. I, pp. 440-442.

[2] V. Jacques GUILHAUMOU, „Fragments of a Discourse of Denunciation (1789-1794)", in Keith Michael BAKER (ed.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*, vol. IV, *The Terror*, Pergamon, Oxford, 1994, precum și capitolul „La dénonciation", din lucrarea lui Lucien JAUME, *Le Discours jacobin et la Démocratie*, *op. cit.*

„denunța tribunalului opiniei publice abuzurile diferitelor puteri precum și orice fel de atingere adusă drepturilor omului". Centrală este *funcționalitatea* acestei activități, în dimensiunea sa aproape rutinieră de examen al conduitei persoanelor și, mai mult, de evaluare a politicilor acestora. A denunța înseamnă, potrivit strictei etimologii a termenului, a „face cunoscut", a dezvălui, a revela. A se bizui, așadar, pe efectele publicității pentru a reașeza lucrurile în ordine.

Conceput într-o asemenea viziune militantă și aproape banală, denunțul nu a fost prioritatea unui secol al XIX-lea preocupat aproape pretutindeni de cucerirea celui mai elementar drept politic, dreptul de vot. El nu a supraviețuit decât într-o formă cu totul specială, cea a desemnării problemelor a căror amploare părea să constituie un fel de lentilă a defectelor și a viciilor unei clase conducătoare sau a unui sistem. Astfel, figura scandalului s-a impus ca unic obiect pertinent al activității sociale de denunț. Scandalul conferă faptelor vizate un fel de „ultra-realitate"[1]. Goana după scandaluri amestecă întotdeauna două dimensiuni: stigmatizarea nihilistă a puterilor, *a priori* suspecte de a întrupa corupția lumii, dar și credința în virtuțile politice ale transparenței. Vom reveni asupra primului aspect, caracteristic viziunilor populiste. Să ne oprim deocamdată asupra celui de-al doilea. În interesantul său studiu, *Silhouette du scandale,* scris între cele două războaie, în urma afacerii Stavisky, Marcel Aymé a identificat cu justețe efectele unei operațiuni de revelare și rolul asumat de aceasta pe terenul educației morale și politice. Pentru că „ridică fără pudoare o problemă

[1] Marcel AYMÉ, *Silhouette du scandale* (1938), Grasset, Paris, 1973, p. 34.

banală a existenței"[1], scandalul impune o conversie a privirilor. Dacă funcția sa de compresie și de control este evidentă, el propune și o lecție de civism. „Scandalul, scrie Marcel Aymé, este fântâna tinereții veșnice în care umanitatea spală mizeria propriilor sale tabieturi, oglinda în care societatea, familia, individul descoperă imaginea violentă a vieții. Dacă aceste învățăminte ne-ar lipsi, ne-am afla într-o asfixie morală, iar întreaga lume ar intra într-o stare de somnolență și de abrutizare"[2].

A denunța un scandal înseamnă în primul rând a-l „dezvălui", a descoperi ceea ce era ascuns pentru a pune capăt unei situații reprobabile expunându-i eventual pe vinovați rigorilor legii. Dar nu numai. Denunțul ce provoacă scandalul se bizuie pe credința în rolul corector al publicității. De la redactorii gazetelor Revoluției franceze la bine-cunoscuții *muckrakers* americani[3], profesiunea de credință a ziariștilor s-a construit pe această bază. Termenii americani de *litterature of exposure* sau de *exposure journalism* spun probabil mai multe despre acest gen decât o face expresia de „presă de scandal", conotată într-un mod peiorativ și totodată mercantil. În anii 1900, redactorii de la *Cosmopolitan,* de la *McClure's* sau de la *Every-body's* i-au pus la zid pe noii „țari" care își însușiseră bunurile publice. Nu era vorba numai despre senzație, despre creșterea tirajelor prin etalarea ticăloșiilor mai mici sau mai mari ale unei clase politice corupte.

[1] *Ibidem,* p. 15.

[2] *Ibidem,* p. 102.

[3] V. culegerea de articole cu o introducere de Arthur WEINBERG și Lila WEINBERG (eds.), *The Muckrakers: The Era of Journalism that Moved America to Reform. The Most Significant Magazine Articles of 1902-1912,* Simon & Schuster, New York, 1961; de asemenea, David Mark CHALMERS, *The Social and Political Ideas of the Muchrakers,* Simon and Schuster, New York, 1964.

Ziariștii deveneau predicatori care doreau să răscumpere păcatele lumii, să o aducă prin convertire pe calea cea bună. De altfel, ziariști precum Lincoln Steffens, autorul celebrei *Shame of the Cities* (1904), foloseau în articolele lor un vocabular saturat de moralism protestant și presărat cu cuvinte de tipul *shame, sin, guilt, salvation, damnation, pride, soul*[1]. Pentru ei, presa îndeplinea o funcție de regenerare, în același timp spirituală și politică. Redactorul de la *Cosmopolitan Magazine* o exprima printr-o extraordinară formulă în 1906: „Misiunea noastră este aceea de a spăla duhoarea mlaștinilor intereselor private corupte cu apa pură a spiritului public"[2].

Desigur, acest jurnalism al denunțului mântuitor a cunoscut suișuri și coborâșuri potrivit contextului politic. Suntem însă în măsură să-i reconstruim o istorie intelectuală relativ unificată. De la primii pamfletari ai Revoluției engleze la jurnalismul contemporan de investigație, expresia unor sensibilități distincte brodează același fir[3]. Dincolo de discursurile utopice asupra propriilor lor misiuni, întreprinderile mediatice specializate în denunț

[1] Cf. Stanley K. SCHULTZ, „The Morality of Politics: The Muckrakers's Vision of Democracy", *The Journal of American History*, vol. 52, nr. 3, decembrie 1965, pp. 527-547.

[2] „Turn the waters of a pure public spirit into the corrupt pools of private interests and wash the offensive accumulation away", *apud Ibidem*, p. 530. În același stil, Louis D. BRANDEIS, de la *Harper's Weekly*, reputat „avocat al poporului", nota că „dacă lumina soarelui este cel mai bun dezinfectant, lumina publicității este cel mai eficient polițist", in *Other People's Money and How the Bankers Use It* (1913), ediție nouă, F.A. Stokes, New York, 1932, p. 32.

[3] V., pentru o primă abordare, John B. THOMPSON, *Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age*, Polity Press, London, 2002, precum și celedouă lucrări semnate de Géraldine MUHLMANN, *Une histoire politique du journalisme, XIXe-XXe siècle*, PUF, Paris, 2004 și *Du journalisme en démocratie*, Payot, Paris, 2004.

îndeplinesc câteva funcții politice obiective ce pot fi enumerate succint. Mai întâi, *funcția de agendă.* Desigur, știința politică a studiat îndelung chestiunea. Însă rolul de punere în formă a dezbaterii publice și de construcție a mizelor politice jucat de jurnalismul de investigație, înțeles în sensul său cel mai larg, a fost subliniat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea[1]. În Statele Unite, proiectele *Progressive movement*[2] nu pot fi disociate de scrierile critice ale *muckrakers.*

În al doilea rând, putem vorbi despre un *efect de instituție* al acțiunilor de denunț, operațiuni de reafirmare și aprofundare a normelor sau a valorilor colective. De la Durkheim la Gluckman, o întreagă școală de antropologi și de sociologi au accentuat această dimensiune[3]. Denunțul, au arătat aceștia, servește la întărirea conștiinței comune dezvăluind elementele care contribuie la distrugerea acesteia. Unul dintre acești autori înțelege scandalul ca un fel de „test" care verifică temeiurile organizației colective[4], în vreme ce altul subliniază modul în care bârfa și teama de scandal acționează în sânul micilor

[1] În Anglia sfârșitului de secol XIX, William T. Stead, de la *Pall Mall Gazette*, a fost primul care explicat importanța rolului presei în construcția politicilor publice, John B. THOMPSON, *Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age, op. cit.*, pp. 53-58.

[2] *Progressive movement* desemnează curentul politic american de la începutul secolului al XX-lea întemeiat pe critica derivelor oligarhice în ordinea economică și politică.

[3] V. observațiile asupra acestui aspect din introducerea lui Andrei S. MARKOVITS și Mark SILVERSTEIN la *The Politics: Power and Process in Liberal Democracies*, Holmes and Meier, New York, 1988. Pentru un comentariu informat asupra abordării sociologice, v. Damien de BLIC și Cyril LEMIEUX, „Le scandale comme épreuve. Eléments de sociologie pragmatique", *Politix*, nr. 71, 2005.

[4] V. articolul fondator al lui Eric DAMPIERRE, „Thèmes pour l'étude du scandale", *Annales E.S.C.*, iulie-septembrie 1985.

comunități ca instanțe centrale ale menținerii valorilor grupului[1]. În aceeași linie se situează și comentariul pe care Hannah Arendt îl adresează *Criticii* kantiene a *facultății de judecare*, arătând cum formarea judecăților contribuie la sudarea unei pluralități de actori[2]. Într-o abordare mai psihologică a socialului și a politicului, expunerea „forței civilizatoare a ipocriziei"[3] dublează acest efect de instituire determinând personalitățile politice stigmatizate să participe la rândul lor, prin declarații virtuoase defensive, la consolidarea valorilor suspectate de a fi fost batjocorite.

Am putea considera că efectele de agendă și de instituire constituie constantele acțiunilor de denunț ce participă la revelarea scandalurilor. Dar, dincolo de acestea, o nouă funcție morală și politică a denunțului este pe cale de a prinde contur. Ea ține de raportul inedit pe care societățile contemporane îl au cu transparența. Trimiterea vagă la intrarea într-o epocă mediatică nu poate constitui o adevărată explicație a fenomenului. Dimpotrivă, aceasta trebuie căutată mai în amonte și situată în însăși transformarea vieții politice declanșată de „dezideologizarea" politicului și de formele de deziluzie pe care aceasta le-a atras după sine. Atunci când politica era înțeleasă ca înfruntare a unor sisteme reciproc exclusive și pusă în mișcare de lupta de clasă, chestiunea derivelor personale păstra inevitabil un statut secundar. Obiectul criticii era „normalitatea" situațiilor, iar denunțul eventualelor fenomene de corupție nu se putea substitui condamnării

[1] V. Max GLUCKMAN, „Gossip and Scandal", *Current Anthropology*, vol. 4, nr. 3, iunie 1963.

[2] Hannah ARENDT, *Juger. Sur la philosophie politique de Kant*, trad. fr. Myriam Revault d'Allonnes, Seuil, Paris, 1991.

[3] V. asupra acestui aspect analizele lui Jon Elster.

„sistemului". Spre exemplu, în numele unei certitudini „stabilite" în virtutea căreia dezordinea se găsea în norma ca atare și nu în încălcarea ei, nu simplele malversațiuni ale câtorva bancheri veroși, ci „legea profitului" în general se cuvenea denunțată. De altfel, este interesant de remarcat faptul că istoricii marxiști au minimalizat cu grijă importanța scandalurilor economice și financiare. Încheind o lucrare dedicată afacerii Panama, unul dintre aceștia notează: „Să nu cădem în capcana faimei scandalurilor [...]. Nu ele dau seamă de dezvoltarea istorică. Regimurile și sistemele economice și politice nu mor din cauza scandalurilor, ci din cauza propriilor lor contradicții. Este cu totul altceva"[1]. În Franța sfârșitului de secol al XIX-lea, agitată de dezvăluirea unei întregi serii de fenomene de corupție, vehemența socialiștilor se deversa cu egală înverșunare asupra „dreptei morale" ce se mulțumea să atace „oile negre" fără a condamna întreaga turmă.

La sfârșitul secolului al XX-lea situația s-a modificat radical. Deziluzia ideologică a adus cu sine o abordare mai individualizată a chestiunilor politice. Consecință directă: problema încrederii personale în cei care guvernează a căpătat proporții noi[2], validând centralitatea scandalurilor și a politicilor denunțului. Multiplicarea „scandalurilor" nu a fost provocată de un declin al moralei politice, ci de noua exigență socială a transparenței. Altfel spus, s-au schimbat instrumentul de măsură și sensibilitatea față de anumite probleme[3]. Media nu a creat

[1] Jean BOUVIER, *Les Deux Scandales de Panamá*, Juillard, Paris, 1964, p. 204.

[2] Așa cum subliniază cu justețe J. B. THOMPSON, *Political Scandal*, *op. cit.*, p. 111.

[3] V. analizele lui Suzanne GARMENT, *Scandal: The Crisis of Mistrust in American Politics*, Times Books, New York, 1991. Despre

fenomenul, ci numai a reflectat, cu amplificările de rigoare, naşterea unei noi politici a neîncrederii. În schimb, responsabilii politici şi-au intensificat ei înşişi expunerea mediatică transformând punerea în scenă a vieţilor lor private în element-cheie al propriei lor credibilităţi[1]. Nemaifiind presaţi să-şi decline apartenenţa la vreo tabără, ei trebuie să multiplice dovezile de onestitate personală şi să-şi demonstreze proximitatea faţă de alegători[2]. Simplitatea şi transparenţa devin astfel virtuţi politice cardinale. Astfel, politica mediatică şi căutarea unei expuneri personale îşi dau mâna pentru a ridica denunţul la rang de activitate democratică centrală.

Primul efect al denunţului-scandal este distrugerea reputaţiei indivizilor implicaţi, această reputaţie ce constituie un fel de capital simbolic a cărui importanţă politică nu a încetat să crească. Reputaţia a devenit o variabilă-cheie a producţiei încrederii. Ca „instituţie invizibilă", încrederea este un mecanism de economisire a informaţiei care se substituie unor proceduri formale de angajament (contract, jurământ, între altele). Dar încrederea nu poate exista ca atare; ea caracterizează o stare a relaţiilor dintre persoane sau grupuri, dintre guvernaţi şi guvernanţi de exemplu.

condiţiile dinamicii de criză proprie izbucnirii scandalurilor, v. analizele lui Hervé RAYNER, *Les Scandales politiques: l'opération „Mains propres" en Italie*, Michel Houdiard éditeur, Paris, 2005.

[1] V. remarcile pertinente ale lui Luc BOLTANSKI şi Laurent THÉVENOT: „Abandonarea secretului, scriu aceştia, este [...] preţul ce trebuie plătit pentru a pătrunde în lumea celor mari. Pentru a fi *cunoscut*, trebuie să accepţi să *dezvălui* tot fără a ascunde nimic publicului", *De la justification. Les économies de la grandeur*, Gallimard, Paris, 1991, p. 226.

[2] V. numărul special al revistei *Mots* consacrat proximităţii (nr. 77, martie 2005) precum şi Christian LE BART, Rémi LEFEBVRE (eds.), *La Proximité en politique: usages, rhétoriques, pratiques*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

Pentru a se putea menține, starea acestor relații trebuie produsă, trebuie întreținută, într-un cuvânt, *garantată*. În politica „tradițională", garanția – în acea vreme disciplinară și ideologică totodată – era furnizată de apartenența alesului la un partid. În acest caz, partidul era instituția „vizibilă" ce încadra raportul de încredere dintre alegători și reprezentanți. În „noua" politică, reputația constituie principala mediere organizatoare a încrederii. Reputația a devenit un fel de *depozit de garanție* a omului politic.

Reputația este principiul cardinal al democrațiilor de opinie în măsura în care ea constituie un regulator social intern ce capătă întâietate în fața efectelor mecanismelor instituționale. Astfel, democrațiile contemporane se aseamănă într-un mod straniu cu vechile societăți guvernate de onoare. În fapt, onoarea este și ea un capital simbolic constituit prin judecata socială. Onoarea, observă Mandeville, „nu este altceva decât buna opinie a celorlalți"[1]. Cunoaștem locul pe care Montesquieu îl atribuie onoarei în regimurile monarhice: joc de oglinzi al pozițiilor sociale, motor atomizat al distincțiilor căutate și recunoscute, onoarea s-a substituit guvernării virtuții și organizării stabile a ordinelor și a stărilor[2]. În cele două cazuri, evoluția este similară: privirea celuilalt a căpătat putere de comandă. Avem de-a face, între persoane ca și între națiuni, cu o aceeași viziune a efectelor distructive ale discreditării, cu o aceeași dorință obsesivă de a evita blamul și rușinea[3]. Putere socială pentru onoare, putere

[1] Bernard MANDEVILLE, *La Fable des abeilles* (1714), Remarque C, Vrin, Paris, 1974, p. 58.

[2] V. *Esprit des lois*, cartea a III-a, capitolele 5 și 6.

[3] Despre efectele rușinii la Martha NUSSBAUM, *Hiding from Humanity: Disgust, Shame, and the Law*, Princeton University Press, Princeton, 2004; John BRAITHWAITE, „Shame and Modernity",

mai puternic politică pentru reputație. Așa cum, în secolul al XVIII-lea, onoarea s-a substituit virtuții ca regulator social central, reputația s-a impus la sfârșitul secolului al XX-lea în fața alegerii ca regulator politic major. Primii analiști ai societății mediatice au presimțit-o. Nimeni nu a spus-o mai bine decât Junius, marele campion al denunțului politic în Anglia secolului al XVIII-lea. „Cei care își imaginează că ziarele nu sunt o frână pentru cei perverși și o piedică în calea execuției măsurilor păgubitoare nu cunosc nimic din realitatea țării noastre, scrie acesta. [...] În afara cenzurii presei și a spiritului de rezistență pe care-l transmite poporului, puține sunt pedepsele și obstacolele de care se tem miniștrii și magistrații. Atâta vreme cât această putere cenzorială se menține, ministrul și magistratul vor fi obligați aproape întotdeauna să aleagă între datorie și reputație. Desigur, perpetua alternativă nu va produce un miracol în sufletele acestora. Dar ea le va influența conduita"[1]. „The more strictly we are watched, the better we behave" – cu cât suntem supravegheați mai bine, cu atât ne comportăm mai bine – rezumă câțiva ani mai târziu Bentham într-o formulă celebră.

Reputația este un bun fluctuant. Este fragilă și se pierde mult mai ușor decât se câștigă. Dar este și cumulativă,

The British Journal of Criminology, vol. 33, no. 1, iarna 1993 (autorul a lansat o amplă discuție în jurul infuenței pedepselor publice stigmatizante asupra reducerii criminalității). Despre efectul propriu-zis politic al acestei „puteri a rușinii" *(Power of Shame)* în relația dintre națiuni, în special în materie de denunțare a drepturilor omului, v. Jack DONNELLY, *International Human Rights*, ed. a 2-a, Westview Press, Boulder Co., 1998.

[1] Prefață de JUNIUS la *Lettres de Junius*, Champ libre, Paris, 1977, p. 43. Junius recunoaște că a împrumutat expresia de „putere cenzorială" a presei de la Jean-Louis de Lolme (care o utilizează în 1778 în a sa *Constitution d'Angleterre*).

crește prin propria sa durată[1]. Reputația are o dimensiune temporală și în sensul în care prezice sau explică un comportament viitor: ea produce un efect de anticipație[2]. Pentru perspectiva noastră, să subliniem încă o dată dimensiunea informațională a reputației: ea este un condensator de informații prin care decizia devine posibilă și rațională în situații în care informația este imperfectă. Avem aici de-a face cu o poziție bine stabilită de teoria economică[3]. Economiștii au demonstrat că reputația este un capital și că ea are o valoare ce depășește întotdeauna pe termen lung beneficiile pe care le-ar putea obține pe termen scurt acțiunile sau comportamentele indiferente la această dimensiune[4]. Privit în acest cadru, denunțul poate fi analizat ca verificare a reputației a cărei consecință poate fi diminuarea, dacă nu chiar distrugerea valorii acesteia. Denunțul constituie, așadar, un instrument politic extrem de puternic. Cu atât mai important, cu cât nu numai corupția este ținta, ci orice acțiune sau comportament judecate criticabile, chiar dacă sunt legale. La rândul ei, noțiunea de scandal s-a extins considerabil, înglobând tot ceea ce este considerat „anormal" sau injust

[1] V. capitolul X, „Despre putere, importanță, demnitate, despre onoare și merit", din prima parte a *Leviathan*-ului („On Power, Worth, Dignity, Honour and Worthiness") lui Thomas Hobbes.

[2] V. Jonathan MERCER, *Reputation and International Politics*, Cornell University Press, Ithaca, 1996, pp. 6-9. Pentru o discuție despre importanța acestui factor și pentru o viziune mai amplă decât abordarea economică, v. Geoffrey BRENNAN, Philip PETIT, *The Economy of Esteem: An Essay on Civil and Political Society*, Oxford University Press, Oxford, 1994.

[3] V. David M. KREPS, Robert WILSON, „Reputation and Imperfect Information", *Journal of Economic Theory*, vol. 27, nr. 2, august 1982.

[4] David M. KREPS, *A Course in Microeconomic Theory*, Harvester, New York, 1990 (capitolul XIV, 5, „Reputation").

din punct de vedere social[1]. Prin urmare, norma socială devine adevăratul judecător al acțiunilor, cel care face și desface reputații: cu alte cuvinte, norma socială se impune ca o figură eficace a suveranității. Democrația ca stare socială se suprapune astfel democrației ca regim. Puterea conformismului descrisă de Tocqueville nu guvernează numai moravurile, ci se impune ca forță politică. În vechea lume a onoarei, Pierre Bayle observa că denunțul public constituia „un fel de asasinat civil"[2]. În noua epocă a publicității, denunțul poate însemna ostracismul politic. Distrugerea reputației are consecințe mai durabile și mai profunde decât o simplă înfrângere electorală. Într-atât încât s-a putut chiar vorbi despre o *democracy by disclosure* (democrație prin dezvăluire)[3].

EVALUAREA

Evaluarea este cea de-a treia formă a puterii de supraveghere. Aceasta consistă într-o apreciere documentată, argumentată tehnic și adesea cuantificată a acțiuniior particulare sau a politicilor de ansamblu. Obiectivul ei

[1] V. în Franța scandalul Gaymard (ministru de Finanțe constrâns să demisioneze în februarie 2005 după ce presa a dezvăluit că profita de un apartament de serviciu de 600 m², considerat excesiv de opinia publică). În cazuri de acest tip, ținta este stigmatizarea morală a unui comportament.

[2] Citat de Luc BOLTANSKI, „La dénonciation", *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 51, 1984, p. 4 (reluat de Reinhart KOSELLECK, *Le Règne de la critique* (1954), Minuit, Paris, 1979, pp. 94-95.

[3] Mary GRAHAM, *Democracy by Disclosure: The Rise of Technopopulism*, Brooking Institute, Washington, 2002. V. și „Transparency Project" de la Kennedy School, Harvard University, ce reunește cercetări asupra efectelor politice și sociale ale publicității.

este acela de a expertiza calitatea și eficacitatea unei gestiuni. Și aici este vorba tot despre verificarea unei reputații, însă aceasta din urmă este de ordin „tehnic": evaluarea privește *competența* guvernanților. Se cuvine să constatăm că practica evaluării a servit uneori drept substitut sau drept paravan pentru o critică politică imposibilă. Astfel, în China clasică, conflictele pentru putere s-au exprimat adesea și au fost arbitrate în interiorul activității birocratice de control administrativ și financiar. Așa cum a arătat-o Pierre-Étienne Will[1], sub dinastia Ming, într-o lume din care democrația și formele reprezentării erau desigur absente, momentul „marilor evaluări" *(daji)* periodice juca rolul alternanțelor politice. Administrația imperială se servea astfel de inspecția temeinică ca de un instrument al propriei puteri și eficacități. Cenzura și supravegherea funcțională au servit însă drept punct de sprijin pentru conturarea unor contraputeri ce au făcut posibilă contestarea politicilor publice. Auditurile generale ale administrației, organizate la fiecare trei ani, permiteau exercitarea unei puteri reprobatorii. Cunoscuți sub numele de „funcționari care se pronunță" *(yanguan)*, cenzorii contopeau în fapt vigilența profesională și contestarea lăsând loc unei forme de „reapropriere socială" a evaluărilor acțiunii publice. Nu trebuie deci să ne mire faptul că Sun Yat-Sen, părintele Republicii chineze, a propus ca, în constituirea arhitecturii politice a Chinei secolului al XX-lea, celor trei puteri reținute de

[1] Pierre-Étienne WILL, „Le contrôle constitutionnel de l'excès de pouvoir sous la dynastie des Ming", Mulțumesc autorului pentru că mi-a pus la dispoziție manuscrisul acestui articol programat pentru publicare în 2007 [Textul a fost publicat cu același titlu în Mireille DELMAS-MARTY, Pierre-Étienne WILL (eds.), *La Chine et la démocratie. Tradition, droit, institutions*, Fayard, Paris, 2007, n. tr.].

Montesquieu să le fie adăugată „puterea de supraveghere“[1] *(Yuan* de control).

Funcția de evaluare are o istorie îndelungată. O putem asocia în mod legitim cu practica verificărilor interne organizate chiar de către puteri. Încă din Evul Mediu timpuriu, normanzii au instituit un sistem de jurisdicție de control al cheltuielilor ce marchează debutul unei profesionalizări și a unei regularizări a vistieriei regale[2]. Așa-numitul *Exchequer* englez va prelua acest model perfecționându-l și transformându-l în matricea dezvoltării sistemului juridic și administrativ public. Instituirea, în 1780, a *Statutory Commission for Examining the Public Accounts* și apoi, în 1866, de către Gladstone, a *Exchequer and Audit Department* au constituit etapele decisive ale acestui parcurs. În cazul francez, exercițiul jurisdicției Camerei de conturi *(Chambre des comptes)* rămâne indisociabil de geneza unui stat modern a cărui raționalizare administrativă și financiară i-au condiționat dezvoltarea[3]. Aceste tehnici de control și de evaluare au urmat un fel

[1] Sun Yat-Sen, primul președinte al Republicii chineze în 1912, adăuga de altfel și „puterea de examinare“, respectiv alegerea funcționarilor pe baza unor concursuri, elaborând astfel faimoasa sa teorie a celor cinci puteri. În opinia sa, aportul istoric al Chinei consta în definirea acestor două puteri, în vreme ce aportul specific al Occidentului era constituit de doctrina lui Montesquieu, Sun YAT-SEN, „La Constitution des cinq pouvoirs“, anexă la *Souvenirs d'un révolutionnaire chinois (1925)*, Paris, 1933. V. și comentariile lui Tcheng CHAO YUEN, *L'Évolution de la vie constitutionnelle de la Chine sous l'influence de Sun Yat-Sen et de sa doctrine (1885-1937)*, Paris, 1937.

[2] V. Charles Homer HASKINS, *Norman Institutions*, F. Ungar, New York, 1960.

[3] V. Philippe CONTAMINE, Olivier MATTÉONI (eds.), *La France des principautés. Les Chambres des comptes, XIVe et XVe siècles*, Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Paris, 1996.

de istorie naturală a propriei lor împliniri tehnice. S-au aflat însă și în centrul unei bătălii politice pentru publicitate, inseparabilă de emergența guvernării reprezentative. În lumea de astăzi, tehnicile de evaluare sunt, desigur, mult mai sofisticate, dezvoltându-se în special pe fondul căutării unei noi frontiere între sectorul privat și sectorul public. Perspectiva unui *New Public Management*[1] a indus o nevoie fără precedent de comparații și de măsuri. *Benchmarking*: un cuvânt devenit de ordine în toate domeniile și în toate organizațiile publice. Evaluarea politicilor întemeiată pe intervenția unui număr din ce în ce mai mare de factori a întărit această nevoie. Aprecierea eficacității unei acțiuni a devenit în același timp mult mai complexă, provocând multiplicarea, încă din anii '70 și '80, a agențiilor de evaluare sistematică a reformelor publice[2]. Nicio structură publică nu se mai poate adăposti în spatele vreunui „statut" ce i-ar legitima existența și funcționarea. Noile instrumente de evaluare au provocat o adevărată recompunere a statului.

Asistăm la același fenomen și în ordinea propriu-zis politică. O nouă așteptare cetățenească s-a grefat peste dezvoltarea mijloacelor de anchetă și de expertiză. Tehnici de gestiune, evaluarea și notarea sunt în același timp și suportul unei discuții publice mai argumentate, introducând o constrângere suplimentară de legitimare a acțiunilor.

[1] Despre sensul și consecințele acestei mutații, Pierre LASCOUMES, Patrick LE GALÈS (eds.), *Gouverner par les instruments*, Presses de Sciences Po, Paris, 2004.

[2] Pentru cazul francez, v. Patrick VIVERET, *L'Évaluation des politiques et des actions publiques. Rapport au Premier ministre*, La Documentation française, Paris, 1989 (autorul face bilanțul experiențelor străine din epocă), precum și Bernard PERRET, *L'Évaluation des politiques publiques*, La Découverte, Paris, 2001.

Cetățenii verifică din ce în ce mai sistematic competența guvernanților: ei măsoară permanent rezultatul acțiunilor acestora, sprijinindu-se pe ceea ce se numește îndeobște „expertiză comună" și se arată capabili să construiască evaluări ce integrează un ansamblu de informații adesea neglijate de rațiunea distantă a factorilor de decizie. Însă raportul dintre guvernanți și guvernați a încetat să mai fie definit de „diferența de nivel a capacităților" ce constituia elementul-cheie al practicii originare a sistemelor reprezentative. Diseminarea informației tehnice și a expertizei în general, precum și creșterea nivelului intelectual au contribuit decisiv la declanșarea acestei verificări permanente a guvernanților, deveniți între timp mai vulnerabili și mai dependenți. Într-un fel, aceștia din urmă au devenit elevii celor guvernați, supuși fiind unui control continuu. Prin evaluare, cetățenii au cucerit o nouă putere, o putere mai directă, ce se exercită fără reprezentanți. Odată cu ea, democrația este pe cale de a se transforma în profunzime.

2. Actorii supravegherii

Cele trei forme ale supravegherii explorate invită în scenă categorii extrem de diverse de agenți. Supravegherea este formulată mai întâi ca o activitate multiformă a societății într-un context de mobilizare civică intensă. Ea se dezvoltă apoi sub specia activității mediatice, în sensul cel mai larg al termenului. Astfel, presa secolului al XIX-lea nu a constituit numai dovada exercițiului efectiv al unei libertăți, ci s-a manifestat în egală măsură ca o putere contrademocratică. Din acel moment, Condeiul și Tribuna s-au completat și s-au încleștat în permanență. Înfruntarea celor două puteri legate de o aceeași ambiție de reprezentare s-a extins progresiv în cursul secolului al XX-lea. Alți agenți și alte instanțe s-au constituit și s-au impus pentru a participa la demersurile de vigilență, de dezvăluire și de evaluare, începând în special cu anii '80. În acea vreme, au fost întemeiate noi organizații cetățenești, autorități independente de veghe și-au făcut apariția, instanțe de evaluare de tip nou au fost instituite. S-a conturat astfel un nou univers al puterii sociale de supraveghere. Însă imperativul nu a încetat niciodată să se manifeste și sub forma unei etici personale, a unei dispoziții individuale. La începutul

secolului al XX-lea, filosoful francez Alain a ilustrat acest tip de atitudine.

CETĂȚEANUL VIGILENT

Alain a întrupat într-un mod melancolic și totodată exemplar ceea ce spiritul republican al secolului al XIX-lea a produs mai generos și mai autentic. Pentru el, Republica nu este numai un regim, adică un mod de legitimare și de organizare a puterilor. Republica este inseparabilă de o morală publică și de un comportament civic. Regăsim astfel accentele vocilor care, în 1789, îi chemau pe cetățeni „să controleze, să supravegheze și să judece teribilele puteri [care îi guvernează]"[1]. „Mi-aș dori, își descrie el idealul, ca cetățeanul să rămână inflexibil, nezdruncinat în spirit, înarmat cu neîncredere, veșnic cuprins de îndoială în fața proiectelor și motivelor celui puternic"[2]. Această rigoare este însă, în cazul lui Alain, pătată de un scepticism în privința naturii politicii. În opinia acestuia, puterea este condamnată să nu fie iubită, iar puterile alese nu valorează până la urmă mai mult ca altele. I se pare, așadar, inevitabil ca „cetățeanul liber să fie aproape întotdeauna nemulțumit"[3]. Republican înflăcărat, Alain este în același timp un democrat moderat, chiar dacă suveranitatea poporului nu-i mai inspiră teama căreia îi dăduseră glas Renouvier și Fouillée, cei doi mari filosofi ai Republicii care îl precedaseră. El vede în sufragiul universal mai degrabă un mecanism regulator decât o forță

[1] *Propos sur les pouvoirs*, Gallimard, „Folio", Paris, 1960, p. 160 (*Propos* din 12 iulie 1930).

[2] *Ibidem*, p. 161.

[3] *Ibidem*, p. 204 (*Propos* din 27 ianuarie 1934).

conducătoare. Democrația este în primul rând „o putere de control și de rezistență"[1], iar singura suveranitate efectivă este cea negativă. „Unde este democrația, se întreabă el, dacă nu în aceasta a treia putere pe care știința politică nu a definit-o și pe care aș numi-o Controlor? [...] Această putere s-a exercitat mult timp prin revoluții și pe baricade. Astăzi, ea se manifestă prin interpelare. Astfel, democrația este un efort perpetuu al celor guvernați îndreptat împotriva abuzurilor de putere"[2]. Alain confirma astfel poziția lui Auguste Comte pentru care puterea populară nu se manifesta decât prin blam. Ideea unui popor ce guvernează lasă locul viziunii unui popor plin de neîncredere.

Cu discursul său înflăcărat republican, Alain se apropie astfel de viziunea liberală. Dacă vorbește precum Condorcet, gândește în schimb precum Montesquieu sau Benjamin Constant. Neliniștea civică îl îndepărtează totuși de aceștia din urmă, iar nostalgia cetățeanului activ nu îl părăsește nicio clipă, chiar dacă nu are ambiția de a inventa formele politice care ar putea îndepărta defectele sau devierile pe care le deploră. În opinia sa, cel mai înțelept cetățean este cel care renunță la putere și care se ține la distanță. Acest tovarăș de drum al radicalismului nu crede în progresul instituțiilor și al practicilor democratice. Crede însă într-o esență a puterii pe care nu o putem modifica, dar putem spera să o moderăm, să

[1] *Propos de politique*, Paris, 1934, p. 264. „Ideea falsă despre democrație, continuă el, este că poporul guvernează; nu este însă vorba, așa cum se spune, despre o greșeală a democrației, ci despre o greșeală despre democrație. Democrația rezervă poporului puterea de a privi și de a judeca. Nu este nevoie de mai mult" *(Ibidem*, p. 324).

[2] *Propos sur les pouvoirs*, *op. cit.*, p. 214 *(Propos* din 12 iulie 1910). V. în această privință ansamblul textelor reunite de editor în *Propos* sub titlul „Democrația – contraputerea instituționalizată" (pp. 213-229).

o încadrăm, să o limităm. Pentru Alain, cetățeanul vigilent a devenit un cetățean obosit, care nu mai are visuri: modest, se mulțumește să evoce „minunata putere a unor înțelepți care, șezând liniștiți, judecă acrobatul"[1]. Bogăția sufletului său se naște din absența cinismului. Împotriva atâtor teoreticieni ai democrației care-și transformă minimalismul în imperativ categoric, Alain își sprijină scepticismul pe o morală a modestiei și pe o practică a proximității populare. Liberalismul de tip englez se combină astfel cu virtutea antică. Considerând că libertatea este fiica vigilenței, el prelungește tradiția republicană, instituind în același timp neîncrederea ca virtute politică de prim rang. Vigilența pe care o invocă nu implică o așteptare sau o revendicare: ea se exprimă printr-o atitudine de repliere și nu printr-una de implicare. Alain este un om între două lumi, între cea veche și cea nouă, între liberalism și republicanism, între distanță și participare, între politică și etică. O figură de excepție? Desigur că nu. El exprimă într-un mod propriu, cu toate ambiguitățile sale, o trăsătură esențială a cetățeniei moderne: suprapunerea sentimentelor de respingere și de nerăbdare în fața politicului.

28

Cetățeanul întrupat de Alain a așezat o piatră de temelie în istoria supravegherii democratice. Acest fiu domolit și melancolic al imaginației revoluționare de la 1789 sau de la 1793 a rămas străin de universul militant al timpului său și distant în raport cu parlamentarismul republican. A fost lipsit, așadar, de o descendență imediată. Dar, în zorii unui nou secol, el rămâne martorul unei istorii și al unei probleme, regăsindu-și astfel o actualitate tardivă într-o lume care aproape că i-a uitat numele. Alain

[1] *Ibidem*, p. 185 *(Propos* din 26 mai 1928).

le întinde cititorilor săi o oglindă care îi ajută să înțeleagă mai bine dificultatea pe care o resimt în a concilia deziluzia și refuzul resemnării care îi macină surd, deschizând astfel într-un mod foarte personal calea mișcărilor și instanțelor despre care vom vorbi.

NOUL MILITANTISM

„Noile mișcări sociale" se cuvin privite în lumina figurilor puterii de supraveghere. În anii '70, sociologia și știința politică au arătat că societatea nu se mai structura exclusiv în jurul conflictelor de clasă organizate pe terenul muncii. A fost subliniată atunci importanța crescândă câștigată de expresia publică și de organizarea noilor identități colective (minorități sexuale, solidarități generaționale, mișcări feministe etc.). Constituirea noilor „câmpuri de istoricitate", pentru a folosi limbajul lui Alain Touraine, federate de conflicte sociale inedite – referitoare la mediu, la autonomii regionale, la raporturi între sexe spre exemplu – a fost și ea amplu studiată. De atunci, științele sociale nu au ostenit să exploreze în cele două direcții variațiile și relocalizările mobilizării sociale și ale expresiei identităților. În acest cadru, analiza mișcărilor sociale s-a hrănit din teama de orizonturile emergente cu care societatea s-a confruntat sub specia urgenței (globalizare economică, inegalități, precaritate socială, drepturile omului) sau din conștientizarea evoluțiilor individualismului modern (sensibilitatea față de chestiunile drepturilor și ale demnității, viziuni mai complexe despre identitatea sexuală de exemplu). Științele sociale au examinat și transformările „resorturilor" acțiunii colective (în anii '80, s-a putut vorbi în Franța despre emergența

unui nou tip de „militantism moral“[1]), precum și modalitățile angajamentului social[2]. Ele au căutat să surprindă multiplicitatea repertoriilor acțiunii și mai ales formele „neconvenționale“ ale intervențiilor cetățenești în câmpul politic[3], studiind în egală măsură formele mobilizării resurselor ce se aflau de fiecare dată în joc[4].

Abundența studiilor dă seama de transformările care au afectat activismul social și politic din lumea contemporană. Acestea nu s-au aplecat însă asupra *funcției propriu-zis democratice* a acestor mișcări foarte diverse. Dacă este cert că nu mai avem de-a face cu instanțe de reprezentare și de negociere conforme modelului sindical tradițional, categoriile cu care este examinată *specificitatea funcțională* a tipului de contestare propus de aceste mișcări rămân puțin aprofundate[5]. Atenția acordată reînnoirii militantismului (cu asociații precum Attac sau Act-Up, forumuri sociale și diverse mișcări altermondialiste, *advocacy groups* sau ONG-uri, pentru a nu da decât câteva exemple) contrastează cu cvasiabsența studiilor dedicate interpretării rolului acestora în cadrul transformării

[1] Emmanuèle REYNAUD, „Le militantisme moral“, in Henri MENDRAS (ed.), *La Sagesse et le Désordre. France 1980*, Gallimard, Paris, 1980.

[2] V. „Devenir militants“, număr special al *Revue française de science politique*, februarie-aprilie 2001.

[3] V. volumul *La Politique ailleurs*, editat de CURAPP, PUF, Paris, 1998. V. și numeroasele studii asupra evoluției practicilor de manifestație (pentru cazul francez, lucrările lui Danielle Tartakowsky).

[4] V. Olivier FILLIEULE (ed.), *Sociologie de la protestation. Les formes de l'action collective dans la France contemporaine*, L'Harmattan, Paris, 1993.

[5] Cu excepția notabilă a tezei lui Daniel MOUCHARD, *Les „Exclus“ dans l'espace public. Mobilisations et logiques de représentation dans la France contemporaine*, Institut d'Études Politiques de Paris, 2001.

suferite de democrație. În acest punct, noțiunea de *puteri de supraveghere* ne permite să avansăm. În fapt, caracteristica dominantă a acestor „noi mișcări sociale" rezidă în faptul că ele se organizează în jurul celor trei acțiuni de vigilență, de denunț și de evaluare, constituind astfel vectorul cel mai vizibil și cel mai structurat al contrademocrației.

Desigur, funcția vigilenței este comună celor mai multe organizații de acest tip. Multe dintre ele funcționează ca niște *watchdog committees* (comitete de vigilență) în domeniul lor de intervenție. În același timp, vocabularul activismului social s-a extins. Vorbim acum despre *whistleblowers*, despre trăgători de semnale de alarmă, pentru a desemna indivizii sau grupurile care joacă rolul semnalării problemelor din aria lor de supraveghere. Fenomenul a luat deja suficientă amploare pentru ca un nou câmp al sociologiei să-i fie dedicat[1]. Active în special în domeniile consumului, al sănătății sau al mediului, aceste instanțe tind să se extindă astăzi în toate sectoarele vieții politice și sociale. De altfel, chiar denumirile grupurilor militante s-au schimbat odată cu dezvoltarea acestei funcții. În anii '70, aveam „colective de luptă", „comitete de apărare" sau „grupuri de mobilizare". Asistăm astăzi la întemeierea așa-numitor *watch groups* sau „observatoare" *(Observatoire des inégalités* sau *Observatoire du communautarisme*, pentru a nu lua decât două exemple). Acest tip de organizare

[1] V. lucrările stimulante ale lui Francine CHATEAURAYNAUD, *Les Sombres précurseurs. Une sociologie pragmatique de l'alerte et du risque*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1999; „Qui est garant de la vigilance collective", *Environnement et société*, nr. 23, 1999; „Incontournables présences: l'exercice de la vigilance", in Claude GILBERT (ed.), *Risques collectifs et situations de crise*, L'Harmattan, Paris, 2003.

leagă într-un mod cvasifuncțional capacitatea de expertiză[1] (și mai ales contraexpertiză) de activitățile de interpelare. Astfel, *advocacy groups* prezintă adesea un chip dublu, cel furnizat de activitatea de *think-tank* și cel desenat de rolul de grup de presiune[2], scopul fiind acela de a verifica raționea guvernării. Frontiera dintre meseria de redactor și activitatea militantă se dovedește uneori extrem de subțire. Desigur, aceste organizații produc „efecte de autoritate", pentru a folosi expresia lui Pierre Bourdieu, dar exercită în același timp o adevărată putere, adică o capacitate de a modifica și de a constrânge conduita celor care li se află în vizor.

Funcția de evaluare se înscrie într-un registru foarte apropiat de cel al contraexpertizei. Măsura corupției fiecărei țări, publicată regulat într-un *rating* general de o organizație precum *Transparency International*[3], are în câmpul politic un impact pe care îl putem asemăna celui provocat de notele atribuite în domeniul financiar valorilor mobiliare de *Moody's* sau de *Standard & Poors*. Unei țări prost cotate îi scade creditul și capacitatea de împrumut pe lângă instituții financiare. Dimpotrivă, țările care cooperează cu *Transparency International* pentru a pune la punct dispozitive de luptă împotriva corupției sunt recompensate în diverse moduri. Sancțiunea notei poate fi în unele cazuri-limită aproape tot atât de severă ca cea a unei înfrângeri electorale. La rândul său, activitatea

[1] V. sinteza lui Daniel BÉLAND, Jean-Philippe VIRIOT DURANDAL, „L'expertise comme pouvoir: le cas des organisations de retraités face aux pouvoirs public sen France et aux États-Unis", *Lien social et politique*, nr. 50, toamna 2003.

[2] V. Lisa YOUNG, Joanna EVERITT, *Advocacy Groups*, University of British Columbia Press, Vancouver, 2004 (conține analize generale interesante, chiar dacă se limitează la cazul canadian).

[3] V. www.transparency.org/surveys.

de denunț este determinantă pentru grupurile care dezvăluie situații mascate sau ascunse. Practicile de *naming* și de *blaming* rezumă cu prisosință conținutul dur al militantismului acestora[1].

Grupurile pe care le-am evocat acoperă un amplu spectru ideologic. Sunt, de asemenea, diverse prin radicalismul lor mai mult sau mai puțin intens. Un întreg ocean desparte micile grupuri care promovează acțiuni spectaculoase perturbatoare precum Act-Up și marile ONG-uri extrem de profesionalizate. Dar, cu titlu de *forme politice*, toate aceste organizații prezintă numeroase trăsături comune. Spre deosebire de grupurile de interese clasice, ele nu-și apără membrii. Raportul pe care îl întreține cu noțiunea de membru este diferit de cel construit de organizațiile tradiționale. Mișcările contrademocratice au simpatizanți și donatori, dar nu caută membri propriu-ziși. Spre deosebire de mișcările sociale ilustrate de sindicalism, ele nu au o funcție de reprezentare și de negociere socială. Scopul lor este acela de a ridica probleme și de a constrânge puterile, și nu de a reprezenta populații. Ele corespund unei epoci în care obiectul politicii consistă mai degrabă în a *trata situații* și mai puțin în a federa grupuri stabile sau a gestiona structuri. Au în comun faptul de a nu căuta puterea, ci de a încerca să o influențeze. În viziunea lor, viața democratică este structurată de tensiunea dintre sfera electoral-reprezentativă și universul contrademocratic, și nu de simpla competiție liberă pentru exercițiul puterii guvernamentale. Prin urmare, raportul acestor organizații cu partidele politice este considerabil modificat. Până în anii '70, în virtutea

[1] V. William L.F. FELSTINER, Richard L. ABEL, Austin SARAT, „The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming...", *Law and Society Review*, vol. 15, nr. 3-4, 1980-1981.

unei viziuni verticale și ierarhice a politicii, miza luptelor sociale era „rezultatul politic" pe care reușeau să-l producă. Socialul nu reprezenta decât un fel de propedeutică a politicului. Chiar cei care respingeau cu tărie radicalizarea leninistă a acestei viziuni gândeau problema puterii în termeni relativ univoci. Nu mai este cazul acum. Autoritatea partidelor politice s-a diminuat și, odată cu ea, și vechea noțiune a alternanței a devenit relativă.

INTERNETUL: O FORMĂ POLITICĂ

Sociologii au subliniat dimensiunea mediatică a acestor organizații, numindu-le chiar „media-asociații"[1]. Paralela este corectă, chiar dacă raporturile dintre cele două universuri sunt complexe, amestec de convergențe și distanțe: publicitatea se află în inima celor două lumi. „Vizibilitatea este crucială în tot ceea ce facem", afirma animatorul unei organizații militante[2], cu o formulă pe care ziariștii ar prelua-o fără ezitare. Deși pertinentă, asemănarea nu aduce un plus de claritate, ci ne trimite pur și simplu la obiectul „publicitate și opinie publică", construit la rândul său prin acțiunea diverselor funcții ale supravegherii. Raportul dintre media și aceste mișcări nu capătă sens decât în măsura în care este așezat în relație cu funcțiile contrademocratice. Media este forma rutinată și funcțională a unei democrații de supraveghere al cărei activism este întrupat de organizațiile militante ale societății civile. Sub acest unghi, cele două sunt complementare. Așa se explică,

[1] V. Érik NEVEU, „Médias, mouvements sociaux, espaces publics", *Réseaux. Communication, technologie, société*, nr. 98, 1999.

[2] Responsabil al Act-Up in *Vacarme*, nr. 31, 2005, p. 23.

de altfel, și celebra maximă: *Don't hate the media, become the media!* (Nu detestați media, deveniți media).

Observația ne îndeamnă să examinăm locul ocupat de dezvoltarea internetului în acest nou univers al puterilor de supraveghere. Internetul a fost așezat până acum în categoria „noua media". Clasificarea descrie cu acuratețe funcția primă a acestuia, aceea de a pune în circulație opinii, informații și analize. Internetul este un medium cu specificul său în termeni de costuri de acces, de mod de producție, de procese de difuzare și de control. Descrierea este însă insuficientă. Internetul a devenit o *formă socială* deplină și, totodată, o adevărată *formă politică*. O formă socială originală, în primul rând, contribuind într-un mod inedit la constituirea comunităților. În cazul de față, legătura socială nu mai este concepută sub forma agregării, a coordonării și a identificării, așa cum ne indică de regulă economia sau sociologia. Socialul creat de internet este circulație pură, interacțiune liberă, succesiune de întâlniri punctuale, cascadă de legături arborescente. Pe scurt, lucrările lui Deleuze, Simmel sau Tarde[1] sunt mai edificatoare în această privință decât scrierile lui Durkheim sau Marx. De asemenea, internetul este o formă socială în măsura în care conferă opiniei publice o consistență sensibilă, aproape fizică. Formulele vizionare cu care revoluționarii de la 1789 celebrau omniprezența și puterea opiniei publice capătă astfel o semnificație specială. Să ne amintim de Bergasse, un membru al Constituantei: „Opinia publică, scria acesta, [...] este produsul tuturor inteligențelor și al tuturor voințelor; într-un

[1] Originalitatea lui Gabriel Tarde, multă vreme trecută cu vederea, a fost aceea de a gândi socialul ca ansamblu de mecanisme de interacțiune surprinse cu ajutorul conceptelor-cheie de imitație, repetiție, opoziție sau adaptare.

fel, este conştiinţa vie a unei întregi naţiuni"[1]. Internetul întruchipează acum într-un chip aproape material această forţă invadatoare la care participăm cu toţii, dar pe care nimeni nu o poate stăpâni cu adevărat, îngroşând în acelaşi timp patologiile şi promisiunile atribuite acestei „regine a lumii". Câmpul reflecţiei este deschis. Ne vom mulţumi însă să-l menţionăm.

Caracteristicile internetului ca formă politică ne interesează însă direct. În anii '80, credeam cu toţii că noile tehnologii ale comunicării vor răsturna practicile democratice şi vor permite o intervenţie mai directă a cetăţenilor. Constrângerile materiale care legitimaseră recursul la procedurile reprezentative păreau pe cale de a fi eliminate. O întreagă literatură celebra atunci intrarea în era „teledemocraţiei", întrupare a idealului rousseauist al participării imediate a tuturor la deciziile colective[2]. Astfel, graţie internetului, mari comunităţi umane puteau fi reunite cu tot atâta uşurinţă ca şi micile grupuri. Nostalgia americană pentru acele *town meetings* de la începuturi era astfel trezită prin apelul la formarea unor noi *electronic town meetings*[3]. Graţie internetului, costul votului urma să scadă într-atât încât cetăţenii puteau fi consultaţi pe cât de frecvent, pe atât de uşor. Ideea „televotului"

[1] *Sur la manière dont il convient de limiter le pouvoir législatif et le pouvoir exécutif dans une monarchie*, septembrie 1789, reprodus în *A.P.*, seria I, vol. IX, p. 119.

[2] V. de exemplu, printre primele lucrări asupra subiectului, Benjamin R. BARBER, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, University of California Press, Berkeley, 1984 (în tabăra entuziaştilor) sau Christopher F. ARTERTON, *Teledemocracy: Can Technology Protect Democracy?*, Sage Publication, Beverly Hills, 1987 (în tabăra reticenţilor).

[3] Tema s-a aflat în centrul campaniei politicianului populist Ross Perot în cursa pentru preşedinţia americană din 1992.

a avut în epocă profeții săi exaltați. Un întreg vocabular și-a făcut apariția: vorbim despre „democrație electronică", despre „e-governement", despre „cyber-democrație"[1]. Mai apoi, din numeroase motive, entuziasmul s-a mai vlăguit. Principalele rațiuni au fost de ordin intelectual: democrația nu se poate limita la un proces de decizie imediată. Prin urmare, tematica deliberării, mai bogată și mai complexă, a revenit în centrul dezbaterii. Perspectiva deschisă în anii '90 a continuat însă să trasеze un orizont considerat pozitiv în principiul său general. Lucrarea lui Cass Sunstein, *Republic.com*[2], a ilustrat noua abordare a problemei, de această dată mai lucidă și mai chibzuită.

Și totuși, mi se pare că, dincolo de toate diferențele care le separă, proiectele și reflecțiile asupra utilizărilor politice ale internetului ratează esențialul. Situând progresul democratic pe planul participării sau al deliberării, ele nu se concentrează decât pe dimensiunea electoral-reprezentativă a vieții publice. Or, rolul cu adevărat major al internetului este altul: el rezidă în capacitatea sa de adaptare spontană la exigențele funcțiilor de vigilență, de denunț și de evaluare. Mai mult, internetul este expresia *realizată* a acestor puteri. Blogurile le difractă la infinit, iar site-urile le solicită fără încetare. Putem constata cu surprindere că librăriile virtuale le cer vizitatorilor să evalueze și să comenteze cărțile pe care le cumpără, determinând o transformare radicală a noțiunii de critică. Iată metafora a ceea ce internetul este pe cale să realizeze

[1] V., în limba franceză, numărul special dedicat democrației electronice, *Hermes*, nr. 26-27, 2000.

[2] Princeton University Press, Princeton, 2001. Autorul construiește un bilanț informat și echilibrat al potențialurilor și al pericolelor internetului în materie de libertăți, de deliberare și de participare.

în ordinea politică: un spațiu generalizat de veghe și de evaluare a lumii. Departe de a fi un simplu „instrument", internetul *este* însăși funcția de supraveghere; este mișcarea care o definește în modul cel mai potrivit, cu potențialul, dar și cu derivele, dacă nu chiar cu manipulările pe care le implică. Internetul poate fi deci considerat o *formă politică*. Între timp, au apărut și alte modalități organizate de supraveghere. În multe țări, instituții de un tip nou, autorități independente, au fost instituite pentru a controla activitatea puterilor publice în numeroase domenii.

SUPRAVEGHEREA FUNCȚIONALĂ A ÎNȚELEPȚILOR

Democrația supravegherii împrumută și o altă formă a epocii contemporane: cea a autorităților independente. Pretutindeni, instanțele de acest tip s-au multiplicat în ultimii treizeci de ani. Fenomenul a fost amplu comentat și minuțios analizat, cu o atenție deosebită asupra temeiurilor legitimității unor asemenea organisme. Reflecția juridică și politică s-a aplecat în special asupra instanțelor de control și reglementare a telecomunicațiilor, a pieților bursiere și a audiovizualului. Există însă și un alt tip de instituții din aceeași categorie: cele care îndeplinesc funcția de vigilență și de supraveghere. Acesta este rolul așa-numiților *ombudsmen* sau „mediatori" care pot, în anumite cazuri, să dea cetățenilor posibilitatea de a-și înainta revendicările sau problemele personale în fața unor sisteme birocratice rigide și opace. Acesta este mai ales rolul instanțelor care au sarcina de a veghea ca forțele de poliție să se supună exigențelor etice și juridice ce le încadrează misiunea. Ne aflăm, în cazul poliției, în inima practicii și

a simbolisticii statului, a cărui primă misiune este aceea de a proteja drepturile fundamentale ale indivizilor garantându-le securitatea. În Regatul Unit, în 1984, a fost creată în acest scop o *Police Complaints Authority*, o instituție cu funcție de control deontologic, ce supervizează direct sau controlează *a posteriori* anchetele desfășurate asupra comportamentului forțelor de poliție. Consiliul de supraveghere a activităților de securitate din Québec sau Comitetul permanent de control al serviciilor de poliție din Belgia sunt alte două exemple ilustrative în acest sens.

În Franța, *Comisia națională de deontologie a securității* a fost creată în anul 2000. Potrivit legii, instituția este o autoritate administrativă independentă ce are sarcina de a „veghea la respectarea deontologiei de către persoanele care exercită activități de securitate pe teritoriul Republicii"[1]. Compusă din membri numiți în special de adunări și de corpurile judiciare ale statului, comisia dispune de puteri de investigație destul de ample. Raportul public anual al activităților acesteia descrie modul în care au fost tratate chestiunile pentru care instituția a fost sesizată. Și aici ne aflăm în prezența unei funcții de „supraveghere civică delegată" Dezbaterea parlamentară ce a precedat actul de instituire este în sine relevantă. În fapt, numeroase voci s-au ridicat pentru a afirma că o asemenea comisie nu-și are rostul dacă justiția și controalele interne ale poliției funcționează corect și că ar fi mai potrivită o sporire a mijloacelor acestor instanțe ordinare. Un deputat a observat brutal că o asemenea instanță „ar consacra eșecul serviciilor de justiție, dar și al autorităților politice, parlamentare și guvernamentale în

[1] Articolul 1 al Legii din 6 iunie 2000.

egală măsură"[1]. Observația merită discutată. Dacă administrația și guvernarea reprezentativă ar funcționa „perfect", nicio putere de supraveghere nu ar fi necesară. Constatăm însă, în ambele cazuri, o propensiune *structurală* către disfuncționalitate, fie ea și marginală. Am avea nevoie, așadar, de un terț vigilent pentru a asigura bunul mers al instituțiilor publice[2]. Între altele, existența unor puteri exterioare de supraveghere consolidează indirect credibilitatea instituțiilor. „Deși există sisteme de control intern în serviciile publice, suspiciunea de autocontrol ce apasă asupra lor nu le permite să intervină eficient", subliniază legislatorul francez[3]. Prin urmare, o contraputere structurală a fost instituită.

AGENȚIILE INTERNE DE AUDIT ȘI DE EVALUARE

Înmulțirea spectaculoasă a instanțelor de audit și de evaluare internă din cadrul structurilor publice și guvernamentale este un fenomen observabil în majoritatea țărilor democratice. S-a vorbit chiar despre o adevărată industrie a „evaluării". Un studiu statistic din Marea Britanie arată că administrația numără în jur de treizeci și cinci de corpuri și de instanțe de inspecție, de control, de evaluare și de audit[4]! Cea mai mare parte a acestor

[1] V. *Rapport fait au nom de la Commission des lois sur le projet de loi portant création d'un Conseil supérieur de la déontologie de la sécurité*, Bruno LE ROUX, deputat, 25 februarie 1998.

[2] V. Reinier H. KRAAKMAN, „Gatekeepers: The Anatomy of a Third-Party Enforcement Strategy", *Journal of Laws, Economics and Organization*, vol. 2, nr. 1, 1986.

[3] *Rapport fait au nom de la Commission des lois...*, *op. cit.*

[4] V. Christopher HOOD, Colin SCOTT, Oliver JAMES, George JONES, Tony TRAVERS, *Regulation inside Government:*

organe își are originea într-un imperativ de gestiune rațională, căruia epoca New Public Management i-a multiplicat spectaculos exigențele. Instrumentele „interne" de control și de reglementare nu pot fi însă privite numai sub unghiul funcționalității lor directe. Evoluția lor progresivă le-a demonstrat permeabilitatea față de alte tipuri existente ale puterii de supraveghere. În pofida diferențelor sensibile dintre modelele naționale, aceste dispozitive sunt pretutindeni supuse unei tendințe generale de deschidere către cerințele societății[1], scăpând astfel parțial de sub controlul celor care le-au creat. Funcțiile lor se extind aproape mecanic, iar autonomia le sporește neîncetat[2]. Dinamica de ansamblu pusă în mișcare de influențele pe care toți acești agenți publici, autonomi și militanți le exercită unii asupra celorlalți îmbibă societățile contemporane de un *spirit al supravegherii democratice* purtat din ce în ce mai mult de un același limbaj și de referințe comune. Nevoia unora de a restabili raporturi durabile de încredere și suspiciunea organizată a celorlalți converg funcțional și conturează împreună figura unui *terț vigilent* al democrațiilor.

Diversele suprapuneri ale imperativelor de credibilitate și de eficacitate provoacă în fapt disjungerea reprezentării

Waste-Watchers, Quality Police and Sleaza-Busters, Oxford University Press, Oxford, 1999.

[1] V. Steve JACOB, „La volonté des acteurs et le poids des structures dans l'institutionnalisation de l'évaluation des politiques publiques", *Revue française de science politique*, vol. 55, nr. 5-6, octombrie-decembrie 2005.

[2] V. concluziile monografiei lui Olivier BENOÎT, „Les chambres régionales des comptes face aux élus locaux. Les effets inattendus d'une institution", *Revue française de science politique*, vol. 53, nr. 4, august 2003. Să notăm că acest tip de evoluție a fost principala trăsătură a „puterii de supraveghere" din China clasică.

de interesul general sub specia unui asemenea terț vigilent. Ceea ce înseamnă că, pentru a-și asigura propria dezvoltare, democrația este obligată *să integreze în definiția sa riscurile propriilor disfuncții și să prevadă în instituțiile sale posibilitatea autocriticii.* Acest terț vigilent se înfățișează sub trei chipuri: el poate exista ca *funcționalitate* (este cazul instanțelor interne ale sferei publice), ca o *etică* (situația autorităților independente) sau ca o *activitate socială* (poate fi vorba în acest ultim caz despre o vigilență „profesională" difuză, asemănătoare celei exercitate de media sau, dimpotrivă, de o vigilență „militantă" exercitată de grupuri mici precum cele menționate). Interacțiunea lor tot mai intensă creionează același profil.

3. Firul istoriei

Cele trei momente

Distingerea formelor și a proprietăților contrademocrației în raport cu democrația instituită ne oferă o conceptualizare utilă pentru a desena un cadru global al istoriei libertății și al suveranității colective. Putem astfel distinge trei etape. Prima este cea a cuceririi puterilor parțiale de supraveghere în dubla lor dimensiune liberală (instituirea limitelor și a controlului puterii) și democratică (exercițiul acestui control de către adunările reprezentative). Respectivele puteri, am mai spus-o, sunt legate de emergența unui stat peren și organizat: problemele controlului statului de către stat, într-o perspectivă de „raționalizare", și a controlului statului de către societate, într-o perspectivă de „democratizare", nu au încetat să se întâlnească și să se întrepătrundă. Nașterea formelor democratice se găsește deci înscrisă în dinamica unei competiții pentru exercițiul supravegherii și pentru formularea responsabilității.

Ar trebui să dispunem de o considerabilă masă de informații pentru a putea imagina o asemenea istorie a instituțiilor publice din diferitele țări. Nu o putem desigur schița aici. Câteva priviri în istoria structurilor municipale și

parohiale, la nivelul cel mai elementar al puterii sociale, ne termit totuși să testăm consistența demersului. Comunele Europei medievale oferă numeroase exemple de conflicte și de revendicări referitoare la condițiile de exercițiu al controlului activității edililor. În regiunea Auvergne, documentele istorice dezvăluie înfruntarea permanentă dintre notabili și membrii breslelor. Aceștia din urmă solicitau ca veniturile și cheltuielile orașului să nu se afle sub privirea exclusivă a cercului restrâns al grupurilor aflate la putere și, în unele cazuri, au obținut recunoașterea dreptului de control al locuitorilor asupra activității consulilor locali[1]. Formarea unei conștiințe cetățenești este direct legată de acest exercițiu. Meseriașii simt că formează împreună o comunitate de control cu mult înainte de a se gândi ca o comunitate a suveranității active; ei sunt cei în fața cărora puterea trebuie să dea seama. Examinarea condițiilor în care se desfășoară anchetele asupra gestiunii asigurate de așa-numiții *podestà* în Comunele italiene ne conduce către constatări similare[2].

În aceeași epocă, asemenea practici identitare se regăsesc frecvent în comunitățile rurale de talie mai restrânsă, în cadrul cărora adunările generale ale locuitorilor constituie instanța de referință pentru exercițiul deciziilor referitoare la organizarea vieții comune. În aceste comunități, *jurații*, *consulii* sau *sindicii* însărcinați cu execuția deciziilor sunt numiți potrivit unor formule foarte diverse – tragere la sorți, rotație, cooptare de către responsabilii

[1] V. capitolul „Le contrôle de compte dans les villes auvergnates et vellaves aux XIVe et XVe siècle", in Albert RIGAUDIÈRE, *Penser et construire l'État dans la France du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*, Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Paris, 2003.

[2] V. pentru o primă vedere de ansamblu Daniel WALEY, *Les Républiques médiévales italiennes*, Hachette, Paris, 1969.

precedenți, alegere directă sau indirectă –, însă ei trebuie să dea întotdeauna seama despre activitatea lor în fața unei adunări comunitare[1]. Controlul devine astfel instrumentul prin care se probează cu adevărat legitimitatea gestionarilor colectivității. O dovedește *a fortiori* și faptul că tehnicile de verificare ale evidențelor sunt de obicei mai formalizate și mai riguros aplicate decât formele folosite pentru nominalizarea administratorilor[2]. Analiza documentelor administrațiilor parohiale ne conduce către aceleași concluzii. Constatăm și aici că alegerea *sindicilor* sau a reprezentanților în consiliile parohiale este întotdeauna însoțită de o procedură de verificare colectivă a acțiunii acestora. Fapt semnificativ, comunitățile protestante din secolul al XVI-lea și-au construit adesea identitatea în jurul întăririi și democratizării controlului gestiunii afacerilor comune[3]. Preistoria guvernărilor reprezentative s-a topit, așadar, în dezvoltarea acestor prime forme de control, încă parțiale, încă fragile.

Într-o a doua etapă, edificarea sistemelor parlamentare moderne va instituționaliza, va raționaliza și va structura diferitele puteri de control și de supraveghere care căpătaseră formă. În această privință, cazul britanic a

[1] V. informațiile furnizate de studiile cuprinse în *Recueils de la société Jean Bodin*, „Les communautés rurales", vol. 43 și 44, 1984 și 1986. V. și *Les Structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les pays limitrophes, XIIe-XIXe siècles*, Crédit communal de Belgique, Bruxelles, 1988.

[2] Indicații interesante asupra acestui punct în Henry BABEAU, *Les Assemblées générales des communautés d'habitants en France, du XIIIe siècle à la Révolution*, Paris, 1893.

[3] V. Michel REULOS, „Ressources financières et règles de gestion dans les Eglises réformées françaises au XVIe siècle", în *L'Hostie et le Denier. Les finances ecclesiastiques du haut Moyen Âge à l'époque moderne*, Labor et Fides, Genève, 1991.

fost deschizător de drumuri. Pe lângă un control al finanțelor organizat de timpuriu, Parlamentul exercită și păstrează cu gelozie dreptul de a investiga în mod autonom actele puterii. De altfel, deschizând posibilitatea reprezentanților de a-și forma propriile păreri, opuse tehnic celor apărate de Cabinet, anchetele parlamentare s-au aflat la originea a numeroase proiecte de reformă. Privit dinspre Franța, acest sistem de supraveghere suscita la începutul secolului al XIX-lea admirația celor mai avansați republicani și liberali[1]. În opinia acestora, primul rol al Parlamentului era acela de a supraveghea. Formulele utilizate în Franța, în Camera deputaților, pentru a califica funcțiile anchetei parlamentare în momentul consacrării acesteia o dovedesc în mod exemplar. „Drepturile și datoriile Camerei, sublinia raportorul asupra chestiunii, nu se limitează la studierea dorințelor și a nevoilor țării, la elaborarea legilor sau la fixarea impozitelor; se cuvine știut că privirea scrutătoare a reprezentanței naționale se îndreaptă și către dezordinile grave ce dau seama de viciile Administrației, sondând cauzele răului și dezvăluind rezultatele investigațiilor sale, oricare ar fi consecințele acestora"[2]. A investiga, a dezvălui, a denunța: reprezentarea și legiferarea par funcții secundare în raport cu spravegherea și cu dezvăluirea actelor puterii.

Așadar, Parlamentul este cel care, în această a doua etapă, mânuiește toate instrumentele supravegherii și ale contestării puterii: ancheta, opoziția, punerea permanentă

[1] V. Léon FAUCHER, „Usages du Parlement britannique en matière d'enquête", *Le Courrier français*, 13 ianuarie 1835, precum și articolul „Enquête" din *Dictionnaire politique* editat de Pagnerre în 1842. V. și Alain LAQUIÈZE, *Les Origines du régime parlementaire en France (1814-1848)*, PUF, Paris, 2002, pp. 317-329.

[2] Raport de Martin (du Nord), 10 aprilie 1832, *A.P.*, seria a 2-a, vol. 77, p. 416.

în discuție, atenția constantă față de actele guvernului, votul de neîncredere, la limită. În Franța secolului al XIX-lea, aceste contraputeri au fost într-un fel „sustrase" societății care le exercitase scurt timp în vremea Revoluției. Desigur, puterea autonomă a presei subzistă. Putem considera însă că parlamentarismul liberal se organizează în jurul încercării de a-și însuși monopolul supravegherii, independent deci de orice țel propriu-zis democratic de exercițiu al puterii. Îi datorăm lui John Stuart Mill cea mai clară explicație a acestei perspective. Raționamentul dezvoltat în a sa *Guvernare reprezentativă* se sprijină pe principiul asimetriei dintre acțiune și control, adevăratul temei al distincției puterilor în opinia sa. „Există, subliniază Mill, o diferență radicală între a controla activitatea guvernului și a îndeplini activitatea acestuia. Același om sau același corp poate fi capabil să controleze orice, dar cu siguranță nu poate face orice. Și adesea, cu cât va încerca mai puțin să ducă el însuși la bun sfârșit lucrurile, cu atât le va controla mai bine"[1]. În contrapartidă, controlul se exercită asupra unui câmp mai larg. Este, am putea spune, o putere extensivă, în vreme ce acțiunea directă este definită de intensitatea ei. Aceeași asimetrie separă puterea executivă de cea legislativă. „Adevărata funcție a unei adunări reprezentative nu este de a guverna, căci o asemenea sarcină îi este improprie. Adevărata sa funcție este aceea de a supraveghea și de a controla guvernul, de a-i expune acțiunile, de a cere descrierea și justificarea acestora atunci când par contestabile, de a le acuza dacă sunt condamnabile, de a-i izgoni pe cei care

[1] John Stuart MILL, *Considerations on Representative government*, capitolul 5 „Of the Proper Functions of Representative Bodies", Harper & Brothers, New York, 1861.

abuzează de funcțiile lor sau le îndeplinesc în chip contrar voinței a națiunii, de a-i numi, expres sau virtual, pe înlocuitorii acestora"[1].

Pentru Mill, puterea parlamentară de control este o putere pasivă, iar funcția sa este fundamental negativă. Puterea parlamentară nu este de ordin democratic, nefiind articulată într-o capacitate de comandă a voinței generale. Găsim, de altfel, în opera acestui teoretician al parlamentarismului liberal o distincție aproape sociologică între supraveghere și guvernare, departe de orice perspectivă propriu-zis democratică: acțiunea cere capacități superioare celor solicitate de control. Distincția funcțională derivă din percepția unei distanțe între elite și masă. „Acțiunea, notează Mill, nu este sarcina unui corp numeros, ci a unor indivizi pregătiți special în acest sens. Adevărata funcție a unei adunări este de a veghea ca acești indivizi să fie aleși în mod onest și inteligent și, odată numirea făcută, de a nu se mai amesteca în acțiunile lor decât pentru a-i critica, pentru a le oferi sugestii sau, în sfârșit, pentru a le acorda sau refuza sigiliul asentimentului național. În absența unei asemenea judicioase distincții, adunările populare întreprind exact ceea ce nu știu să facă bine: să guverneze și să legifereze"[2]. În concepția lui Mill, Parlamentul este vocea centrală a opiniei. Chiar dacă autorul nu va folosi acest adjectiv, ideea sa este clară: Parlamentul exprimă singura opinie „autorizată". Constituind un „comitet al criticii" și un „congres al opiniilor", Parlamentul întrupează opinia generală.

Această concepție a parlamentarismului se înscrie aproape natural în inima celei mai minimale viziuni asupra democrației: cea a unei puteri regulatoare și protectoare a

[1] *Ibidem.*
[2] *Ibidem.*

libertăților. Desigur, Mill recunoaște necesitatea unei anumite intervenții populare. Însă aceasta nu se aseamănă niciunei forme de participare și nu este înțeleasă decât sub specia unei „puteri de control suprem" sau a unei „puteri de control final"[1]. În viziunea sa, esența guvernării reprezentative rezidă astfel în organizarea unei cascade de forme de control în care exercițiul sufragiului pentru desemnarea reprezentanților nu constituie decât actul inițial. Putem numi „liberală" o asemenea formă politică în care exercițiul direct al puterii democratice (alegerea) prezintă dubla caracteristică de a fi simultan *funcțional negativă* (nu instituie decât o putere de control) și *structural „secundarizată"*: forma de legitimare pe care o implică alegerea reprezentanților și numirea guvernelor de către aceștia este limitată de sistemul piramidei descendente a formelor de control. Mill constituie astfel punctul teoretic final al abandonării schițelor anterioare ale democrației duale: Parlamentul absoarbe totalitatea puterilor democratice indirecte.

Paradoxal este că Republica iacobină a rămas și ea fidelă unei asemenea viziuni a însușirii parlamentare a puterilor de supraveghere. Chiar dacă se arată mai democratică, celebrând poporul-alegător și transformând sufragiul universal în „sfânta arcă" a organizării colective, Republica iacobină nu concepe contraputerile decât în cadrul organizat al instituțiilor. Ea rămâne astfel visceral parlamentară, exprimând triumful principiului electoral și monist al democrației. Robespierre și Bonaparte au întrupat-o și au teoretizat-o, înainte ca republicanii secolului al XIX-lea să-i prezinte o versiune mai palidă cultural, dar filosofic fidelă. Ca și în teoria engleză a parlamentarismului liberal, nu există loc pentru manifestările societății. În cele două

[1] *Ibidem.*

cazuri, regimul instaurat este regimul unui „popor absent". O absență prin saturarea abstracțiunii, în cazul francez; o absență produsă de distanță și de prudență în cel englez. Un popor absent, dar și un popor viu, care încearcă să-și facă auzită vocea dincolo de urne. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, contraputeri născute direct din nerăbdarea opiniei au împrumutat registrul luptelor și mișcărilor sociale pentru a exprima în stradă sau în titlurile „presei de senzație" critica vehementă a rătăcirilor și exceselor puterilor instituite.

Cea de-a treia etapă se deschide în anii '70, atunci când declinul parlamentarismului, conjugat cu nașterea unei societăți civile capabile de un plus de autonomie, conduce la o expresie mai socializată a diferitelor forme de democrație indirectă. Puterile de supraveghere s-au dezvoltat, s-au recompus și în același timp s-au deplasat, participând la o mișcare mai amplă de reapropriere a formelor vigilenței, investigației și evaluării ce fuseseră absorbite de ordinea parlamentară pe firul secolelor al XIX-lea și al XX-lea[1].

DUALISMUL DEMOCRATIC: ELEMENTELE UNEI ISTORII LUNGI

Dacă democrația de sprijină atât pe exercițiul procedurilor electoral-reprezentative, cât și pe practica puterilor

[1] O mișcare ce nu a împiedicat extinderea, în numeroase țări, a prerogativelor Parlamentului. Chiar și în Franța, aflată în întârziere în acest domeniu în raport cu cea mai mare parte a democrațiilor, dreptul de anchetă s-a extins (v. Élisabeth VALLET, „Les commissions d'enquête parlementaire sous la Cinquième République", *Revue française de droit constitutionnel*, nr. 54, aprilie-iunie 2003), iar posibilitatea opoziției de a interpela guvernul a fost mai bine organizată (v. Guy CARCASONNE, „La place de l'opposition : le syndrome français", *Pouvoirs*, nr. 85, 1998).

de supraveghere, nu ar fi oare necesar ca acestea din urmă să fie consolidate în forme instituționalizate? Nu s-ar realiza oare astfel trecerea către o a patra etapă a istoriei democrațiilor, etapa deplinei lor maturități? Întrebarea nu ține de simpla speculație, ci reia în fapt firul unei istorii îndelungate a dualismului democratic. O istorie cel mai adesea uitată, ce se cuvine reamintită în marile sale linii și a cărei înțelegere cere o reîntoarcere la originile grecești.

Trăsătura proprie democrației ateniene din epoca clasică este tragerea la sorți a magistraților. Procedura este considerată mai egalitară deoarece presupune că toți cetățenii au o capacitate echivalentă de exercițiu a magistraturilor publice. Chestiunea a fost amplu documentată și discutată[1]. Uităm însă adesea de ceea ce constituia pentru contemporani o a doua caracteristică tot atât de esențială a democrației, și anume instituirea unui control sistematic al acțiunii celor care exercitau o funcție publică sau gestionau fonduri colective. Herodot este primul care subliniază această dimensiune: „Într-un regim popular, scrie acesta, soarta distribuie magistraturile, magistratul dă seama de actele sale și orice decizie este adusă în fața poporului"[2]. Darea de seamă la sfârșitul mandatului constituie principala formă a acestui tip de control. La rândul său, chiar dacă se distanțează de prudența aristocratică și „tehnocratică" afișată de Platon în privința numirii guvernanților, Aristotel identifică elementul-cheie al democrației în supravegherea atentă exercitată de cetățeni asupra magistraților. Dincolo de diversitatea de abordări propuse de *Politica* și dincolo

[1] V. Bernard MANIN, *Principes du gouvernement représentatif*, Calmann-Lévy, Paris, 1995.

[2] *L'Enquête*, III, 80, in HÉRODOTE et THUCYDIDE, *Œuvres complètes*, „Bibliothèque de la Pléiade", Gallimard, Paris, 1964, p. 255.

de ezitările pe care Aristotel le are uneori în a defini cel mai bun regim, principiul controlului popular este întotdeauna afirmat cu tărie. Chiar și atunci când nu încredințează cetățenilor decât puteri restrânse, Aristotel nu le limitează puterea de inspecție asupra magistraților, transformând-o pe aceasta din urmă în adevăratul pivot al „constituțiilor mixte". Dacă democrația este regimul isonomiei, suveranitatea cetățenilor derivă din calitatea lor de *euthynoi*, adică de „corectori" sau de „supraveghetori"[1].

Ne putem imagina acest control în numeroase feluri. În Atena clasică, cea despre care vorbește Aristotel, mai multe categorii de magistrați (trași la sorți) sunt însărcinate cu controlul agenților (ei înșiși trași la sorți sau aleși) executivului. Distingem astfel între corectori *(euthynoi)*, verificatori ai cheltuielilor *(logistai)*, controlori *(exétastai)* sau avocați publici *(synègoroi)*[2]. Până la sfârșitul epocii elenistice, cele mai multe cetăți grecești cunosc și ele mecanisme echivalente, fie că este vorba despre raportul de la sfârșitul mandatului sau despre controlul magistraților în timpul exercițiului funcției[3]. Modalitățile acestor proceduri și măsura participării cetățenilor la exercițiul lor au constituit cel mai bun indicator al gradului de democratizare a diferitelor cetăți, iar diminuarea și apoi dispariția lor au marcat în modul cel mai tangibil declinul democrației.

Această viziune originară a „poporului supraveghetor" ne lasă să înțelegem de ce tragerea la sorți s-a impus

[1] Asupra etimologiei, v. Pierre FRÖHLICH, *Les Cités grecques et le Contrôle des magistrats (IVe-Ier siècle avant Jésus-Christ)*, Droz, Genève, 2004.

[2] V. *Politica*, VI, 8, 1322 b 7-12.

[3] V. datele strânse de Pierre FRÖHLICH, *Les Cités grecques...*, *op. cit.* Această lucrare majoră, întemeiată pe cele mai recente rezultate ale cercetării epigrafice și care nu se limitează la cazul Atenei, subliniază importanța controlului în timpul exercițiului funcției.

cu atâta ușurință drept mod de selecție a magistraților. Dacă cei care guvernează nu sunt decât simpli executanți, supuși unor controale stricte și regulate, atunci calitățile lor personale pot fi considerate relativ secundare. Existența unei „bune guvernări" nu depinde, așadar, numai de virtuțile și de talentele magistraților, ci mai ales de eficacitatea procedurilor de supraveghere. „Slaba" legitimare a tragerii la sorți și „puterea" supravegherii compun astfel un dispozitiv instituțional atenian coerent. L-am putea parafraza aici pe Adam Smith afirmând că grecii nu lăsaseră binele comun în seama bunăvoinței și a virtuții guvernanților, ci mai degrabă în cea a interesului acestora de a nu ajunge să fie „aduși pe calea cea bună" (sancțiunile putând fi extrem de aspre). Nu dispunem de suficiente elemente pentru a putea aprecia modul în care s-a constituit această viziune. Putem estima în schimb că principalul factor care a condus la consacrarea controlului guvernanților drept principal instrument de intervenție a fost experiența istorică a expunerii regimurilor politice la fenomenul corupției. Aceasta pare să fie în orice caz opinia lui Aristotel. Atunci când condamnă corupția geronților Spartei, el pune fenomenul pe seama absenței procedurilor de control a magistraților. „Este bine cunoscut, scrie acesta, că cei care dețin împreună această magistratură se lasă corupți și cedează favoritismului în numeroase chestiuni comune; iată de ce ar fi fost mai bine să fie supuși controlului, ceea ce nu se întâmplă acum"[1].

Mai mult decât desemnarea populară a conducătorilor, controlul cetățenesc este, așadar, elementul definitoriu al

[1] *Politica*, II, 9, 1271a, 3-6 [Pierre Rosanvallon folosește ediția Jules Tricot, revizuită de P. Fröhlich. Cum formula folosită în traducerea românească din ediția îngrijită de Alexander Baumgarten, editura IRI, București, 2001, nu se potrivea în context, traducerea românească a paragrafului din limba franceză ne aparține, n. tr.].

democrației. Această dualitate a devenit însă ilizibilă pentru ochii noștri moderni. Alegerea s-a impus ca un fel de instituție democratică totală, menită să suprapună o tehnică de selecție a responsabililor politici, un mod de organizare a încrederii dintre cetățeni și putere, precum și un sistem de control al acțiunii publice. Se cuvine deci să cântărim corect fenomenul pentru a putea reinterpreta istoria democrației și spre a putea înțelege pe această cale rădăcinile profunde al disconfortului politic contemporan.

Secolul al XVIII-lea nu privea Atena cu aceiași ochi. Caracterul central al puterilor de supraveghere era în acea vreme bine perceput. Să ne amintim că epoca se hrănește din lectura lui Plutarh, iar instituțiile Antichității sunt bine cunoscute tuturor celor care frecventaseră un colegiu. Invocarea cenzorilor romani sau a eforilor spartani este o referință curentă. Montesquieu discută pe larg despre acești *eforoi* adică, în sens etimologic, despre „cei care privesc, observă, supraveghează" puterile instituite[1]. La rândul său, Rousseau le apreciază rolul și dedică un întreg capitol din *Contractul social* cenzorilor romani, însărcinați cu controlul cheltuielilor publice și de-
104 ținători ai unei jurisdicții proprii în sistemul judiciar. De Lolme și Filangieri subliniază și ei importanța „puterii cenzoriale"[2], iar *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alembert consacră articole detaliate acestor instituții însărcinate,

[1] Despre interpretarea istorică a rolului eforilor, v. Nicolas RICHER, *Les Éphores. Études sur l'histoire et sur l'image de Sparte (VIIIe-IIIe siècles avant Jésus-Christ)*, Publications de la Sorbonne, Paris, 1998.

[2] Jean-Louis de LOLME, *Constitution de l'Angleterre* (1778), a 5-a ediție, Paris, 1819 și Gaetano FILANGIERI, *La Science de la législation* (1780-1785), cartea I, capitolul VIII, „De la nécessité d'un censeur des lois".

potrivit expresiei folosite, cu „echilibrarea" autorităților guvernamentale. Toți acești autori cer dezvoltarea instituțiilor reprezentative și instituirea unor puteri de supraveghere inspirate din modelele antice. Perspectiva construirii unor asemenea contraputeri este deci pe cât de liberală, pe atât de democratică. De inspirație liberală, pentru că vizează încadrarea acțiunii guvernamentale, suspectată de o tendință naturală către despotism. Explicând beneficiile controlului puterii monarhice, autorul *Spiritului legilor* se preocupă însă și de îndiguirea exceselor unei eventuale puteri populare. Montesquieu se entuziasmează în fața capacității eforilor Spartei de a „pedepsi slăbiciunile regilor, ale celor mari și ale poporului"[1]. Abordarea „liberală" a supravegherii se regăsește și în Anglia, formulată pe întreg firul secolului al XVIII-lea. Una din vocile importante ale spiritului republican din epocă, *The Independent Whig*, face astfel din exercițiul supravegherii și al cenzurii protectoare principalul său articol de credință[2].

[1] *Despre spiritul legilor*, cartea a V-a, capitolul VIII. *Enciclopedia* încheie și ea articolul dedicat „Eforilor" subliniind „avantajele unei magistraturi concepute pentru a împiedica autoritatea regală și aristocratică să se transforme în strictețe și tiranie, iar libertatea populară în dezmăț și revoltă".

[2] „He claims a Right of examining all publick Measures and, if they deserve it, of censuring them. As he never saw much Power possessed without some Abuse, he takes upon him to watch those who have it; and to acquit or expose them according as they apply it to the good of their country, or their own crooked Purposes". Pasajul, extras din culegerea de pamflete publicate de John Tranchard și Thomas Gordon în vremea regelui George I sub titlul *The Independent Whig* (1723) este citat de Caroline ROBBINS, *The Eighteen-Century Commonwealthman: Studies in Transmission, Development and Circumstance of English Liberal Thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies*, Atheneum, New York, 1968, p. 120.

Alții, precum Rousseau sau Richard Price – care vorbește cu accente împrumutate atât din scrierile cetățeanului Genevei, cât și din cele ale lui Montesquieu[1] –, înțeleg prea bine însă esența democratică a supravegherii și văd cum aceasta duce la extinderea modalităților de intervenție populară. Simbolul acestei perspective este însă adoptarea, în 1776, a Constituției Pennsylvaniei. Textul câștigase deja faima de a fi instituit cel mai democratic regim din toate provinciile americane: adunare unică, drept de vot recunoscut tuturor plătitorilor de impozit, indiferent de nivel, sistem de rotație pentru membrii Camerei reprezentanților. Cea mai singulară dispoziție este însă cea (art. 47) care prevede instituirea unui *Consiliu al cenzorilor*[2]. Compus din aleși ai diferitelor orașe și comitate, Consiliul verifica măsura în care puterile executivă și legislativă își îndeplineau corect funcția de „gardieni

[1] V. pe de-o parte accentele „liberale" ale viziunii sale despre supraveghere în *Observations on the Nature of Civil Liberty* (1776): „There is nothing that requires more to be watched than power. There is nothing that ought to be opposed with a more determined resolution than its encroachments. Sleep in a state, as Montesquieu says, is always followed by slavery"; pe de altă parte, în apărarea Revoluției franceze, *Discourse on the Love of our Country* (1789), pe care Price îl publică împotriva lui Burke, reia ideea dreptului fundamental al rezistenței în fața abuzurilor puterii, dar merge încă și mai departe în sens democratic, afirmând dreptul de a „forma un guvern pentru noi înșine" (the right to „frame a government for ourselves"), Richard PRICE, *Political writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, pp. 30, 190.

[2] Despre această instituție: Lewis H. MEADER, „The Council of Censors", *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, vol. 22, nr. 3, octombrie 1898; J. Paul SELSAM, *The Pennsylvania Constitution of 1776: A Study in Revolutionary Democracy*, Di Capo Press, New York, 1971; Donald S. LUTZ, *Popular consent and Popular Control: Whig Political Theory in the Early State Constitutions*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1980.

ai poporului". Deliberând în public, el dispunea de autoritatea de a admonesta, de a declanșa urmărirea judiciară, de a-i concedia pe agenții considerați vinovați, de a recomanda abrogarea legilor considerate contrare Constituției; de asemenea, Consiliul putea decide convocarea unei convenții. Ca și europenii, americanii epocii se hrăniseră din referințele romane, spartane sau ateniene. Ampla lucrare a lui Basil Kennett, *Roman Antiquities*, era un text de referință în toate colegiile, iar editorialiștii și pamfletarii semnau cu mândrie sub pseudonimele de „Cato", „Cassandra" sau „Spartacus". Constituția Pennsylvaniei nu uimea, așadar, pe nimeni (puțin mai târziu, statul Vermont instituise și el un Consiliu de același tip). Măsura fusese intens dezbătută în întreaga Europă. La începutul anului 1777, cu ajutorul lui Benjamin Franklin, ducele de La Rochefoucauld traduce în franceză textul Constituției. *Enciclopedia metodică* îi consacră imediat un amplu articol. Brissot scrie un text cvasimilitant despre Codul Pennsylvaniei în care aprobă cu entuziasm instituirea Consiliului cenzorilor[1]. Condorcet, Mably, Mirabeau și Turgot se apleacă și ei asupra instituției[2]. Aplicarea principiului reprezentativ și perspectiva

[1] BRISSOT DE WARVILLE, „Réflexions sur le Code de Pennsylvanie", *Bibliothèque philosophique du législateur, du politique et du jurisconsulte*, vol. III, Berlin, 1783, (pp. 253-257).

[2] V. J. Paul SELSAM, Joseph G. RAYBACK, „French Comment on the Pennsylvania Constitution of 1776", *The Pennsylvania Magazine of History and Biography*, vol. 76, nr. 3, iulie 1952; Christian LERAT, „La première Constitution de Pennsylvanie: son rejet à Philadelphie, ses échos en France", in Jean-Louis SEURIN *et alii*, *Le Discours sur les révolutions*, vol. II, Economica, Paris, 1991; Horst DIPPEL, „Condorcet et la discussion des constitutions américaines en France avant 1789", in *Condorcet, homme des Lumières et de la Révolution*, ENS éditions, Paris, 1997.

unei instituționalizări a supravegherii sunt celebrate pe aceeași voce.

Nici douăzeci de ani mai târziu, dezbaterea constituțională franceză examinează proiecte referitoare la organizarea unei asemenea funcții. În 1791, găsim mai multe propuneri de acest tip elaborate în jurul Cercului social sau al Clubului cordelierilor. Lavicomterie consacră un amplu capitol al lucrării sale programatice, *Du peuple et des rois* (1791), expunerii avantajelor unui grup al cenzorilor. În *La Bouche de fer*, Bonneville sugerează alegerea în departamente a doisprezece tribuni ai poporului însărcinați cu supravegherea puterilor publice, iar publicația formulează proiectul unei „Cenzuri naționale"[1]. În primăvara lui 1793, ideile cenzoratului și a eforatului revin în forță în masa de proiecte constituționale discutate în Convenție. Se vorbește despre instaurarea unei „supravegheri a suveranului armonios organizate" (Daunou), despre un „tribunal al eforilor" *(Adresse des citoyens de la section de l'Unité)*, despre un „orator al poporului", însărcinat cu denunțarea neglijențelor, a omisiunilor, a trădărilor și a intrigilor guvernanților (Poultier), despre „un tribunal al conștiinței poporului" (Prunelle de Lierre), despre un „juriu național" așezat alături de reprezentanți, menit să-l „răzbune pe cetățeanul oprimat de abuzurile Corpului legislativ și ale Consiliului executiv" (Hérault de Séchelles), despre o „a treia putere regulatoare" (Bacon), despre un „colegiu al eforilor" (Rouzet) sau despre un „tribunal al cenzorilor" (Kersaint)[2]. Vedem prea bine, în această privință, imaginația membrilor Convenției se dovedește

[1] Să amintim că denumirea *bouche de fer* (gura de fier) era construită după exemplul venețian al faimoasei *Bocca della Verità* în care cetățenii puteau depune denunțurile sau reclamațiile la adresa puterii.

[2] V. volumele 63-67 din *A.P.*, seria I.

deosebit de fertilă. Sub denumiri foarte diverse și în modalități foarte variate se manifestă astfel o preocupare identică: aceea de a instituționaliza funcția vigilenței sociale și de a înțelege suveranitatea ca articulare dinamică și, la limită, conflictuală între o putere reprezentativă și o putere de supraveghere, amândouă împărtășind aceeași origine populară. Proiecte similare vor mai fi formulate în Franța și în 1799, de Daunou sau de Cabanis, dar și în afara spațiului francez, în momentul întemeierii „Republicilor surori"[1]. Constituția anului VIII le va purta încă amprenta prin instituția Tribunatului, care nu-și va intra însă în atribuții. La rândul lor, Constituțiile Pennsylvaniei și a Vermontului vor fi revizuite, iar consiliile de cenzori pe care acestea le instituiau suprimate. De cealaltă parte a Canalului Mânecii, dezbaterea britanică nici măcar nu este angajată în acești termeni. Se cuvine să încercăm să înțelegem atât eșecurile, cât și absența din urmă.

O INSTITUȚIONALIZARE IMPOSIBILĂ

Să începem cu experiența Pennsylvaniei. Instituit în 1776, Consiliul cenzorilor se reunește pentru prima oară în 1783 (Constituția prevedea câte o lungă sesiune o dată la șapte ani). Va fi și ultima reuniune pentru că noua Constituție, cea din 1790, îl desființează. Suprimarea instituției are, desigur, și unele motive propriu-zis „politice". Pasiunea revoluționară a perioadei Independenței pălise.

[1] V. propunerile lui Mario Pagano la Napoli, Mario BATTAGLINI, *Mario Pagano e il progetto di Costituzione della Repubblica napoletana*, Archivio Guido Izzi, Roma, 1994.

În momentul ratificării Constituției federale, în iarna din 1787-1788, Convenția Pennsylvaniei se raliase punctului de vedere susținut de federaliștii moderați[1]. Pe această linie, Constituția din 1790 suprimase și monocameralismul, acuzat de neputința de a stăvili explozia eventualelor pasiuni populare. Abolirea Consiliului cenzorilor se înscrie, așadar, într-un context reactiv, impregnat de expresia unui liberalism prudențial. Nu ne-am putea limita însă la aceste observații. Pentru că există și un motiv instituțional al dispariției Consiliului: ședințele acestuia fuseseră dominate de înfruntarea dintre radicali și moderați[2]. Rolul atribuit Consiliului – acela de a exercita o contraputere de tip funcțional – fusese, așadar, parazitat de conflicte interne. Particularitatea unei asemenea instanțe de supraveghere și de propunere rezidă în faptul că eficiența sa depinde de propria sa unitate internă, cea care o constituie ca instituție. Transformat într-o arenă politică ce oglindea clivajele spațiului public general și ale adunării reprezentative, misiunea Consiliului devenea în fapt ilizibilă și imposibilă. Această experiență instituțională întemeiază, așadar, convingerea, majoritară în 1790, potrivit căreia este până la urmă mai simplu să te încrezi în
110 jocul direct al opoziției și al majorității și în virtuțile echilibrului *intern* al puterilor (bicameralismul, Curtea constituțională). Nu este mai puțin adevărat însă că gestul suprimării evacuează o anumită dimensiune democratică. Cu acest titlu, istoria acestui eșec este exemplară. Examinarea unui alt caz, cel al Tribunatului francez din 1800, ne permite să îmbogățim analiza.

[1] V. *The Documentary History of the Ratification of the Constitution*, vol. II, Merryl JENSEN (ed.), *Pensylvannia*, State History Society of Wisconsin, Madison, 1976.

[2] V.L. MEADER, „The Council of Censors", *art. cit.*

Constituția anului VIII construia o arhitectură complexă, inspirată simultan din imaginația lui Sieyès și din nerăbdarea lui Bonaparte[1], instituind trei adunări: un Senat, un Corp legislativ și un Tribunat. Senatul avea funcția de a asigura controlul constituționalității legilor. Corpul legislativ vota legile și bugetul, fără însă a avea dreptul de a delibera sau de a introduce amendamente: un „corp al muților", ce exercita în fapt o simplă putere de judecată. Bonaparte își pusese aici amprenta, atribuind ample puteri guvernului, precum monopolul inițiativei legislative. În sfârșit, Tribunatul era însărcinat cu discutarea proiectelor inițiate de guvern: el avea dreptul de a solicita anumite proiecte, se putea pronunța asupra „abuzurilor ce se cuvin corectate și a îmbunătățirilor ce se cuvin aduse în toate părțile administrației publice"[2], examina petițiile, îi putea denunța pe miniștri în fața Corpului legislativ (care vota în acest caz punerea sub acuzare a acestora în fața unei Înalte Curți) și discuta cazurile în care Constituția putea fi suspendată. Vedem prea bine, instituția relua astfel, fie și într-o versiune atenuată, anumite idei formulate în 1791 sau 1793 referitoare la organizarea unei puteri de supraveghere. Chiar și denumirea Tribunatului era ecoul direct al proiectelor anterioare, inspirate de imaginea lumii antice și mai ales de o instituție tratată cu precădere de Rousseau în *Contractul social*. Instituția

[1] V. Jean BOURDON, *La Constitution de l'an VIII*, Rodez, 1942.

[2] Articolul 29 al Constituției. Despre geneza acestui articol, v. scrisoarea, extrem de importantă în materie constituțională, trimisă de Bonaparte lui Talleyrand, la 21 septembrie 1797, in *Correspondance générale*, ediție nouă, Thierry Lentz (ed.), Fayard, Paris, 2004, vol. 1, pp. 1196-1198. Bonaparte vorbește în fapt despre o magistratură de supraveghere, pe care o înțelege însă într-un sens foarte restrictiv, o putere legislativă cu o jurisdicție extrem de limitată. Să notăm că Bonaparte îi ceruse lui Talleyrand să îi transmită scrisoarea lui Sieyès.

avea o conotație democratică, amintind de modelul „tribunilor poporului" al căror rol fusese exaltat încă din 1789. *Le Tribun du peuple* este, de altfel, titlul asumat succesiv de prestigioasele și novatoarele ziare editate de Bonneville și Babeuf. Dar și această experiență eșuează. Din motive istorice evidente – instaurarea Primului Imperiu și, din anul X, a Consulatului viager – ce nu trebuie detaliate. Dar, mai interesant, și pentru că instituția nu s-a putut constitui, înainte chiar de a sucomba în fața apetitului Primului Consul. Problemele și dezbaterile suscitate încă de la prima sesiune a Tribunatului ne permit să măsurăm profunzimea chestiunii.

Odată ce Constituția a fost votată (prin plebiscit, la insistențele lui Napoléon), Bonaparte reușește să strunească Adunarea, temându-se ca aceasta să nu se transforme într-un nucleu al opoziției organizate. Primul proiect de lege pe care îl aduce în fața Tribunatului propune, așadar, o reformă a „formării legii" ce încadrează cu strictețe termenii și termenele deliberării: dacă Adunarea nu se pronunța „în ziua indicată de guvern", poziția sa era asimilată unui acord tacit! Guvernul putea astfel reduce dezbaterea la o simplă lectură, anulând în fapt orice exa-

minare. Articolele și discursurile epocii s-au grăbit să discute atunci spiritul instituției. În fapt, principala chestiune ridicată de Bonaparte privea raportul dintre funcția de supraveghere și ideea de opoziție. Într-un furtunos articol publicat în al său *Journal de Paris*, Roederer, fost constituant care aprobase lovitura de stat din 18 brumar, se face apărătorul Adunării: „Știm oare ce este Tribunatul? se întreabă el. Este oare acesta *opoziția organizată*? Este tribunul condamnat să se opună veșnic guvernului, fără motiv și fără măsură; să atace tot ce acesta face și tot ce propune; să-l condamne chiar atunci când îi aprobă

conduita; să-l calomnieze chiar și atunci când nu are de spus decât lucruri bune ? [...] Dacă acesta ar fi rolul tribunului, meseria lui ar fi atunci cea mai ticăloasă și infamă. Eu nu cred că este așa. Eu privesc Tribunatul ca pe o adunare a oamenilor de stat însărcinați cu controlul, revizuirea, epurarea, desăvârșirea operei Consiliului de stat, care participă împreună cu acesta la fericirea publică. Un adevărat Consilier de stat este un tribun așezat în raza autorității supreme. Un adevărat tribun este un Consilier de stat așezat în mijlocul poporului"[1]. Așadar, în viziunea acestuia, exercițiul „funcțional" al supravegherii nu putea fi asimilat mecanic manifestării unei opoziții organizate, de o natură mai „politică". Formulând distincția, Roederer nu o construiește cu adevărat. Benjamin Constant, membru al Adunării, intervine și el în dezbatere, pronunțând un important discurs pe aceeași temă[2]. Nici el nu „consideră Tribunatul drept un corp al opoziției permanente", notând că o asemenea identitate ar lipsi instituția atât de credibilitate, cât și de identitate. Se cuvine să notăm însă că nici tânărul publicist, care începuse să-și facă un nume pe măsura ostilității pe care nu ezita să i-o arate Primul Consul, nu reușește să elaboreze diferența intelectuală dintre opoziția politică și controlul instituțional care întemeiază funcția Tribunatului. În intervenția sa, Constant multiplică negațiile și înmulțește precauțiile – „Opoziția este neputincioasă dacă este lipsită de discernământ", „Tribunatul nu este o adunare a retorilor, care nu s-ar ocupa decât cu o opoziției a tribunei" –

[1] „Du Tribunat", *Journal de Paris*, 15 nivôse an VIII (5 ianuarie 1800), reprodus în *Œuvres du comte P.L. Roederer*, Paris, 1867, vol. VI, p. 399.

[2] Discurs din 15 nivôse an VIII, in Benjamin CONSTANT, *Discours au Tribunat, Œuvres complètes*, vol. VI, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2005, pp. 73-84.

respingând cu tărie „ideea unei opoziții perpetue și indistincte". În același timp, el se străduie să construiască o definiție pozitivă a funcției, mulțumindu-se însă să formuleze în cheie morală „tenacitatea curajoasă" sau „independența" instituției. Blocajul provine din faptul că Constant nu poate înscrie noțiunea puterii de control într-o arhitectură democratică. Or, o asemenea putere nu poate fi gândită decât în această perspectivă, înscrisă în orizontul unei duble suveranități a poporului. Avem, așadar, de-a face cu un unghi mort: Constant nu distinge între potențialitățile democratice ale Tribunatului (creșterea puterii sociale prin reducerea entropiei reprezentative) și funcția sa liberală (limitarea rătăcirilor guvernului). Nu trebuie deci să ne surprindă faptul că acest complice al Doamnei de Staël renunță apoi să mai invoce o instituție marcată de confuzie, pentru a deveni teoreticianul unei „puteri neutre", concepută într-o perspectivă liberală clară și exclusivă[1]. Această putere neutră, calificată încă drept o „a treia putere", aflată între legislativ și executiv, sau drept „putere prezervatoare", are în fapt atributele unei Curți constituționale. De altfel, în același spirit în care Sieyès schițase încă din anul III ideea unui Juriu constituțional[2], Constant insistă asupra faptului că aceasta are rolul unei „puteri judiciare a celorlalte puteri"[3].

[1] Constant ne oferă o versiune elaborată a acestei noțiuni în *Fragments d'un ouvrage abandonné sur la possibilité d'une Constitution républicaine dans un grand pays*, ediție stabilită de Henri Grange, Aubier, Paris, 1991, v. întreaga carte a VIII-a, „D'un pouvoir neutre ou préservateur nécessaire dans toutes les constitutions".

[2] V. analizele lui Pasquale PASQUINO, *Siéyes et l'Invention de la constitution en France*, Odile Jacob, Paris, 1998. Pentru o perspectivă generală asupra ideii unei a treia puteri în Franța acelei epoci, v. Marcel GAUCHET, *La Révolution des pouvoirs. La souveraineté, le peuple et la représentation, 1789-1799*, Gallimard, Paris, 1995.

[3] *Ibidem*, p. 390.

În tabăra adversă, iritarea lui Bonaparte la adresa Tribunatului se hrănea din nerăbdarea omului de acțiune. „De ce, spune acesta în vara anului 1800, acest corp de o sută de membri, inutil și ridicol când totul merge bine, subversiv când ceva merge prost, o sonerie de alarmă?"[1] Simțul său iacobin este însă cel care îl îndeamnă să respingă ideea unei opoziții pozitive și a unui control activ. Pentru Primul Consul, suveranitatea poporului nu avea sens decât dacă se putea afirma în chip polarizat. Bonaparte avea convingerea că națiunea nu avea nevoie de garanții împotriva puterii atâta vreme cât toate autoritățile ce constituiau această putere emanau din națiune, devenind astfel ecoul antipluralismului dominant în Franța acelei epoci: în ochii săi, democrația nu putea fi decât iliberală[2]. „Putem oare concepe o opoziție împotriva poporului suveran? se inflama acesta în ianuarie 1802. Tribuni acolo unde nu avem *patricieni*?"[3] Este adevărat, imaginile luptelor revoluționare și spectrul haosului încă prezente în spatele simplului nume al opoziției îi ușurau sarcina.

[1] Consemnat de Roederer in *Œuvres*, *op. cit.*, vol. III, pp. 335-336. Thibaudeau notează că Bonaparte vorbea în termeni încă și mai duri de „metafizicienii buni de aruncat în râu. O mizerie care-mi murdărește hainele" (*Mémoires sur le Consulat*, Paris, 1827, p. 204).

[2] V. Pierre ROSANVALLON, *Le Modèle politique français. La société civile contre le jacobinisme de 1789 à nos jours*, Seuil, Paris, 2004.

[3] Consemnat de Roederer in *Œuvres*, *op. cit.*, vol. III, p. 427. Putem compara afirmațiile cu un text semnificativ din 1791. „Guvernul nostru, scria atunci *L'Ami des patriotes*, nu are nevoie de opoziție, iar tot se s-a spus și s-a repetat despre necesitatea unui echilibru între puteri nu-i este nicicum aplicabil"; ziarul denunța opoziția drept „partidul intrigilor, ce nu se poate opune decât aplicării legilor" (citat de Ferdinand BRUNOT, *Histoire de la langue française*, Armand Colin, Paris, 1968, vol. IX, *La Révolution de l'Empire*, partea a 2-a, p. 821).

Deși eșecul Tribunatului de a institui o putere a supravegherii întoarce o pagină a istoriei franceze, ideea nu este abandonată, ci chiar reluată cu insistență în mediile republicane radicale din anii 1830. Societatea drepturilor omului și cetățeanului subliniază în *Expunerea* principiilor sale că exercițiul deplin al suveranității poporului cere instituirea unui „Consiliu permanent de anchetă și de ameliorare" care ar avea în special funcția „revizuirii instituțiilor publice"[1]. Ziarul montagnard al vremii, *La Tribune des départements*, care asuma tradiția întemeiată de Robespierre, formula o sugestie asemănătoare. Figuri importante ale socialismului emergent, precum Buchez sau Charles Teste, imaginează și ei un organ de control și propunere distinct de adunările reprezentative. La 1840, în al său *Programme démocratique*, Charles-François Chevé explică pe larg sarcinile ce i-ar reveni unui „Comitet de perfecționare și de anchetă" ai cărui membri ar fi aleși sau selectați prin concurs pentru a reprezenta anumite competențe speciale. Scopul unei asemenea instituții ar fi acela de a întrupa o „putere, lipsită de orice fel de autoritate politică, aflată în afara preocupărilor de partid și de actualitate [...] care ar fi simultan o agenție permanentă de anchetă și un atelier de perfecționare, o mare cancelarie a reclamațiilor populare și un laborator al îmbunătățirilor viitoare"[2]. Comitetul combină, așadar, funcții de reprezentare, de propunere și de control disociate de sarcinile atribuite Corpului legislativ. În 1848, urma unor proiecte similare mai poate fi încă regăsită. Spre exemplu, socialistul Pierre Leroux sugerează instituirea

[1] *Exposé des principes républicains de la Société des droits de l'homme et du citoyen*, Paris, f.d. (1832), p. 6.

[2] Charles-François CHEVÉ, *Programme démocratique, ou Résumé d'une organisation complète de la démocratie radicale*, Paris, 1840, pp. 4-5.

unui *Juriu național*, format din trei sute de cetățeni trași la sorți în departamente, care ar avea rolul de a supraveghea și de a judeca reprezentanța națională, completând astfel funcțiile atribuite presei (în materie de supraveghere) și alegerilor (în materie de evaluare a actelor puterii)[1]. Un respectat publicist republican propune și el organizarea unei *Inspecții*, aleasă în regim de sufragiu universal și menită să „privească cu atenție la tot ceea ce se face și să vegheze ca totul să se facă", făcând trimitere la instituțiile lumii antice[2]. Și aici, obiectivul este acela de a permite exercițiul unei „supravegheri permanente", judecată „indispensabilă regimului republican", una din expresiile voinței suverane a poporului și o extindere democratică a ideii judiciare a *Ministerului public*[3].

Toate aceste proiecte demonstrează că reflecția asupra instituționalizării unei forme de putere de supraveghere rămâne vie în Franța în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Niciunul dintre ele nu este însă luat în serios în momentul redactării Constituției celei de-a II-a Republici. Începând cu 1848, monismul iacobin și prudențele liberale sau conservatoare se aliază pentru a respinge perspectiva unei supravegheri democratice active. Existau desigur multe naivități în aceste prime încercări entuziaste ale virtuților supravegherii de la 1789 la 1848. Și în același timp multe echivocuri, într-atât dezordinea societăților revoluționare imprimase asupra cuvântului un iz

[1] V. capitolele IV și V din al său *Projet d'une Constitution démocratique et sociale*, Paris, 1848.

[2] Auguste BILLIARD, *De l'organisation de la République française*, Paris, 1848, p. 272.

[3] V. foarte interesantul capitol XI, „Complément de l'organisation politique. De l'Inspection ou du Ministère public", in Auguste BILLIARD, *op. cit.*. Să amintim că Ministerul public este compus din magistrați care reprezintă statul și interesele generale ale societății.

acid de înrolare totalitară. Multă imprecizie, mai ales, de vreme ce fervoarea patriotică a tuturor acestor combatanți îi determinase adesea să viseze la un popor ideal și dezinteresat. Nu este însă mai puțin adevărat că toate aceste propuneri conțin o intuiție puternică ce deschide calea unei înțelegeri originale a politicii moderne, adăugând un capitol important cunoașterii politice anterioare. Imaginea antică a cetățeanului vigilent, cel care merită numele de cetățean activ, este astfel restaurată și îmbogățită, iar apelul omniprezent la o atenție trează și generalizată schițează deja trăsăturile unei morale publice a vârstei democratice. O morală abandonată tacit mai apoi, de vreme ce credința sa în rolul opiniei o făcea suspectă atât în ochii apărătorilor ordinii stabilite, cât și ai heralzilor unei noi epoci pozitive. Aceeași teamă de puterea irațională a numărului și de pasiunile tulburi ale mulțimii a condus secolul al XIX-lea către apele mai liniștite ale liberalismului conservator sau ale socialismului științific și i-a determinat pe republicani să se mulțumească cu ridicarea catargului sufragiului universal și cu transformarea lui în însemn sfânt și suficient al democrației.

Mai apoi, ideea supravegherii a fost reciclată și încadrată în perspectiva funcționării regulate a guvernării reprezentative și a regimului parlamentar pentru care Anglia furnizează modelul în secolul al XIX-lea. Cu excepția adoptării unui sistem de control al constituționalității legilor, celei trei modalități-cheie ale controlului liberal al puterii date de opoziție, de funcția parlamentară și de intervenția opiniei, și-au găsit în fapt în Anglia expresia desăvârșită. Desigur, unele forme ale supravegherii sociale democratice vor continua să se manifeste. Dar perspectiva instituționalizării acestora se va șterge înainte ca rolul acestora să facă cu adevărat obiectul unei reflecții.

4. Conflictul legitimităților

Multiplicarea puterilor de supraveghere provoacă o *concurență a democrațiilor*. Sistemul electoral-reprezentativ se vede confruntat cu activitatea diverselor forme ale contrademocrației și antrenat într-o concurență a funcțiilor – control parlamentar *versus* controlul autorităților independente, de exemplu –, dar și a categoriilor de actori, reprezentanți, asociații militante și, în primul rând, media. Arena reprezentativității și a legitimității devine una conflictuală. Tensiunea dintre puterile instituite și media, dintre deputați și ziariști constituie un bun exemplu. Nu avem însă de-a face cu un fenomen inedit.

Condeiul și Tribuna

Dacă poporul *este* opinia publică, așa cum se afirma în 1789, reprezentarea sa devine automat o chestiune conflictuală. Avem, pe de-o parte, un popor-alegător, reprezentat de cei desemnați prin vot; avem, pe de altă parte, un popor-opinie, exprimat, fie chiar și parțial, de organele acestei opinii. Figura deputatului și a ziaristului se află, așadar, în conflict. Privită din acest unghi, Revoluția franceză a furnizat un extraordinar creuzet al experienței,

dezvăluind profunzimea resorturilor rivalității dintre Condei și Tribună. În 1789, cucerirea Bastiliei este și câștigarea puterii cuvântului spus și scris. Libertatea de expresie și desemnarea reprezentanților au atunci o valoare egală. Ziarul devine astfel o adevărată instituție politică menită să observe, să cenzureze și să denunțe. Numele publicațiilor sunt de altfel revelatoare: *La Sentinelle du peuple*, *Le Dénonciateur*, *Le Censeur patriote*, *Le Furet parisien*, *Le Rôdeur français*[1]. De asemenea, amintirea unui Junius englez este abundent onorată. Marat își intitulează primul ziar *Le Junius français*, în vreme ce Bonneville lansează *Tribun du peuple* invocând „exemplul *vestitorilor publici*[2] din Anglia" pe care „patriotul necunoscut" îl întrupa în ochii contemporanilor săi[3]. Profesiunea de credință a tuturor acestor condeie, modeste sau celebre, este uimitor de repetitivă. Câteva extrase sunt suficiente pentru a le reda spiritul. Camille Desmoulins, pentru care ziaristul este cel care ține „condica cenzorului"[4], cere constituirea unui „imperiu cenzorial" al opiniei publice[5]. În al său *Patriote français*, pe care înscrie deviza: „Gazeta este straja veșnic trează a poporului", Brissot afirmă că „libertatea presei este singurul mijloc de care dispune poporul pentru

[1] V. lucrarea de referință publicată de Claude LABROSSE și Pierre RÉTAT, *Naissance du journal révolutionnaire*, Presses universitaires de Lyon, Lyon, 1989. [Titlurile citate, în traducere românească: *Străjerul poporului*, *Denunțătorul*, *Cenzorul patriot*, *Nevăstuica pariziană*, *Vagabondul francez*, n.t.].

[2] Subliniat de autor în original. *Public Advertiser*, ziar londonez din secolul al XVIII-lea (n. tr.).

[3] Nicolas de BONNEVILLE, „Adresse à l'Assemblée nationale", in *Prospectus*, iunie 1798 *(Le Vieux Tribun du peuple*, reeditare, Paris, 1793, t. I, p. 88).

[4] *Les Révolutions de France et de Brabant*, nr. 1, 28 noiembrie 1789, p. 3.

[5] *Ibidem*, nr. 2, 5 decembrie 1789, p. 47.

a-i supraveghea, pentru a-i pune sub lupă și pentru a-i cenzura pe reprezentanți"[1].

Ziaristul își schimbă astfel statutul. El nu mai este, ca în trecut, modestul grefier al scrisorilor sau servitorul salariat al comanditarilor influenți, ci se impune ca o figură politică centrală, intangibilă și aproape sacră. Ziaristul devine o adevărată instituție. Camille Desmoulins ne oferă întemeierea teoretică a acestui nou rol[2]: „Astăzi, scrie el, ziariștii exercită Ministerul public", ei ocupă „o adevărată magistratură". De altfel, Michelet observă că jurnalismul devine în epocă o „funcție publică"[3]. Dacă acești profesioniști ai condeiului se pot pretinde expresia opiniei publice, ei fac în fapt mult mai mult. Ziariștii îndeplinesc o funcție de reprezentare și, în același timp, dețin o parte de suveranitate. Ei se află, așadar, în concurență cu reprezentanții aleși, dând în fiecare zi glas așteptărilor societății. „Sunt ochiul poporului, sunteți cu toții la degetul lui cei mic", le striga, ironic și disprețuitor, Marat reprezentanților Comunei din Paris[4]. Desmoulins portretizează adesea ziaristul ca rival al deputatului, proclamând chiar superioritatea primului asupra celui din urmă. Puterea ziariștilor ? O putere a supravegherii. Cuvântul-cheie al vocabularului revoluționar trimite la funcțiile antice ale cenzorilor, eforilor sau ale eutinilor cărora contemporanii vor să le dea o consistență directă, independentă de orice suport instituțional. Puterea de

[1] *Le Patriote français*, nr. X, 7 aprilie 1789, p. 3.

[2] V. Jean-Claude BONNET, „Les rôles du journalisme selon Camille Desmoulins", in Pierre RÉTAT (ed.), *La Révolution du journal 1788-1794*, Éditions du CNRS, Paris, 1989.

[3] Jules MICHELET, *Histoire de la Révolution française*, cartea a II-a, capitolul 7, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade", Paris, 1952, vol. I, p. 240.

[4] Citat de C. LABROSSE, P. RETAT, *Naissance du journal révolutionnaire*, *op. cit.*, p. 197.

supraveghere exercitată de ziariști este, așadar, înțeleasă ca un tip de putere democratică: sub specia unei „instituții invizibile", ei nu sunt numai instrumentul unei libertăți, ci traduc în act o formă de suveranitate politică. „Presa liberă înlocuiește senatul, opoziția și întregul eșafodaj anglican", afirmă fără tremur în voce unul dintre celebrii ziariști ai epocii[1]. Perioada revoluționară nu rezolvă însă problemele de fond suscitate de dualitatea suveranității. Aceasta pare atunci mijlocul capabil să asigure intensificarea activității civice generale și controlul sistemului reprezentativ. Este vorba însă despre o viziune politică ce nu se vede construită juridic. Coabitarea unei puteri alese și a unei prese care se concepe pe ea însăși drept o instituție politică este pur și simplu restituită de contemporani într-o mișcare de ansamblu ce pare să suprapună într-un mod eficient cele două demersuri.

Manifestându-se aproape imperceptibil în perioadele revoluționare și în perioadele în care drepturile politice sunt încă bastioane de cucerit, concurența potențială a legitimităților ce decurge direct din această dualitate izbucnește în momentul instituirii definitive a sufragiului universal. Perioada celui de-al Doilea Imperiu în Franța a furnizat laboratorul exemplar al acestei noi configurații, radicalizându-i termenii pe măsură ce regimul a încercat să-și întemeieze iliberalismul pe suveranitatea urnelor – a cărei restabilire era simbolizată de reinstituirea sufragiului universal după lovitura de stat de la 2 decembrie 1851. Bonapartiștii justificau restricțiile impuse libertății de expresie prin faptul că presa, nefiind o putere de tip reprezentativ, era lipsită de legitimitate democratică. Granier de Cassagnac, unul din principalii ideologi ai regimului dez-

[1] A. CLOOTS, citat de J.-C. BONNET, „Les rôles du journalisme...", *art. cit.*, p. 180.

voltase îndelung argumentul. „Influenței presei, afirma acesta, îi lipsește întru totul delegarea. Spre deosebire de puterile instituite, a căror rădăcină și delegare se află în legea constituțională, presa este o putere spontană, voluntară, ce nu izvorăște decât din ea însăși, din interesele, din capriciile sau din ambițiile proprii. Numărul puterilor publice este limitat, numărul ziarelor este nelimitat; atribuțiile acestor puteri sunt definite, atribuțiile presei nu au nici regulă și nici măsură"[1]. Potrivit uneia din expresiile sale surprinzătoare, deși nu se supune niciunei constrângeri de legitimitate sau de reprezentativitate, presa ar fi „rivala puterilor publice"[2]. Prin urmare, dacă presa nu ar fi controlată, ar „uzurpa complet și flagrant puterile publice"[3]. „Deși nu are dreptul de a alege, sublinia acesta în continuare, presa caută să conducă alegerile; deși nu are dreptul de a participa la corpul deliberativ, ea caută să influențeze deliberarea; deși nu are dreptul de a se așeza în consiliul suveranului, ea caută să determine sau să împiedice actele guvernului. Într-un cuvânt, presa caută să se substituie tuturor puterilor instituite și legale, fără a fi în fapt învestită cu vreun drept anume"[4].

Privite astfel, ziarele sunt prezentate ca o „mulțime de mici state în inima statului". Un ziar este o putere publică aflată în mâini private: ziaristul intervine având drept unic mandat propria sa conștiință sau propriile

[1] Discurs din 16 martie 1866, *Annales du Sénat et du Corps législatif*, Paris, 1866, vol. 3, p. 138.

[2] *Ibidem*, p. 139. „Nu ni se revoltă oare bunul-simț, continuă el, la ideea creării voluntare și inutile, alături de puterile existente, alături de Împărat, de Senat, de Corpul legislativ, a unei puteri politice imense și inedite, independentă în sfera sa și a cărei autoritate delimitată și definită ar fi rivala guvernului instituit prin voința tuturor ?"

[3] Adolphe GRANIER DE CASSAGNAC, *L'Empereur et la Démocratie moderne*, Paris, 1860, p. 21.

[4] *Ibidem.*

sale interese. Nimeni nu-l alege deși întrupează o adevărată putere socială[1]. Este ziarul o instituție privată? Bonapartiștii denunțau sistematic ziarul, calificându-l drept o structură capitalistă. Granier de Cassagnac formula o definiție pe care unii dintre criticii moderni ai media și-ar putea-o asuma fără probleme: „O societate de capitaliști [care] regrupează în jurul ei scriitori de talent"[2]. Concluzia deriva în mod logic: ziarele, ce nu reprezintă decât interese parțiale, trebuie subordonate interesului general și nu se pot substitui sufragiului universal pentru a exprima opinia publică ca putere a generalității. Neputând fi instituită o imposibilă alegere a ziariștilor, aceștia din urmă trebuie controlați, iar cuvântului lor se cuvine contrapus cuvântul aleșilor, cei care, în virtutea desemnării lor populare, exprimă în mod adecvat voința generală[3]. Viziunea cezaristă a politicului pune, așadar, în discuție o întreagă concepție a publicului. Publicul nu este înțeles ca spațiu dinamic al interacțiunii și al reflecției dintre

[1] „Unde se află, în constituirea obișnuită a presei periodice, dreptul politic și delegarea țării? se întreabă el. Unde se află învestitura tuturor acestor capitaliști sau scriitori, care nu se bizuie decât pe interesul sau pe propria lor învoială, cea care le dă dreptul să fie directorii, controlorii corpurilor publice și judecătorii guvernului? Unde este sacerdoțiul despre care ziariștii vorbesc uneori? Să ni se explice deci cum poate domina presa toate puterile publice fără a avea prerogativele vreuneia dintre acestea?", *Ibidem*, p. 22. De altfel, adversarii libertății presei folosiseră deja argumentul sub Restaurație: „Pentru a fi deputat, trebuie să fii ales de cetățeni, spun unii; ziaristul se învestește singur cu redutabilul său minister", citat de Émile OLLIVIER, *Solutions politiques et sociales*, Paris, 1894, p. 114.

[2] *L'Empereur et la Démocratie moderne*, *op. cit.*, p. 22.

[3] Să nu ne mire faptul că regimul a luat la un moment dat în calcul ideea lansării unui ziar cu preț foarte redus menit să ofere spuselor aleșilor un loc suficient de vast (v. Émile de GIRARDIN, „L'État journaliste", in *Force ou richesse. Questions de l'année 1864*, Paris, 1865, pp. 575-582. Expresia „Statul ziarist" fusese lansată de Havin, directorul ziarului republican de opoziție *Le Siècle*).

grupuri și indivizi, ci surprins numai sub specia statică a instituției legale.

Republicanii francezi nu-și vor precupeți acuzele pentru a stigmatiza domnia lui Napoléon al III-lea. Deși se revoltă împotriva multiplelor atingeri aduse libertăților de către regim, ei se arată totuși incapabili să-l critice dintr-un punct de vedere strict democratic. În opinia lor, lovitura din 2 decembrie 1851 este suficientă pentru a descalifica cel de-al Doilea Imperiu, scutindu-i, așadar, de efortul construcției unei adevărate argumentații juridice și filosofice pentru a demonta formula cezaristă. Ei se păstrează, așadar, în limitele unei denunțări liberale a defectelor acesteia, rămânând orbi în fața rădăcinilor profunde ale răului. În fapt, Napoléon al III-lea și partizanii săi nu făcuseră decât să radicalizeze o anumită viziune iacobină a monismului democratic, exprimând concluziile ultime ale antipluralismului purtat de aceasta. Republicanii vor ieși din dificultate prin apologia unei versiuni moderate, dacă nu chiar palide a iacobinismului, temperându-l cu ajutorul rezervelor aristocratice (moștenite de la orléanism) și altoindu-l cu un liberalism prudențial. Formula de compromis va defini condițiile unui echilibru pragmatic, fără a-i furniza însă un adevărat temei intelectual. Iată motivul pentru care o anumită formulă de iliberalism își face regulat apariția în Franța. Chiar dacă nu se mai manifestă sub vechiul chip cezarist, el păstrează în schimb, la nivelul ideologiei, o oarecare pretenție de delegitimare a tuturor expresiilor societății care nu au fost validate de urne. De aici provine neîncrederea tradițională față de fenomenul asociativ, precum și refuzul de a recunoaște vreo legitimitate politică actorilor societății civile, circumscriși permanent în limitele particularităților cărora aceasta le dă expresie. Altfel spus, *ceea ce este acceptat ca libertate, este refuzat ca instituție.* De la statutul restrictiv

al asociațiilor la modalitățile de exercițiu ale dreptului de petiție sau de manifestație, istoria franceză a rămas atașată unei viziuni strict legale a democrației.

Într-un asemenea cadru iacobin, puterile de supraveghere nu ar fi putut fi recunoscute ca puteri democratice, automat descalificate în perspectiva convergentă intelectual a decizionismului. Într-unele din cele mai viguroase pagini ale operei sale, Carl Schmitt denunța conceptul de supraveghere *(Aufsich)*, asimilându-l unui „contraconcept", opus tipului conducerii politice *(Führertum)* căreia îi construia apologia[1]. De altfel, cerând cetățenilor să respingă pretențiile blamatelor „puteri indirecte", critica schmittiană adresată Constituției de la Weimar pleacă tocmai de la aceste baze argumentative. Schmitt se alătura astfel perspectivei potrivit căreia suveranitatea nu putea fi exprimată decât într-un mod unitar și indivizibil. Dezvoltarea puterilor de supraveghere la începutul secolului al XXI-lea ne invită să redeschidem dosarul intelectual al legitimității pentru a putea depăși viziunile iacobine și decizioniste, inadecvate experienței contemporane. Desigur, nu am putea spera aici la o analiză detaliată. Se cuvine totuși să schițăm cadrul în care acesta ar trebui înțeles.

CELE TREI LEGITIMITĂȚI

O asociație sau o organizație oarecare a societății civile beneficiază sub raportul funcțiilor de o „legitimitate de experiență", câștigată prin contribuțiile pe care le poate aduce în domeniul său de intervenție. Am putea vorbi, așadar,

[1] V. Carl SCHMITT, *État, mouvement, peuple. L'organisation triadique de l'unité politique*, Kimé, Paris, 1997, pp. 53-37.

despre o „legitimitate-utilitate": acțiunea asociațiilor este recunoscută din punct de vedere social. Dincolo de această legitimitate morală sau funcțională, există însă o legitimitate propriu-zis politică. Aceasta din urmă cere calități diferite și, în primul rând, o calitate a generalității. Pentru a avansa în reflecția noastră asupra posibilității de a recunoaște o legitimitate de tip politic a puterilor indirecte, se cuvine să aprofundăm mai întâi categoria generalității. Putem distinge schematic trei specii sub care aceasta se manifestă: numărul, independența și universul moral, fiecărei dimensiuni fiindu-i asociate tipuri specifice de instituționalizare.

Generalitatea ca număr este cea care se impune cu puterea evidenței în ordinea democratică. Este, așadar, legitim acel regim care are asentimentul explicit al unei majorități a populației, majoritatea fiind practic asimilată, prin convenție, unei forme, în principiu superioare, de acord unanim[1]. Sufragiul universal este instituția organizatoare a acestei legitimități. Putem vorbi în acest caz despre o *legitimitate social-procedurală*. La rândul său, generalitatea ca independență definește o generalitate înțeleasă negativ, ca ne-particularitate, iar corpurile definite prin imparțialitate, precum Curțile de justiție sau autoritățile independente, sunt instituțiile care o întrupează. În vreme ce sufragiul universal instituie un regim ai cărui acționari sunt *toți* cetățenii, garantând în principiu că puterea nu poate fi confiscată de câțiva, în al doilea caz pericolul privatizării este ocolit într-un alt mod, prin crearea

[1] Despre trecerea de la principiul superior al unanimității la principiul pragmatic al majorității, v. Bernard MANIN, „Volonté générale ou délibération? Esquisse d'une théorie de la délibération politique", *Le Débat*, nr. 33, ianuarie 1985.

unor instituții asupra cărora *niciun* grup nu se poate declara proprietar. Echidistanța tuturor participanților la puterea în cauză garantează caracterul pe deplin public al acesteia. Avem, așadar, de-a face, în sensul puternic al termenului, cu o *legitimitate prin imparțialitate*. Cea de-a treia categorie a generalității, universalul moral, corespunde afirmării valorilor unanim recunoscute. Ea poate fi, de asemenea, definită printr-un universal de tip cognitiv, cel al rațiunii, sau printr-un „universal instrumental", precum cel exprimat de drept. Instituțiile ce întrupează aceste ultime forme ale generalității pot fi multiple, de la autoritățile morale social recunoscute (personalități emblematice, instituții religioase, asociații caritative etc.) la autorități de o natură mai intelectuală. Putem vorbi în acest caz despre o *legitimitate substanțială*.

Tabelul de mai jos rezumă această clasificare:

Tipuri de legitimitate	*Forme corespunzătoare ale generalității*	*Instituții asociate*
Legitimitate social-procedurală	Majoritatea ca echivalent al unanimității	Sufragiul universal
Legitimitate prin imparțialitate	Echidistanță față de toate părțile interesante	Justiție sau autorități independente
Legitimitate substanțială	Universalitatea valorilor sau a rațiunii	Diverse autorități private

Această tipologie nu descrie numai forme ale legitimității, ci corespunde în egală măsură unei istorii. Legitimitatea substanțială este cea mai veche, exprimând inițial

încastrarea puterilor într-o ordine mai amplă a sacrului, secularizată progresiv odată cu ruptura decisivă introdusă în secolul al XVII-lea de teoriile dreptului natural. Legitimitatea substanțială se manifestă astăzi sub multiplele specii ale referințelor la drepturile omului, la filosofiile dreptății sau la morală. La rândul său, viziunea unei legitimități prin imparțialitate s-a impus în abordările medievale ale unei puteri definite în primul rând prin funcția dreptății, pentru a fi mai apoi raționalizată în forma statului modern și dezvoltată ulterior sub chipurile autorităților independente. Putem, de altfel, observa aici că termenul de legitimitate și-a făcut apariția în vocabularul politic francez la începutul secolului al XIX-lea pentru a califica un sistem politic definit de drept[1] (în opoziție implicită cu viziunea democratică). Concepția social-procedurală, cea mai recentă, s-a supraimpus mai apoi în fața celorlalte pentru a caracteriza regimurile reglate de mecanismul sufragiului universal. Desigur, aceste definiții nu schițează figuri reciproc exclusive. Cele trei legitimități nu au încetat să se compună și să se întrepătrundă, continuând să se opună unele altora într-o competiție a ierarhiei. Dincolo de cadrul inițial al distincției formelor generalității pe care tind să le întrupeze, ele se suprapun în anumite puncte. De exemplu, legitimitatea urnelor și legitimitatea rațiunii propun două interpretări ale suveranității numărului: în primul caz, aceasta este pur aritmetică, în vreme ce în al doilea ea pretinde să corespundă unei unități

[1] Talleyrand este cel care pare să fi folosit pentru prima oară termenul în acest sens. Thiers subliniază că fostul prelat dorise „să reprezinte dreptul" după ce îl servise pe Napoléon, „folosind un cuvânt fericit care a obținut un imens succes, cel de legitimitate", *Histoire du Consulat et de l'Empire*, Paris, f.d., vol. XVII, p. 445.

a tuturor spiritelor, tradusă prin noțiunea de evidență[1]. Și exemplele ar putea continua.

NOILE CĂI ALE LEGITIMITĂȚII

Conflictul contemporan ce opune astăzi puterile de supraveghere democrației electoral-reprezentative se cuvine interpretat în acest cadru general. Acesta din urmă a fost, la rândul său, modificat prin acțiunea a doi factori politici și sociali esențiali. Primul izvorăște din noua percepție sociologică și politică a noțiunii de majoritate. Puterea acesteia din urmă era evidentă în momentul în care era inserată între argumentele luptei împotriva vechilor forme de dominație de clasă sau împotriva sufragiului cenzitar. Ideea suveranității majorității simboliza atunci efortul emancipării colective; în acest caz, expresia majorității constituia un echivalent practic al unanimității, un mod al formulării unui interes plauzibil de general. Dar lucrurile s-au schimbat. Ideea de minoritate nu mai este asociată cu cea a unui grup opresor. Dimpotrivă, minoritățile sunt cele care sunt astăzi considerate cele mai oprimate. Prin urmare, lipsa unanimității a devenit o chestiune mult mai sensibilă. Referința la o legitimitate de tip substanțial se impune astfel pentru a reprezenta situația populațiilor excluse și a grupurilor minoritare și pentru a permite reactualizarea idealului originar al unei comunități coerente

[1] Aceasta este perspectiva raționalismului politic dezvoltat de fiziocrați în Franța secolului al XVIII-lea. „Evidența, subliniază Le Mercier de la Rivière, trebuie să fie principiul autorității pentru că ea este principiul reunirii voințelor", v. Pierre ROSANVALLON, „Political Rationalism and Democracy in France in the 18th and 19th Centuries", *Philosophy and Social Criticism*, vol. 28, nr. 6, 2002.

conținut în noțiunea de unanimitate. Altfel spus, putem considera că orizontul regulator trasat de această noțiune a unanimității se articulează astăzi sprijinindu-se nu pe una, ci pe ambele forme de legitimitate menționate.

Al doilea factor, de natură politică, provoacă modificarea termenilor în care tema legitimității este înțeleasă. Atingem aici problema relativizării și a desacralizării sensului alegerilor. Atât în teoria clasică a guvernării reprezentative, cât și în practică, alegerile îndeplineau funcția legitimării guvernanților, recunoscându-le acestora din urmă o largă capacitate de acțiune autonomă. Nu ne mai aflăm într-o asemenea situație. Dintr-un motiv major: mandatul electoral este acum înscris într-un univers care nu mai este structurat de organizații disciplinate, care nu mai are programe bine definite, înscrise într-un câmp traversat de clivaje clar desenate. Prin urmare, distincția dintre legitimitatea celor care guvernează și legitimitatea acțiunilor acestora a devenit mai pronunțată. Înainte, alegerile conjugau cele două dimensiuni. Astăzi, demersul electoral și-a restrâns semnificația. Putem spune că alegerile nu mai sunt acum decât un simplu mod de *desemnare* a guvernanților, în vreme ce legitimitatea politicilor imaginate de aceștia este în permanență interogată și se cuvine cucerită zi de zi și în fiecare caz în parte. Prin urmare, și aici, legitimitatea de tip substanțial capătă o pondere din ce în ce mai mare: serviciul binelui comun și respectul valorilor fondatoare ale legăturii sociale nu mai derivă pur și simplu din însuși actul alegerii. Puterile de supraveghere devin, așadar, un mod de a acoperi prăpastia dintre cele două legitimități, câștigând astfel o legitimitate din ce în ce mai semnificativă.

Acest „supliment" de legitimitate a practicilor contrademocratice contemporane trebuie restituit și el în

cadrul mai vechi al dificultății reprezentării poporului. Dacă am evocat chestiunea statutului juridic și material al expresiei majoritare, se cuvine să revenim și asupra dimensiunii mai sociologice a problemei reprezentării. Încă de la începuturi, democrațiile moderne au fost traversate de o tensiune între propriul principiu politic (suveranitatea poporului) și caracteristicile lor sociologice (dificultatea figurării unei societăți a indivizilor). Libera expresie a opiniei publice trebuie considerată în acest context: ea contribuie la o mai mare lizibilitate a socialului, participând, așadar, la travaliul reprezentării. Rolul presei, pe care am considerat-o aici drept o modalitate a puterii de supraveghere, este astfel justificat funcțional. Cum l-am putea însă *legitima democratic*, cum l-am putea surprinde ca parte a expresiei voinței generale (și nu doar, într-un mod „liberal", ca garant al altor libertăți)? Răspunsul: presa reprezintă opinia publică, este organul acesteia. Organul: cuvântul suscită probleme prin simpla sa pronunțare. Presa este organul opiniei în același mod în care reprezentanții au putut fi odată considerați de unii juriști ca organe ale națiunii[1]. În fapt, asemeni suveranității naționale, opinia publică este indivizibilă și permanentă; nimeni nu poate pretinde că o posedă. Or, puterea sa legitimă rezidă tocmai în acest caracter inapropriabil și irecuperabil de generalitate, comentat de Daunou într-o formulă celebră: „Una din trăsăturile fundamentale ale opiniei publice este aceea de a se sustrage oricărei conduceri imperative; opinia publică nu poate fi guvernată. O putem comprima, o putem sufoca, o putem poate distruge: dar nu

[1] Despre teoria organului în dreptul public francez și german, v. Raymond CARRÉ DE MALBERG, *Contributions à la théorie générale de l'État*, Paris, 1922, vol. II, pp. 227-243.

putem să o stăpânim"[1]. Prin urmare, opinia publică înseamnă întotdeauna mai mult decât expresiile sale accidentale, iar nimeni nu poate pretinde că o întrupează.

Conflictul dintre presă și reprezentanți, dintre puterea de supraveghere și puterile guvernării este deci și un conflict între moduri diferite de reprezentare. Media și organizațiile echivalente ilustrează cel mai bine teoria juridică a reprezentării organice: opinia nu există în ea însăși, ci capătă consistență numai în măsura în care acestea îi dau formă, o *organizează* sub specia unui sondaj, a unei anchete, a unei acțiuni colective sau a unei interpelări. Tensiunea inerentă noțiunii de reprezentare – sfâșiată între „vechea" viziune a mandatului strict și cea „modernă" a organului – se reproduce în inima conflictului de legitimitate întotdeauna latent dintre puterile de supraveghere și cei care guvernează. Nu trebuie să înțelegem noțiunea de organ într-un mod restrictiv. Ea nu are în fapt sens decât în măsura în care este concepută în mod dinamic, ca expresie a unui *travaliu*, deschis și permanent, fără a avea vreo conotație substanțială[2]. Media sunt un *organ dinamic, imperfect și aproximativ* al opiniei publice. De altfel, observația determină distincția progresivă, operată în vremea Revoluției franceze, între supravegherea difuză exercitată de presă și tipul de supraveghere pus în operă de societățile patriotice[3]. Acestea din urmă sunt

[1] *Essai sur le garanties individuelles que réclame l'état actuel de la société* (1819), Belin, Paris, 2000, p. 107.

[2] Potrivit faimoasei formule a lui Georg Jellinek: „În spatele reprezentantului se află o altă persoană; în spatele organului nu se află nimic", citat de Raymond CARRÉ DE MALBERG, *Contributions...*, *op. cit.*, vol. II, p. 288.

[3] Cele două forme de supraveghere sunt considerate echivalente în voluminoasa literatură asupra subiectului din anul 1791 (Brissot sau Lanthenas spun pe atunci aceleași lucruri ca și Robespierre). În schimb,

în fapt structurate, relativ închise, dotate cu mecanisme de control intern în permanență active, organizate potrivit unor principii de disciplină ce au drept funcție laminarea diferențelor și coerciția directă. Dimpotrivă, presa este indisociabilă de ideea *libertății presei*, ea nu-și poate juca rolul decât sub specia unei diversități și a unei reflexivități permanente. Diversele puteri de supraveghere declină și extind un efort de o asemenea natură. Ele nu pot fi, așadar, concepute static. Legitimitatea lor derivă dintr-o activitate, cea care determină o colectivitate să pună în permanență în cauză. Neîncrederea poate astfel hrăni o viziune politică exigentă și constructivă[1].

în anul III, distincția este subliniată puternic, iar practicile avangardiste și loviturile de forță ale numeroaselor societăți populare ilustrează procesul de confiscare a puterii sociale. Principiul unei libertăți nelimitate (prin argumentul caracterului său inaprorpiabil) a presei a fost, așadar, disociat de chestiunea autorizării societăților populare suspecte de a se substitui societății înseși. Departe de a corecta limitele guvernării reprezentative, așa cum o făcea puterea de supraveghere a opiniei, activitatea societăților populare era percepută ca o restrângere a reprezentării, de vreme ce mici grupuri militante autoproclamate pretindeau să se substituie expresiei sufragiului universal.

[1] Această concluzie mă apropie de Philip Pettit, permițându-mi să depășesc tensiunea dintre vigilența civică și principiul încrederii democratice care subîntinde scrierile acestuia. Pentru Pettit, vigilența nu este automat legată de o atitudine de neîncredere, ce se poate înscrie într-o relație de încredere, cu condiția de a înțelege încrederea ca fiind structurată de „un nivel de așteptări extrem de exigent", Philip PETTIT, *Republicanisme. Une théorie de la liberté et du gouvernement*, trad. fr. Patrick Savidan, Jean-Fabien Spitz, Gallimard, Paris, 2004. Putem însă considera că, în acest punct foarte precis, dezvoltările sale sunt fragile (v. paginile despre „Încredere și vigilență", pp. 352-255).

II

SUVERANITATEA DE OBSTRUCȚIE

1. De la dreptul la rezistență la suveranitatea complexă
2. Democrațiile autocritice
3. Politica negativă

„Numesc *facultate de a statua* dreptul de a decide sau de a corecta ceea ce a fost decis de un altul. Numesc *facultate de a împiedica* dreptul de a anula o decizie luată de un altul". Distincția formulată de Montesquieu[1] este indispensabilă pentru înțelegerea transformărilor politicii contemporane. Ea pune accentul pe o dimensiune negativă a vieții politice puțin analizată. Este însă deja evident că aceasta capătă o importanță din ce în ce mai mare. Departe de a se limita la reacții izolate, acțiunile de obstrucție desenează un câmp specific, constituind a doua mare figură a universului contrademocratic. Dimensiunea are o lungă istorie. Înainte de a pretinde să participe la suveranitate, oamenii și-au manifestat capacitatea de a rezista puterilor care le erau impuse. Prin pasivitate, prin repliere, prin ocolirea abilă a regulilor, au căutat să slăbească lanțul dominației. Numeroase sunt lucrările care au descris modalitățile și efectele acestor comportamente. Spre exemplu, opozițiile latente față de puterea fiscală au fost adesea studiate. Însă rezistențele societății în fața autorității au luat și forme frontal politice. Revoltele, jacqueriile, rebeliunile au marcat istoria umanității, în vreme ce ideea unui

[1] *Spiritul legilor*, cartea a XI-a, capitolul 6.

„drept la rezistență" ce putea fi gândit juridic și moral a fost formulată într-o epocă în care noțiunea dreptului de vot nu avea încă niciun sens. Astfel, intervenția poporului a fost imaginată în cheie negativă, consimțământul acestuia fiind prin simetrie presupus prin simpla absență a rezistenței.

Sufragiul universal a adus cu sine noi abordări ale capacității de obstrucție. Proiectul dedublării suveranității poporului într-o putere electorală pozitivă și o putere organizată a opoziției a făcut obiectul unor intense discuții în timpul Revoluției franceze. Și atunci, ideea majoră a fost cea potrivit căreia poporul nu poate rămâne liber și suveran dacă nu dispune de un fel de „rezervă de neîncredere" pentru a se opune eventual puterii pe care el însuși a instituit-o. Și atunci, capacitatea de obstrucție a fost supusă unor lecturi liberale și democratice. Deși formulele constituționale a ceea ce ar fi semănat unei democrații de tip dualist au fost mai apoi abandonate, mecanismele de obstrucție și-au păstrat pertinența pe alte planuri. Democrațiile s-au hrănit mai întâi dintr-o tensiune între legitimitatea politică și legitimitatea socială ce decurgea din conflictul dintre clase. Ele au fost astfel structurate de integrarea în propria lor funcționare a unei autocritici, altoită pe viziunea originară a unei puteri durabile și suficient de legitimată prin urne. Dezvoltarea unei opoziții politice și parlamentare structurate și intervenția permanentă a vocilor discordante ale nesupunerii au consolidat ceea ce am putea numi o *suveranitate critică*. Iată o dimensiune esențială a vieții democrațiilor pe care nu se cuvine să o pierdem din vedere.

Trăsătura dominantă a perioadei actuale rezidă în fapt în degradarea acestei suveranități critice ce participa în mod constructiv la viața conflictuală a democrației și

în transformarea acesteia într-o suveranitate pur negativă. Suveranitatea efectivă a poporului se afirmă acum mai degrabă prin serii de respingeri succesive și punctuale decât prin expresia unui proiect coerent. Alegerile au devenit moduri de sancționare a celor care au guvernat. Ele nu mai traduc, ca în trecut, o alegere de viitor. Votanții sunt adesea „refuzanți", iar viața socială este din ce în ce mai mult constituită practic prin țeserea și suprapunerea unor refuzuri în serie. Incertitudinea viitorului și dificultatea de a gândi o democrație complexă se combină pentru a accelera fenomenul. Vitalitatea contrademocratică s-a degradat sub efectul corporatismelor sau al reacțiilor populiste pur reactive. Câmpul politic s-a transformat profund desenând un sistem care cere să fie examinat. Istoria de durată a puterilor de obstrucție ne poate oferi distanța necesară pentru a-i înțelege mai bine temeiurile.

1. De la dreptul la rezistență la suveranitatea complexă

Teoriile medievale ale rezistenței și consimțământului

Ideea potrivit căreia o putere nu este legitimă în absența consimțământului poporului precede cu mult nașterea idealului democratic al unei ordini instituite și determinate de comunitate. Ea se impune încă din Evul Mediu, de la începutul secolului al XIII-lea, exprimată prin celebra maximă: „Ceea ce îi privește pe toți trebuie aprobat de toți"[1], consacrată de toți marii autori ai perioadei, fie ei filosofi sau teologi. Formula nu trebuie însă greșit interpretată sau înțeleasă într-o perspectivă democratică modernă. Maxima are în acea vreme o conotație constituțională foarte

[1] Traducere a celebrei maxime latine din Codul iustinian: *Quod omnes tangit ab omnibus approbetur*. Formula a cunoscut variante: *comprobetur*, *tractari et approbari debet* etc. Maxima este cel mai adesea citată prin inițialele QOT. V. André GOURON, „Aux origines médiévales de la maxime *Quod omnes tangit*", in *Histoire du droit social. Mélanges en hommage à Jean Imbert*, PUF, Paris, 1989; Gaines POST, „A Roman Legal Theory of Consent: *Quod Omnes Tangit*", in „Medieval Respresentation", *Wisconsin Law Review*, 1950 (volum unic); Ralph GIESEY, „*Quod Omnes Tangit:* a Post-Scriptum", *Studia Gratiana*, vol. XV, 1972.

slabă. Ea nu trimite la proceduri clar definite și nu implică vreo referință la ideea votului[1], având mai ales un înțeles moral și semnalând Principelui un imperativ al guvernării în serviciul binelui comun. Formula afirmă pur și simplu că sursa și finalitatea autorității politice este comunitatea însăși. Dacă o anumită idee a suveranității poporului poate fi astfel exprimată, ea este însă strict pasivă. Accentul cade pe afirmarea solemnă a unui principiu, într-o relativă indiferență față de condițiile operaționalizării acestuia. Toți autorii Evului Mediu dau prioritate definirii binelui, realizarea acestuia fiind asigurată de virtuțile Principelui. Prin urmare, operațiunea cea mai semnificativă este cea a distincției dintre guvernanții buni și cei răi, dintre Principele devotat colectivității și tiranul care guvernează pentru propriul său beneficiu, fără a ține cont de nevoile și de voința supușilor. Noțiunea de consimțământ capătă importanță în acest context: ea furnizează criteriul diferenței practice dintre tiranie și serviciul binelui comun, determinând astfel un fel de limită politică. O limită ce nu poate fi însă trasată decât într-un mod negativ: consimțământul poporului nu este apreciat decât sub specia absenței opoziției. Perspectiva întemeiază centralitatea noțiunilor de tiranie și de tiranicid în gândirea politică medievală, organizând reprezentările politicului prin definirea răului și a condițiilor în care acesta poate fi combătut.

Fiind absență, pierdere, distrugere, răul este mai ușor de definit decât binele. De la Bartolus sau John de Salisbury la Marsiglio de Padova sau William Occam, Evul Mediu va construi progresiv marile linii ale unei teorii politice

[1] V. dezvoltările lui Arthur P. MONAHAN, *Consent. Coercion, and Limit. The Medieval Origins of Parliamentary Democracy*, McGill – Queen's University Press, Montréal & Kingston, 1987.

negative[1]. Politica este surprinsă în punctele sale de inversiune și de răsturnare. Regimurile sunt, așadar, judecate potrivit criteriului propensiunii de a degenera în tiranie, preocuparea majoră a filosofiei morale și politice fiind cea de a reflecta la posibilitățile de a îndepărta acest pericol. Gestul radical al tiranicidului și teoria dreptului la rezistență capătă astfel un loc central. Capacitatea de a *împiedica* devine modul originar de acțiune ce structurează câmpul politic. Primele forme considerate legitime și viabile ale intervenției societății în politică sunt puterea de a spune nu, posibilitatea de a-l revoca pe Principe sau pe administratorii acestuia[2]. Desigur, o intervenție ce nu poate fi imaginată decât în cazuri-limită, căci nu există vreun alt motiv vital care să justifice amestecul în actele suveranului. Dacă examinăm puterile revendicate de primele Stări generale din Franța, constatăm că dreptul de a-i recuza pe unii membri ai Consiliului regelui, dreptul de a detrona o regență uzurpatoare sau un rege tiranic sunt adesea invocate, aproape tot atât de frecvent ca „drepturile de supraveghere", cele în virtutea cărora Stările cer socoteală despre administrația financiară sau cele care țintesc să instituie principiul impozitului consimțit[3]. Privită istoric, invocarea puterilor de obstrucție însoțește revendicarea puterilor de supraveghere.

[1] Pentru o abordare sintetică a acestei vaste probleme, v. Mario TURCHETTI, *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*, PUF, Paris, 2001.

[2] Lăsăm aici de-o parte problema *subiectului* acestei intervenții. Poporul este imaginat în epocă într-un mod ne-sociologic, ca o figură aproape morală, reprezentată de terți. Masele sau marele număr nu sunt niciun moment concepute ca subiect al unei acțiuni proprii.

[3] V., pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea, Arlette JOUANNA, *Le Devoir de révolte. La noblesse française et la gestation de l'État moderne, 1559-1661*, Fayard, Paris, 1989 (v. tabelul de la p. 301).

EPOCA REFORMEI

Noțiunea de drept la rezistență a fost aprofundată în secolul al XVI-lea, în epoca Reformei, ca reacție la formularea în spațiul catolic a unei viziuni absolutiste a prerogativei regale (pe care apărătorii religiei dominante se sprijineau pentru a-i îndepărta de la coresponsabilitatea puterii pe demnitarii câștigați de noile idei). În replică, partizanii Reformei se folosesc de teoriile medievale ale consimțământului popular și ale dreptului la rezistență. Calvin dă semnalul în capitolul XX al celei de-a patra cărți a *Instituțiilor religiei creștine* (1536), consacrat guvernării civile, evocând dreptul „de a se opune și de a rezista exceselor sau cruzimii regilor"[1]. Reactualizarea acestor doctrine are inițial un motiv religios. Ele nu întârzie însă să izbucnească în forță în spațiul politic atât în Anglia, cât și în Franța.

În Anglia, John Knox propune o interpretare destul de radicală a refuzului supunerii față de autoritățile considerate liberticide. În a sa *Apology for the Protestants* (1557), Knox se revoltă împotriva Mariei Tudor, acuzată că „îi oprimă pe nevinovați împotriva oricărei echități sau dreptăți și că luptă împotriva lui Dumnezeu"[2]. Un an

[1] Jean CALVIN, *Institution de la religion chrétienne*, ediție îngrijită de Jean-Daniel Benoît, vol. IV, Vrin, Paris, 1961, p. 536. Potrivit lui Calvin, dreptul la rezistență trebuie exercitat de „magistrați instituiți pentru apărarea poporului", *Ibidem*. Calvin se referă la Stările generale, asemuind explicit funcția acestora celei îndeplinite de eforii lacedemonieni. Despre semnificația acestui capitol, v. Quentin SKINNER, *The Foundation of Modern Political Thought*, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge & New York, 1979, partea a treia „Calvinism and the Theory of Revolution".

[2] John KNOX, *Apology for the Protestants in Prison at Paris* (1557), in David LAING (ed.), *The Works of John Knox*, Edinburgh, 1846-1864, vol. IV, p. 327.

mai târziu, el ridică și mai tare vocea împotriva unei regine considerate idolatre și tiranice, chemând de această dată la rebeliune[1]. John Ponet, episcop de Rochester și de Winchester, publică în aceeași epocă și într-un spirit similar, dar mai structurat intelectual *A Shorte Treatise of Politike Power* (1556). El subliniază limitele autorității civile în materie de conștiință, recunoaște poporului dreptul de a rezista și de a nu se supune guvernelor abuzive. Christopher Goodman și George Buchanan, două alte mari figuri ale religiei reformate în Anglia și în Scoția, multiplică scrierile genului. În al său *Dialogus De Jure Regni apud Scotos* (1579), cel din urmă afirmă energic că „poporul are mai multă putere ca regii, ale căror drepturi nu vin decât de la popoarele lor; prin urmare, cetățenii au împreună asupra regilor aceeași putere pe care regii o au asupra unui membru al poporului"[2].

Autorii englezi și scoțieni pe care i-am evocat dau dreptului la rezistență și imperativului consimțământului popular o dimensiune politică mult mai clară decât cea prezentă în operele filosofilor și teologilor medievali. Scrierile lor nu sunt tratate teoretice, ci instrumente de intervenție directă în dezbaterile și conflictele politice ale epocii. Deși nu se mulțumesc cu o abordare morală, nici ei nu dezvoltă însă o adevărată gândire constituțională. Pasul decisiv va fi făcut de „monarhomahii" francezi. Neologismul, care îi numește pe „cei care se împotrivesc monarhului", îi desemnează în special pe publiciștii hughenoți

[1] V. în special *The First Blast of the Trumpet against the Monstrous Regiment of Women* (1558), reluat în recenta antologie John KNOX, *On Rebelion*, Roger A. MASON (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

[2] Citat de Mario TURCHETTI, *Tyrannie et tyrannicide...*, *op. cit.*, p. 407.

apărători ai dreptului la rezistență în fața guvernelor uzurpatoare și liberticide. Publicate după masacrele din noaptea Sfântului Bartolomeu, câteva texte faimoase au oferit curentului un ecou intelectual considerabil. Putem cita spre exemplu *Le Réveille-matin des Français* (1574), *Franco-Gallia* de Hotman (1574), *Vindiciae contra tyrannos* (1579) atribuit lui Duplessis-Mornay sau sinteza lui Théodore de Bèze publicată la Geneva, *Du droit des magistrats sur leurs sujets* (1575). O întreagă tradiție a dorit să-i asimileze pe acești autori „precursorilor *Contractului social*", asimilare justificată de celebrarea repetitivă a drepturilor poporului, de apelul sistematic la o guvernare supusă binelui public și de critica necruțătoare a oricăror pretenții absolutiste. Ei se află însă încă departe de Rousseau. Monarhomahii nu au ideea unei suveranități active a poporului și sunt intelectual mai apropiați de gânditorii medievali decât de individualismul democratic[1]. Mai moderați decât Knox și confrații săi, nu regăsim în cazul lor radicalismul unui Calvin. Toți acești teoreticieni hughenoți s-au delimitat, de altfel, cu grijă de fruntașii anabaptiști ai Războiului țărănesc sau ai diverselor revolte ce au marcat primii ani ai Reformei în Germania. Ei împărtășesc însă efortul de a dezvolta o gândire propriu-zis constituțională a dreptului la rezistență. Iată principala lor originalitate.

Așa cum era de așteptat, literatura monarhomahică pune accentul pe rolul Stărilor generale. Lucrarea lui François Hotman, *Franco-Gallia*, îmbracă forma unei istorii constituționale a originilor Franței, arătând că primii adevărați regi ai țării, care au domnit după uniunea

[1] Trimit aici la propriile mele argumente din *Le Sacre du citoyen*, *op. cit.*, pp. 21-38.

dintre franci și gali (care justifică și titlul cărții), fuseseră înscăunați de adunări generale reprezentative. Soluția organizării structurate și regulate a unei puteri de rezistență și, simultan, a unei instanțe de consimțământ, s-ar afla așadar, în opinia lui Hotman, în „restaurarea" parlamentarismului originar. De partea sa, Bèze sugerează că și „magistrații inferiori" îndeplinesc o funcție de control al Principelui, referindu-se aici la anumite categorii de nobili de „sânge" și la anumiți magistrați aleși ai cetăților importante. Cel mai original este însă autorul *Vindiciae contra tyrannos* care imaginează un fel de putere dublă: pe de-o parte, puterea regală activă și, pe de alta, instanțele de control, singurele capabile să constituie împreună administrația publică. El are, așadar, ideea unei puteri împărțite sau, cel puțin, a unor puteri complementare și articulate. Vocabularul însuși este semnificativ: „eforii" și „controlorii publici"[1] sunt „tutori" ai poporului în fața monarhului. Rememorând instituția lacedemoniană a eforatului, familiară spiritelor impregnate de cultura antică[2], *Vindiciae contra tyrannos* deschide calea unei abordări instituționalizate a unei puteri de obstrucție contrapusă guvernării active. Este adevărat că textul semnat de La Boétie, *Contr'Un*[3], sistematic republicat până astăzi, s-a impus mai târziu ca una din scrierile emblematice ale dreptului la rezistență.

[1] *Vindiciae contra tyrannos*, traducere franceză din 1581, p. 233.

[2] V. „La Sparte huguénote", in Maxime ROSSO, *La Renaissance des institutions de Sparte dans la pensée française (XVIe-XVIIIe siècle)*, Presses Universitaires d'Aix-Marseille, Aix-en-Provence & Marseille, 2005, pp. 84-101.

[3] Prima ediție completă datează din 1576. Lucrarea va fi mai apoi publicată sub titlul *Discours de la servitude volontaire* [Lucrarea este disponibilă și în traducere românească, Étienne de LA BOÉTIE, *Discurs asupra servituții voluntare*, trad. Mariana Ilie, Incitatus, București, 2001, n.t.].

El trebuie însă distins de această literatură chiar dacă cercurile calviniste au încercat să și-l însușească publicându-l în mai multe ediții-pirat: lucrarea nu conține în fapt nicio propunere propriu-zis constituțională.

Câțiva ani mai târziu, într-un context intelectual cu totul diferit, marcat de apariția primelor formulări ale teoriei dreptului natural, Althusius consacră ideii un întreg capitol al lucrării sale *Politica Methodice Digesta* (1603). „Administratorii asociației universale, scrie acesta, sunt de două tipuri: eforii și magistratul suprem"[1]. Primii exercită o putere limitativă și obstructivă, având grijă ca magistratul suprem să nu devină neglijent sau inactiv și veghind ca înclinațiile personale ale acestuia să nu dăuneze binelui public[2]. Considerată astfel, puterea de obstrucție își schimbă natura: ea nu mai este concepută ca o intervenție limită, o formă de rezistență ultimă și radicală în fața unei puteri la rândul său extremă, cea tiranică, ci se vede integrată într-o arhitectură normală a puterilor, o arhitectură democratică modernă chiar, în care eforii sunt aleși de către întregul popor[3]. Paznici permanenți ai libertăților, apărători ai intereselor poporului în fața sau împotriva magistratului suprem, garanți ai menținerii diferitelor puteri în propriile lor sfere de activitate, asigurând regența în perioadele de interregn, eforii lui Althusius nu se limitează la exercițiul dreptului de a detrona un suveran

[1] Capitolul XVIII, „The Ephors and Their Duties". Am folosit ediția engleză prescurtată îngrijită de Frederick S. Carney, Liberty Fund, Indianapolis, 1995, p. 99.

[2] *Ibidem*, pp. 99-100.

[3] Modalitățile alegerii pot fi în viziunea sa foarte diverse. El evocă posibilitatea tragerii la sorți, precum și pe cea a unui vot în cadrul corpurilor constituite sau a unui scrutin organizat pe baza unei simple diviziuni aritmetice a cetățenilor, *Ibidem*, p. 102.

devenit tiranic[1]. Suntem într-adevăr departe de vechea abordare medievală. Althusius marchează ruptura și deschide cu adevărat calea către un Rousseau și către ideea suveranității democratice. Inovator, el se desparte și de viziunea bodiniană a unei suveranități unice și indivizibile[2]. Din acest dublu motiv, Althusius este primul gânditor al unei democrații dualiste în care guvernarea și puterea de obstrucție concură la buna gestiune a cetății.

LUMINILE, PUTEREA NEGATIVĂ ȘI TRIBUNII POPORULUI

Chestiunea puterilor de rezistență se află în centrul preocupărilor filosofilor politici ai secolului al XVIII-lea, fiind acum privită într-o perspectivă constituțională explicită. Puterile de obstrucție sunt înscrise mai întâi în preocuparea liberală a determinării granițelor stricte ale puterii. Ele participă în egală măsură la căutarea democratică a celor mai pertinente forme ale suveranității poporului. Antichitatea romană este sursa modelelor susceptibile să hrănească toate aceste căutări. Analiza instituției *tribunilor poporului* a constituit astfel referința istorică necesară gândirii puterii de obstrucție. Nu este desigur aici locul pentru o apreciere a conformității cu adevărul istoric a descrierilor pe care Luminile le-au dat instituției. Important este modul în care au înțeles-o și au prezentat-o.

[1] De altfel, această funcție nu este decât una dintre cele cinci care le revin, *Ibidem*, pp. 103-109.

[2] V. critica pe care o adresează autorului celor *Șase cărți ale Republicii*, *Ibidem*, pp. 104-105. În *Politica* Althusius consacră pagini critice și lui William Barclay. Citând *De Regni et Regali Potestate* (1600), el îi reproșează catolicului absolutist englez viziunea asupra puterii suverane, *Ibidem*, pp. 109-116.

Se cuvine, de asemenea, să ținem cont că secolul al XVIII-lea a confundat adesea instituția eforilor Spartei cu cea a tribunilor Romei; puterile de supraveghere și puterile de obstrucție pe care ne străduim să le distingem erau pe atunci suprapuse frecvent. În fapt, Tribunatul anului VIII se înrudește mai degrabă cu eforatul, în vreme ce Althusius încredința eforilor sarcini asemănătoare celor asumate de tribunii romani. De asemenea, majoritatea autorilor face o confuzie între „tribunii poporului" și „tribunii plebei", aceasta din urmă fiind o clasă socială distinctă.

Veto, *intercedo*: mă opun, intervin. Acest rol esențial al tribunilor romani reține atenția secolului al XVIII-lea[1]. „Puterea lor era mai degrabă cea de a împiedica și mai puțin cea de a acționa", rezumă *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alembert[2]. „Tribunii poporului, precizează *Enciclopedia metodică*, erau magistrați însărcinați să protejeze poporul de opresiunea celor mari, să-i apere drepturile și libertatea împotriva Consulilor și a Senatului"[3]. Montesquieu și Rousseau le consacră capitole din *Spiritul legilor* și din *Contractul social*[4]. Desigur, derivele instituției, care a sfârșit prin a uzurpa puterea executivă în loc să se limiteze la controlul acesteia, au fost denunțate de cei doi autori. Și unul, și celălalt s-au arătat fascinați de acest Tribunat care constituționaliza o putere negativă, un singur tribun

[1] Pentru o viziune de ansamblu a imaginii tribunilor în epocă, v. Pierangelo CATALANO, *Tribunato e resistenza*, Paravia, Torino, 1971.

[2] Articolul „Tribun du peuple", vol. XXXIV.

[3] *Encyclopédie méthodique*, seria *Économie politique et diplomatique*, de Jean-Nicolas DEMEUNIER, Paris 1788, vol. IV, p. 569.

[4] *Spiritul legilor*, cartea a V-a, capitolul 8; *Contractul social*: cartea a IV-a, capitolul 5. Despre Rousseau, v. Jean COUSIN, „J.-J. Rousseau interprète des institutions romaines dans le *Contrat social*", in *Études sur le „Contrat social" de Jean-Jacques Rousseau*, Les Belles Lettres, Paris, 1964.

putând să oprească totul prin simpla pronunțare a cuvântului *veto*. „Deși nu poate face nimic, el poate împiedica totul": iată ce reține Rousseau. În fapt, Tribunatul nu este o parte constitutivă a puterilor cetății, ci, observă Rousseau, „o magistratură specială care nu se confundă cu celelalte". Tribunatul este însă o condiție a bunei funcționări a acestora din urmă în măsura în care el „așază fiecare termen în raportul ce-i este potrivit". Putem oare conserva beneficiile instituției, prevenind în același timp posibilele derive ale acesteia? Iată întrebarea pe care o formulează Rousseau, sugerând că o asemenea putere nu se poate manifesta decât într-un mod intermitent. *Contractul social* nu explorează în totalitate argumentul, dar discuția este reluată câțiva ani mai târziu în ale sale *Epistole scrise de la munte*[1], dintr-o perspectivă cu totul diferită. În acest text, Rousseau se opune recursului la *dreptul negativ* pe care Micul Consiliu (executivul) genevez îl revendica în materie de legislație sau de transmitere a cerințelor cetățenilor către Consiliul general. Puterea de obstrucție era astfel pervertită pentru că antrena o întărire a puterii executive; forța sa nu se afla nici în slujba libertății și nici în cea a drepturilor poporului. Polemica la care participă

Scrisorile aduce în prim-plan aspecte tehnice a căror înțelegere ar cere o expunere detaliată a funcționării instituțiilor Genevei[2] ce nu-și găsește locul aici. Episodul dezvăluie însă importanța extraordinară a noțiunii de putere negativă în epocă.

[1] *Lettres écrites de la montagne* (1764) sunt un răspuns la *Lettres écrites de la campagne* de Jean-Robert Tronchin (tot în 1764).

[2] V. Céline SPECTOR, „Droit de représentation et pouvoir négatif: la garde de la liberté dans la constitution génévoise", in Bruno BERNARDI, Florent GUÉNARD, Gabriela SILVESTRINI, *La Religion, la Liberté, la Justice. Un commentaire des „Lettres écrites de la montagne" de Jean-Jacques Rousseau*, Vrin, Paris, 2005.

Rousseau explorează posibilitatea unei puteri negative democratice ca instrument al extinderii și al actualizării suveranității populare. Sfârșitul secolului al XVIII-lea așeza însă dimensiunea negativă în perspectiva controlului separării puterilor. De altfel, termenul *veto* își schimbă atunci sensul. Între 1750 și 1770, *Enciclopedia* îl încadra cu strictețe în limitele istoriei romane. Douăzeci de ani mai târziu, cuvântul căpăta un înțeles constituțional diferit. El devine în America un sinonim al „refuzului calificat" *(qualified negative)*, desemnând dreptul pe care Părinții fondatori îl atribuiseră președintelui de a bloca intrarea în vigoare a unui text adoptat de legislativ (veto răsturnat de o majoritate de două treimi a fiecărei Camere). În Franța, el desemnează de regulă principiul „sancțiunii regale", de suspendare a legilor, pe care Constituția din 1791 o acorda puterii executive. Ambele mecanisme sunt gândite din perspectiva expusă de Montesquieu, cea a articulării puterii de a statua și a puterii de a împiedica, și construite pentru a asigura, în spirit „liberal", buna funcționare a echilibrului puterilor prin limitare reciprocă[1]. Revoluționarii francezi nu se vor mulțumi însă cu o asemenea viziune cuminte a puterii de obstrucție. Asociind-o referinței la tribunii romani, ei o vor așeza într-un orizont democratic, fără a reuși totuși să-i dea o formă cu adevărat constituțională.

EXPERIENȚA REVOLUȚIONARĂ FRANCEZĂ

Ideea Tribunatului își face apariția în Franța încă din primăvara lui 1790, evocată în atmosfera Cercului social

[1] V. Christian BIDÉGARAY, Claude ÉMERI, „Du pouvoir d'empêcher: veto ou contr-pouvoir", *Revue du droit public*, nr. 2, 1994.

și a Clubului cordelierilor de cei frământați de dorința de a insera suveranitatea populară în mecanisme mai ample decât cele al simplei reprezentări. Abatele Fauchet, unul dintre cei mai avizați comentatori ai *Contractului social*, propunea instituirea unei „puteri moderatoare" alese care ar avea rolul de a suspenda acțiunile sau textele considerate potrivnice voinței generale și de a face apel la decizia suveranului. Scopul, explica acesta, era ca „întregul să fie păstrat de întreg"[1]. La rândul său, Lavicomterie consacră un capitol al tratatului său democratic *Du peuple et des rois* (1791) descrierii a ceea ce am putea numi tribuni moderni, „străjeri ai suveranității poporului", meniți să dejoace tentativele de uzurpare a puterilor delegate[2]. Respectivii magistrați ar fi trebuit să fie simultan „moderatori" ai puterilor instituite și „conservatori" ai drepturilor poporului. Ca și Rousseau, Lavicomterie este conștient de pericolul ca o asemenea instituție să se transforme într-un fel de putere totală. Soluția ? El reia cuvintele lui Rousseau pentru a sublinia necesitatea independenței absolute a acestora față de diferitele puteri instituite. Organizându-le „impermanența și amovibilitatea", riscul de a-i vedea abuzând de propria lor putere ar fi anulat.

O putere neinstituționalizată, o putere pur funcțională și impersonală: acestea sunt condițiile pe care Lavicomterie le stabilește pentru instituirea unui tribunat modern care să nu fie supus derivelor. Pot fi oare aceste condiții satisfăcute ? Experiența revoluționară va oferi întrebării un răspuns negativ, iar dezbaterea constituțională din 1793 ne va permite să înțelegem rațiunile intelectuale și

[1] „Treizième discours sur l'universalité d'action du Souverain dans l'État", *La Bouche de fer*, al doilea supliment, 1791, vol. VII, p. 60.

[2] *Op. cit.*, capitolul X, „Des éphores et des tribuns", pp. 78-90. Următoarele citate sunt extrase din acest capitol.

politice ale unei asemenea replici și să surprindem în același timp istoria lungă a suveranității de obstrucție.

Am evocat deja în capitolul precedent numeroasele proiecte care, în 1793, urmăreau instituționalizarea unei puteri sociale de supraveghere a guvernanților. Ideea constituirii unei puteri de obstrucție este și ea prezentă. Proiectul lui Hérault de Séchelles, care servește drept punct de plecare pentru dezbaterea Convenției, îi poartă amprenta[1], așa cum o dovedesc cele două articole ale titlului „Despre suveranitatea poporului": „Articolul I. Poporul își exercită suveranitatea prin adunările primare. Articolul II. El își numește imediat reprezentanții și membrii juriului național". Orice cetățean poate recurge la acest juriu menit să sancționeze actele puterilor instituite și să le blocheze acțiunea pentru a-i „apăra pe cetățeni de opresiunea Corpului legislativ și a Consiliului executiv". Juriul este compus din persoane alese în fiecare departament. Există, așadar, două puteri paralele derivate imediat din expresia populară: reprezentarea și controlul acesteia. Instanța propusă este democratică, este parte a suveranității, și nu un simplu scut protector de tip liberal, conceput pentru a încadra puterile. Viziunea bicefală a suveranității poporului este respinsă ferm de Convenție, dovadă a neputinței de a depăși un anume cult iacobin al totalității: suveranitatea nu a putut fi definită în Franța decât sub speciile unității. Instituirea unei instanțe de control, aleasă în același timp și în aceleași forme ca puterea legislativă, este acuzată că introduce un dualism care poartă cu sine germenii unei confuzii și ai unei deprecieri a

[1] Prezentat la Convenția din 10 iunie 1793, *A.P.*, seria I, vol. LXVI, pp. 256-264. Citatele care urmează sunt extrase din aceste pagini. Pentru o perspectivă mai detaliată asupra dezbaterilor din jurul proiectului, v. *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*, pp. 66-81.

suveranității poporului. „Ați decretat că legislatura exercită suveranitatea; este ridicol să dorim să ridicăm alături de ea o autoritate superioară", rezumă o voce ostilă ideii lui Hérault de Séchelles[1]. Robespierre urmase un raționament similar atunci când se opusese instituirii Tribunatului. „De ce să ne preocupăm, spunea acesta, de combinațiile care îngrădesc autoritatea tiranilor! Noi trebuie să extirpăm tirania; libertatea poporului nu se găsește în certurile dintre conducătorii săi; garanția drepturilor se află în însăși forța poporului [...]. Există un singur tribun al poporului pe care îl pot recunoaște: poporul însuși"[2]. Toate aceste argumente amintesc încă o dată de vechea dificultate resimțită de dreptul public francez în a gândi suveranitatea altfel decât ca o putere unică, orice descompunere sau multiplicare fiind imediat percepută ca un vector al slăbiciunii. Apologia celei mai ortodoxe forme a guvernării reprezentative ajunge astfel să se suprapună pe imaginea exaltată pe care revoluționarii francezi și-o fac despre un popor întrupat adecvat de reprezentanții săi.

Scopul celor care, precum Condorcet[3] sau Hérault de Séchelles, imaginaseră construcția unei suveranități complexe, era acela de a integra în organizarea puterilor pu-
154 blice o formă de putere de obstrucție, alternativa posibilă la politica trăită ca oscilație între consimțământul pasiv și revolta cetățenilor. Ei și-au concentrat, așadar, eforturile pentru a schița instituirea unui „mijloc de rezistență"

[1] Intervenția lui Thuriot, 16 iunie 1793, *A.P.*, vol. LXVI, p. 577. La 11 iunie, Chabot nota și el: „Să nu instituim două puteri ce pot deveni rivale; să nu cerem poporului să-și împartă opinia între corpul legislativ și juriul național", *A.P.*, vol. LXVI, p. 284.

[2] Discurs din 10 mai 1793, *A.P.*, vol. LXVI, p. 430.

[3] V. Lucien JAUME, „Condorcet: droit de résistance ou censure du peuple ?", in Dominique GROS, Olivier CAMY (eds.), *Le Droit de résistance à l'oppression*, Le Genre humain-Seuil, Paris, 2005.

alternativ insurecției. „Atunci când corpul social este oprimat de corpul legislativ, remarcă Hérault de Séchelles, singurul mijloc de rezistență este insurecția; spiritul poporului își spune cuvântul, iar urmarea depinde de dreptatea și prudența acestuia. Există însă și o altă situație, cea în care corpul legislativ oprimă câțiva cetățeni. Se cuvine, așadar, ca acești cetățeni să găsească în popor un mijloc de rezistență"[1]. François Robert găsește cuvinte și mai expresive pentru a situa problema. Reluând ideea evocată în epocă a unei a patra puteri, el încearcă să identifice o cale de acțiune intermediară între stradă și urne. Când Corpul legislativ îi uzurpă drepturile, „ce-i de făcut? se întreabă el. Poporul nu este prezent în masă, nici nu ar putea fi. Este revolta soluția? Nu, răspunde el, nu revolta; *ne trebuie o instituție care să țină loc de revoltă*, care să țină loc de popor [*sic*] și care să provoace sau să reprime acțiunea sau inacțiunea tuturor puterilor constituite"[2]. O instituție care ține loc de popor și de revoltă: prin radicalismul său, fericita expresie definește perfect miza constituirii democrației. Robespierre și amicii săi sunt ostili acestei abordări. „Să înlănțuiești rezistența la opresiune în chingile formelor legale este ultimul rafinament al tiraniei", rezumă scurt Incoruptibilul[3]. Politica nu este pe atunci gândită decât în ipostazele sale de normalitate și de limită, în vreme ce între supunere și revoltă nu este loc pentru niciun fel de spațiu de intervenție, de conflict sau de negociere[4]. Termenul de insurecție se banalizează

[1] *A.P.*, vol. LXVII, p. 139.

[2] *A.P.*, vol. LXIII, p. 387.

[3] Articolul 31 al proiectului său de *Declarație de drepturi*, prezentat la 24 aprilie 1793, *A.P.*, vol. LXIII, p. 199.

[4] Patrice GUENIFFEY surprinde spiritul Revoluției, definidu-l ca un „absolutism reprezentativ amestecat cu recursuri insurecționale

de altfel în acea perioadă. Prezentată ca o „datorie sacră"[1], insurecția devine o categorie politică aproape ordinară. Așa cum o prezintă revoluționarii anului II, insurecția nu înseamnă neapărat revolta armată, ci, mai vag, un ansamblu de gesturi de rezistență, de inițiative diverse și de atitudini de supraveghere sau vigilență, unele voci invocând chiar „insurecția pașnică"[2]. Dincolo de variațiunile semantice se produce o dezinstituționalizare a politicului. Întreaga perioadă a Terorii se cuvine înțeleasă în acești termeni. În viziunea iacobină, între presiunea difuză a opiniei și insurecție, nume modern al dreptului la rezistență și al tiranicidului, nu există loc pentru o instituție organizată juridic a puterii de obstrucție.

FICHTE ȘI IDEEA UNUI EFORAT MODERN

Reflecția asupra constituționalizării puterii de obstrucție își va găsi expresia cea mai aprofundată la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Iena, sub condeiul lui Fichte. Filosoful consacră un întreg capitol al *Fundamentului dreptului natural* (1796-1797) proiectului de instituire a unui eforat modern[3]. În opinia sa, spre deosebire de cele

la democrația directă", *Le Nombre et la Raison*, Éditions de l'EHESS, Paris, 1993, p. IV.

[1] V. articolul 35 al *Declarației* din iunie 1793: „Atunci când guvernul violează drepturile poporului, insurecția este pentru popor și pentru fiecare parte a poporului datoria cea mai sacră și mai indispensabilă".

[2] F. BRUNOT semnalează schimbarea de sens în a sa *Histoire de la langue française*, *op. cit.*, v. vol. IX, partea a 2-a, *La Révolution et l'Empire*, 1937, p. 855.

[3] Johann Gottlieb FICHTE, *Fondement du droit naturel selon les principes de la doctrine de la science (1796-1797)*, tradus în limba

trei puteri instituite, active în domeniile lor respective, eforatul trebuie să constituie „o putere *strict prohibitivă*", o putere capabilă să „controleze permanent comportamentul puterii publice"[1]. Obiectivul său nu era atât acela de a prevedea posibilitatea unei opoziții față de anumite decizii particulare, în logica unei acțiuni de tip judiciar, cât cel de a institui o putere de suspendare mai generală. Eforatul există „pentru a aboli imediat orice procedură, pentru a suspenda puterea publică în ansamblu și în toate părțile ei". Ea are, așadar, capacitatea de a decreta o „interdicție de stat", pe care Fichte o aseamănă interdicției ecleziastice prin care Biserica dispune de un mijloc infailibil de a obține supunerea din partea credincioșilor. Justificarea unei asemenea puteri este dublă. Ea permite ieșirea din alternativa democrație directă/democrație reprezentativă. Între o democrație reprezentativă care riscă să se degradeze în aristocrație electivă și o democrație directă amenințată de derive demagogice și de inconveniente practice, eforatul deschide o a treia cale: cea a unei *democrații reflexive*, înscrise într-un efort permanent de autointerogare. Eforatul corectează slăbiciunile democrației reprezentative: dacă poporul le acordă încredere guvernanților alegându-i, el își păstrează totuși un mijloc de intervenție și de sancțiune. De asemenea,

franceză și adnotat de Alain Renaut, PUF, Paris, 1984, pp. 174-200. Toate citatele care urmează sunt extrase din această ediție [traducerea în limba română ne aparține, n.t.]. V. și comentariul lui Alain Renaut asupra proiectului, Alain RENAUT, *Le Système du droit. Philosophie et droit dans la pensée de Fichte*, PUF, Paris, 1986, capitolul al III-lea, „Sinteza republicană"

[1] Subliniat de Fichte. Să observăm că instituția pe care Fichte o numește „eforat" are în fapt trăsăturile Tribunatului roman; imprecizia vocabularului este caracteristică unei epoci ce întreține raporturi puternice și totodată vagi cu instituțiile Antichității.

eforatul clarifică echivocurile democrației directe dedublând oarecum poporul: pe de-o parte, comunitate abstractă a cetățenilor alegători; pe de alta, succesiune a comunităților specifice înfruntând probleme determinate. Instituirea eforatului duce la constituirea unui regim mai democratic și, în același timp, mai liberal. Ea rezolvă aporia poporului invizibil al democrației oferindu-i două chipuri și două expresii distincte pentru a-l surprinde mai bine[1]; două expresii care au, fiecare, propria lor temporalitate. Ea evită, de asemenea, confuzia pe care ar putea-o crea o formă de democrație în care poporul s-ar realiza sub forma unității, riscând să se întoarcă împotrivă-și fiind simultan judecător și parte, stăpân și supus.

Fichte a urmat intuițiile lui Condorcet referitoare la dezvoltarea unei suveranități complexe[2], radicalizându-i expresia și precizându-i condițiile. În primul rând, dualismul democratic este mai radical și nu presupune, ca în cazul lui Condorcet, o reflecție asupra distincției dintre *suveranitatea delegată* (puterea legislativă reprezentativă) și o *suveranitate de control* (sub specia controlului de constituționalitate sau a puterii constituante resuscitate în convenții). Fichte radicalizează problema diviziunii puterilor simplificând-o. Pentru acesta, distincția esențială separă „puterea *pozitivă*" și „puterea *negativă*". Executivul, legislativul și judiciarul sunt puteri active și complementare. Fichte consideră deci că separarea acestora nu poate fi decât aparentă, dacă nu chiar fictivă: executivul este puterea centrală. Teoria liberală a separării

[1] Cu eforatul, notează Fichte, „poporul este de la bun început declarat o comunitate prin constituție, pentru o situație determinată", *Fondement...*, *op. cit.*, p. 184.

[2] V. aici propriile mele dezvoltări din *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*

puterilor ar fi prin urmare relativ inoperantă, cu excepția situației în care ar corespunde – Fichte apropiindu-se aici de Montesquieu – perspectivei unui regim mixt ce combină echilibrat democrația, aristocrația și monarhia (viziune pe care am putea-o considera actualizată într-un anumit echilibru dintre liberalism și democrație). Diviziunea operatorie se situează, așadar, între *puterea pozitivă* (organizată în jurul executivului) și *puterea negativă* (cea a intervenției critice automate), făcând indispensabilă instituția eforatului.

Interesul argumentelor lui Fichte nu se limitează totuși la acest punct, ci privește și analiza condițiilor formale de existență a eforatului. Mai întâi, eforii trebuie să fie aleși de popor, pentru a întrupa o putere pe deplin legitimă. Nimeni nu se poate însă prezenta candidat la o asemenea funcție. Fichte reformulează astfel ideea care constituise imperativul central în vremea Revoluției franceze: interdicția candidaturilor electorale, suspectate de a hrăni intrigile și de a denatura esența alegerii, menită să identifice persoanele cele mai calificate[1]. Alegerea fără candidaturi era menită să situeze persoanele în spatele funcției exercitate[2]. Forța puterii de obstrucție este domolită de scurtimea mandatelor, supuse de altfel unei dări finale

[1] V. argumentele expuse de P. GUENIFFEY in *Le Nombre et la Raison*, *op. cit.* Pentru a evita manevrele și manipulările, altfel spus privatizarea procesului politic, principiul însuși al candidaturilor fusese așezat în afara legii. Alegătorii erau, așadar, liberi să voteze pentru oricine! Sistemul nu putea fi în fapt aplicat decât într-un sistem indirect. Dincolo de naivitatea tactică de care dădea dovadă, soluția revoluționară avea propria sa logică: ea *personaliza radical* alegerea, situând-o într-un spațiu de alegere ne-politic și obligând votul să se bizuie numai pe criteriile calităților intelectuale și morale ale indivizilor.

[2] „Posibilitatea postulării la eforat, scrie Fichte, trebuie exclusă; cel asupra căruia se îndreaptă privirea și încrederea poporului, cel care, în virtutea acestei alegeri sublime, îi va remarca întotdeauna pe

de seamă. Un alt mod de a disocia între persoane și funcții. Același obiectiv îl determină, de altfel, pe Fichte să sugereze că un sistem de sancțiuni și de recompense judicios calculate i-ar putea determina pe efori să se achite corect de sarcinile ce le revin astfel încât dreptul și binele public să concure în propriul lor interes. Este, de asemenea, necesar ca deținătorii puterii prohibitive să-și păstreze completa independență față de executiv. Fichte cere chiar să le fie interzise orice fel de „relații de societate, de rudenie sau de prietenie" cu membrii guvernului[1]. Toate aceste dispoziții determină depersonalizarea radicală a eforatului, astfel încât acesta tinde să nu mai existe decât ca o *funcție pură*. Avem, așadar, de-a face cu o remarcabilă asimetrie între cele două puteri. Prin definiție, puterea pozitivă este investită în acțiuni particulare și amenințată de corupție. Ea are, așadar, nevoie de exercitarea unei puteri negative a cărei existență este justificată prin identificarea structurală cu funcția pe care o îndeplinește. Desigur, Fichte imaginează și situația în care eforii nu-și duc la bun sfârșit misiunea, menținând în acest scop posibilitatea unui „supliment de eforat", mod ultim de control al puterii conceput sub specia insurecției populare. Autorul *Fundamentului dreptului natural* se apropie astfel de teoriile dreptului la rezistență. El ilustrează însă o perspectivă mult mai îndrăzneață. Chiar dacă ajunge să se îndoiască de viabilitatea unei asemenea asamblări a puterilor[2], el reușește să

cei care sunt spirite oneste și mari, acela va deveni efor", *Fondements... op. cit.*, p. 194.

[1] Să observăm că Fichte reia aici toate interdicțiile pe care Comunele medievale italiene le instituiseră pentru a se asigura că așa-numiții *podestà* vor servi interesul general.

[2] Vom găsi semnul acestei distanțe în textele din 1812. V. J.G. FICHTE, *Lettres et témoignages sur la Révolution française*, Vrin, Paris, 2002, pp. 191-192.

clarifice magistral termenii unei probleme esențiale. Nu putem de acum înainte gândi formele unei suveranități mai desăvârșite și mai complexe fără a ne referi la patrimoniul său intelectual.

SENSUL UITĂRII

Odată cu Fichte se sfârșește momentul proiectelor revoluționare ce vizau instituirea unei suveranități democratice critice. Ideea va fi uitată; chiar și tratatele de istorie a ideilor o vor ignora. Desigur, preocuparea ca atare nu a dispărut, exprimată fiind prin dispozitivele liberale de limitare a puterii. Șantierul contraputerilor s-a organizat în jurul Curților constituționale, a tehnicilor de exercițiu al dreptului de veto prezidențial, a procedurilor de disoluție parlamentară. Perspectiva a suferit astfel o oarecare restrângere, într-un mod similar celui care a urmat eșecului instituționalizării puterilor de supraveghere. Preocupările care hrăniseră diversele formulări ale unei economii complexe a democrației și-au găsit, așadar, loc în instituțiile parlamentarismului liberal, reducându-și în același timp drastic ambiția. Ca și cum ar fi existat undeva o dimensiune și o formă a democrației ce se cuvenea ignorată sau uitată pentru ca teoriile liniștitoare ale guvernării reprezentative și invocarea simplificată a democrației directe să-și poată păstra pertinența.

Problema Tribunatului va fi minimalizată și devalorizată sistematic pe firul secolului al XIX-lea chiar de specialiștii dreptului roman. O demonstrează impresionanta construcție intelectuală a unui Mommsen care se străduie să șteargă specificitatea puterii tribunilor. Lucrarea sa, *Dreptul public roman*, asimilează acțiunea negativă a

tribunilor unei acțiuni „anormale", deviație arhaică ce traduce o disfuncție[1]. Mommsen recunoaște funcția socială inițială tribunilor – aceea de a reprezenta plebea, o clasă socială uitată –, dar nu crede în utilitatea politică a rolului instituțional critic asumat de tribuni, considerându-i lipsiți de obiect odată ce un „popor roman" compus din toate elementele, fără excludere, a fost recunoscut[2]. Dincolo de Mommsen, secolul al XIX-lea s-a străduit să reconstruiască, mergând din Antichitate până în contemporaneitate, o istorie a categoriilor de „republică" și de „democrație" purificate cu grijă de tot ceea ce nu era în acord cu stricta construcție a guvernărilor liberale reprezentative. Ar trebui oare să considerăm că puterea de obstrucție se cuvine de acum înțeleasă, după modelul dreptului la rezistență, ca un „concept de tranziție"[3], devenit inutil în democrațiile liberale? Din secolul al XIX-lea și până în prezent, cucerirea sufragiului universal și rezistența în fața demonilor totalitari au transformat „democrația elementară" într-un bun prețios pentru care oamenii au luptat și continuă să lupte în numeroase colțuri ale lumii. O dovedește *a contrario* faptul că, în fostele țări fasciste și naziste, problema unui drept constituțional la rezistență a făcut obiectul unor dezbateri aprige în secolul al XX-lea[4]. Deși

[1] Theodor MOMMSEN, *Le droit public romain*, ediție nouă, De Boccard, Paris, 1984, vol. III, p. 329 (v. pp. 323-257). Minimalizarea Tribunatului este însoțită aici de celebrarea puterii de acțiune sub forma sa cea mai radicală, suscitată de circumstanțe excepționale, *dictatura*. V. prefața consistentă, savantă și lucidă semnată de Yan THOMAS, „Mommsen et l'*Isolierung* du droit".

[2] *Ibidem*, p. 354.

[3] Formula este folosită de Jean-Fabien SPITZ în articolul său „Droit de résistance", in Philippe RAYNAUD, Stéphane RIALS (eds.), *Dictionnaire de philosophie politique*, PUF, Paris, 1996.

[4] Putem aminti că noțiunea de „democrație militantă" *(streitbare Demokratie)* s-a dezvoltat în Germania pentru a opune legalismului

Constituția italiană din 1948 l-a respins, acesta figurează în Legea fundamentală germană, precum și în Constituțiile elenă și portugheză. Dincolo de aceste cazuri de excepție, deziluzia ce marchează începutul secolului al XXI-lea ne îndeamnă să revenim asupra acestor reflecții uitate pentru a încerca să reînviem elanul și consistența unui ideal democratic coborât în bernă.

Republicii de la Weimar, întors împotriva lui însuși odată cu ascensiunea la putere a lui Hitler, o viziune morală și filosofică a legitimității politice. V. reflecția decisivă a lui Karl LÖWENSTEIN, „Militant Democracy and Fundamental Rights", *American Political Science Review*, vol. 31, no. 3, iunie 1937.

2. Democrațiile autocritice

Arhitectura instituțională a regimurilor reprezentative s-a organizat în prima jumătate a secolului al XIX-lea în jurul preocupării liberale a construcției unor puteri limitate. Însă revendicările democratice nu s-au situat atunci pe terenul ingineriei constituționale. Cucerirea sufragiului universal s-a impus atunci spontan ca țintă prioritară a luptei, axă structurantă a istoriei democrației în întreaga perioadă, potrivit unui calendar propriu fiecărei țări. Sufragiul universal părea să fie atunci răspunsul tuturor speranțelor: el ar fi instituit o societate în care fiecare își va fi găsit locul, ar fi pus capăt corupției și ar fi asigurat victoria interesului general. Domnia numărului

ar fi adus, așadar, cu sine o *societate democratică.* Cuvintele cu care *Bulletin de la République* salută în 1848 instituirea votului general rezumă această stare de spirit: „Cu această lege, nu mai există proletari în Franța"[1]. „Deținem acum știința politică [...] Ea își va găsi acum o aplicație amplă și simplă", comentează liric Ledru-Rollin[2]. Așteptările candide nu vor fi satisfăcute, iar insatisfacția va justifica

[1] *Bulletin de la République*, nr. 4, 19 martie 1848. V. Pierre ROSANVALLON, *Le Sacre du citoyen*, *op. cit.* Literatura cartistă din Marea Britanie exprimă o sensibilitate similară.

[2] *Bulletin de la République*, nr. 19, 22 aprilie 1848.

centralitatea chestiunii sociale în formularea reprezentărilor politice din epocă. Pentru că se simte „lăsată afară", potrivit formulei lui Blanqui, lumea muncitorească se manifestă acum ca o putere socială ce caută să-și afirme demnitatea prin revendicarea pozitivă a propriei distanțe, aspirația la separatism fiind singura capabilă în opinia sa să o constituie colectiv ca subiect politic. În același timp, figurile rebelului, ale rezistentului și ale disidentului desenează contururile unei forțe morale critice în universul ne-democrației liberale. Se compune astfel orizontul practic al unei *suveranități critice*. Dualismul pe care, în vremea Revoluției, unii încercaseră să îl instituționalizeze politic în inima procesului democratic va fi exprimat, începând cu secolul al XIX-lea, în registrul unei asemenea exteriorități sociale. Nu este desigur același lucru. Avem însă de-a face cu o critică a cărei dinamică structura societatea, împingând-o într-o mișcare pozitivă și obligând-o să se supună în permanență introspecției.

POLITICA NEGATIVĂ A LUPTEI DE CLASĂ

Deși muncitorii au votat în Franța începând cu 1848, ei au păstrat totuși sentimentul marginalității. Neregăsindu-se în reprezentarea elitelor republicane, lumea muncitorească a căutat calea unei reprezentări specifice a propriei identități[1]. Marginalitatea însemna însă și excludere de la prosperitatea economică. Termenul de proletar este, de altfel, indisociabil de un sens social și politic. El trimite spontan către ceea ce constituia la Roma ultima clasă a cetățenilor. Conflictul de clasă este, așadar,

[1] V. Pierre ROSANVALLON, *Le Peuple introuvable*, *op. cit.*

perceput ca o problemă radicală ce interpelează democrația ca atare. Autorii epocii vor folosi prin urmare un vocabular arhaic, populat de hiloți, de proletari sau de plebe, pentru a califica tipul de antagonism social ce structura noua lume a capitalismului. Muncitorii secolului al XIX-lea își vor însuși viziunile anterioare dreptului la rezistență pentru a-și exprima raportul cu ordinea instituită. Deși figura tribunului își păstrează conturul, ei își formulează „rezerva de neîncredere" în principal pe teren economic și social, cerând dreptul de a se coaliza și de a rezista pentru a se opune exploatării. Exercițiul eficient al suveranității muncitorilor este, așadar, gândit în logica unei *separări sociale*.

Iată dubla importanță a grevei, mijloc de a construi un raport de forță și, totodată, formă de expresie, fapt politic și social total, am putea spune. În secolul al XIX-lea, odată cu greva, muncitorii au cucerit singura putere pe care o puteau exercita cu adevărat: puterea de a împiedica. „Nu supărați acest popor care produce totul și care nu trebuie decât să rămână nemișcat pentru a fi formidabil": cuvintele lui Mirabeau citate de Jaurès[1] rezumă spiritul. Mișcarea muncitorească pe cale de a se naște celebrează secesiunea plebei romane[2], invocă practica breslașilor din Evul Mediu de a „pune sub interdicție" un oraș sau un atelier pentru a-și face auzită vocea[3]. Secolul al XIX-lea mai folosește încă expresii precum „a închide un oraș" sau „a face o blocadă" pentru a numi ocuparea unei instituții.

[1] Citat in Hubert LAGARDELLE, *La Grève générale et le Socialisme. Enquête internationale*, Paris, 1905, p. 111.

[2] V. Jean ALLEMANE, *Le Socialisme en France*, Paris, 1900, p. 39. Pentru tema secesiunii, v. de asemenea, scrierile lui PROUDHON, în special *De la capacité politique des classes ouvrières* (1865).

[3] Émile COORNAERT, *Les Compagnonnages en France, du Moyen Âge à nos jours*, Éditions Ouvrières, Paris, 1966, pp. 274, 282.

În acest caz, puterea muncitorească se manifestă decretând o *interdicție socială*. Dacă mișcarea cartistă din Anglia își va pune speranțele în sufragiul universal, cucerit progresiv de cealaltă parte a Mânecii, muncitorii francezi cunosc iute decepția și se aruncă plini de elan într-o asemenea politică negativă. Un același fir îi leagă astfel pe Proudhon, marele campion al separării muncitorești, de sindicalismul revoluționar, pentru a celebra inestimabila forță a disidenței sociale.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, ideea grevei generale amestecă aspirația revoluționară cu credința în virtuțile active ale unei „suspendări universale și simultane a forței productive"[1]. Sunt îngemănate astfel forța morală a refuzului de a duce o existență considerată nedemnă și constituirea unei adevărate suveranități critice. Acesta este modul în care secolul al XIX-lea readuce la viață într-un registru social vechiul drept de rezistență. Apologeții acestei viziuni doresc astfel să facă altfel politica, să activeze o energie socială fundamental diferită de cea mobilizată în bătăliile electorale. Mișcarea depășește granițele unei simple opriri a muncii, pentru că astfel putea fi exprimată cel mai eficient suveranitatea muncitorească. Marile nume ale sindicalismului revoluționar, Pouget, Sorel, Pelloutier sau Griffuelhes devin teoreticieni ai ideii. Însă cel care i-a exprimat cel mai bine ambiția a fost Émile de Girardin, acest genial poligraf, voce de pionierat care pleda pentru declanșarea unei greve generale ca răspuns la lovitura de stat de la 2 decembrie 1851. Louis-Napoléon trebuie răsturnat „prin vid", afirma

[1] Expresia îi aparține lui Fernand PELLOUTIER, *Histoire des Bourses du Travail*, Paris, 1902, p. 66. Despre greva generală, v. Robert BRÉCY, *La Grève générale en France*, EDI, Paris, 1969 și Hubert LAGARDELLE, *La Grève générale et le Socialisme*, *op. cit.*

acesta: „Greva universală: izolarea, singurătatea, vidul în jurul acestui om! Națiunea trebuie să se retragă. Îl vom răsturna încrucișându-ne pur și simplu brațele“[1]. Socialismul parlamentar combate această viziune. De exemplu, Jaurès afirmă că scopul socialismului este acela de a transforma „extraordinara putere negativă“ a proletariatului într-o „putere pozitivă“[2], exprimată într-o majoritate electorală care ar pune singură lucrurile în mișcare. La rândul său, Jules Guesde se ridică și el împotriva grevei generale, pe care o asociază cu dispreț unei „baricade a leneșilor“, amintind că ținta este „preluarea puterii politice de către proletariatul organizat“[3]. Spectrul blanquismului și al deziluziilor produse de vechea cultură a baricadei vehiculată de acesta a cântărit greu în descalificarea perspectivei „puterii vidului“ purtată de ideea grevei generale. Respingerea acesteia, asimilată vechilor practici insurecționale, repeta totuși aceeași orbire.

Chiar dacă a fost reînscrisă în cadrul politicii electorale, lupta de clasă a supraviețuit ca fapt social. Viața cotidiană a păstrat exercițiul unei opoziții, modul de a exista în conflict, sentimentul de a dispune de resurse proprii ale acțiunii. Două forme de legitimitate s-au suprapus astfel multă vreme în democrațiile industriale. Pe de-o parte, legitimitatea politică a unui guvern întemeiat pe urne. Pe de alta, legitimitatea propriu-zis socială atribuită reprezentanților lumii muncii. O legitimitate recunoscută

[1] Intervenție la o reuniune a republicanilor din 3 decembrie 1851. Un martor notează că Girardin ar fi vorbit atunci despre „greva generală“, marcând prima ocurență a expresiei, Eugène TÉNOT, *Paris en décembre 1851*, Paris, 1868, p. 208.

[2] *La Petite République*, 1 septembrie 1901, articol reprodus în Hubert LAGARDELLE, *La Grève générale et le Socialisme*, *op. cit.*

[3] Intervenție la congresul de la Lille, din august 1904, al Partidului Socialist din Franța, *Ibidem*, pp. 83, 88.

practic, care o limita efectiv pe prima: o dovedește rolul instituțional specific atribuit sindicatelor, derogând de la dreptul comun din epocă[1]. Lupta de clasă constituia atunci un element structural al vieții democrațiilor. Prin violența pe care o putea exprima uneori, ea adresa în fapt o întrebare radicală societății, interpelându-i temeiurile și interzicând guvernelor reprezentative să se creadă împlinite sub unica specie a instituțiilor liberale. Conflictul celor două legitimități, politică și socială, mișca și îngrijora continuu viața societăților.

METAMORFOZELE OPOZIȚIEI

Organizarea unei opoziții politice și parlamentare structurate a fost cealaltă modalitate istorică de exercițiu a unei puteri de obstrucție. În fapt, funcția sa democratică nu a căpătat formă decât foarte lent. Mult timp, recunoașterea opoziției a fost înscrisă într-o perspectivă liberală, înțeleasă ca una dintre componentele libertății de expresie. Astfel, de la Benjamin Constant la Robert Dahl, opoziția a fost concepută ca o manifestare organizată a pluralismului[2]. A fost, de asemenea, asociată principiului respectului și al protecției minorităților, având rolul de a le reprezenta și de a le apăra interesele, prevenind riscul tiraniei majorității[3]. A

[1] Se cuvine să amintim faptul că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, sindicatelor le-a fost recunoscut rolul unei cvasiinstituții publice. Ele au fost considerate pe deplin reprezentative pentru lumea muncitorească, V. Pierre ROSANVALLON, *La Question syndicale. Histoire et avenir d'une forme sociale*, ediție nouă, Hachette, Paris, 1999.

[2] Robert DAHL (ed.), *Political Opposition in Western Democracies*, Yale University Press, New Haven, 1966.

[3] Giovanni SARTORI, „Opposition and Control: Problems and Prospects", *Government and Opposition*, vol. I, nr. 2, ianuarie 1966.

fost, în sfârșit, privită ca unul dintre cele mai eficiente mijloace de a limita puterea, prelungind și canalizând contraputerea difuză a opiniei publice. Benjamin Constant a fost unul dintre primii teoreticieni ai eficacității liberale a unei opoziții active, superioară în raport cu alte mecanisme ale separării puterilor. În viziunea sa, numai concurența dintre cele două forțe ale majorității și ale opoziției permite limitarea globală a autorității sociale[1]. Toate aceste abordări prezintă opoziția în cheie negativă, fără a o imagina ca un instrument de acțiune și intervenție corespunzător unei forme de exercițiu împărtășit al puterii democratice.

Guizot este primul care rupe explicit firul acestei viziuni. Desigur, el nu include opoziția în economia generală a suveranității populare, dar inovează arătând că ea îndeplinește o funcție pe deplin politică în negativitatea ei. În opera sa, *Despre mijloacele guvernării și ale opoziției*[2], el prezintă opoziția drept element constitutiv al puterii, ce participă indirect la acțiunea acesteia. Pusă în mișcare de obiectivul înlocuirii guvernului aflat în funcție, ea îi testează permanent forțele, îl constrânge să se explice, să-și dovedească eficiența, să-și justifice alegerile, introducând astfel o constrângere argumentativă și raționalizându-l. Opoziția, rezumă Guizot, „menține și redresează chiar puterea căreia i se opune"[3]. Opoziția nu este, așadar, eficientă decât în măsura în care nu se mulțumește să denunțe pur și simplu acțiunea guvernului în exercițiu. Caracterul

[1] V. comentariile lui Valérie GÉRARD, *L'Opposition politique: limiter le pouvoir ou le concurrencer? Deux types de légitimation de l'opposition politique: Benjamin Constant et François Guizot*, mémoire de DEA, Institut d'Études Politiques, Paris, 2002.

[2] François GUIZOT, *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France*, Paris, 1821.

[3] *Ibidem*, p. 307.

argumentat al criticii îi permite să exercite o adevărată contraputere, obligând-o însă în același timp: la rândul ei, ea trebuie să convingă că are dreptate împotriva guvernului și că va fi capabilă să guverneze mai bine. „Ca funcție, subliniază Guizot, opoziția trebuie să aibă un sistem și un viitor. Ea nu guvernează, dar guvernarea este scopul său, căci, dacă triumfă, va trebui să guverneze la rându-i"[1]. În acest cadru, puterea de obstrucție a opoziției îndeplinește o funcție politică efectivă, nu numai constrângătoare sau limitativă. Abordarea constructivă a opoziției propusă de Guizot nu a inspirat însă practica franceză. Monismul hexagonal a rezistat perspectivei dualiste din care aceasta se hrănea, legitimitatea neputând fi pentru el decât una și indivizibilă. Venerabilul antipluralism iacobin a produs pe acest teren același tip de consecințe ca și în alte domenii. Reticența în fața recunoașterii rolului partidelor politice, refuzul de a imagina națiunea în diversele sale componente și suspiciunea față de noțiunea însăși de opoziție ține în Franța de aceeași înțelegere a diferențelor și a conflictelor ca amenințări vitale pentru corpul politic.

În Anglia, John Stuart Mill reia o parte din argumentele lui Guizot pentru a expune pozitiv rolul opoziției. Și pentru el, critica este una dintre condițiile eficacității guvernamentale, în vreme ce guvernul și opoziția se constituie

[1] *Ibidem*, p. 320. „Într-o guvernare reprezentativă bine construită, rolul opoziției, întărește Guizot, nu se limitează la observarea conduitei puterii, la descoperirea și dezvăluirea greșelilor acesteia; principala sa misiune este aceea de a indica, de a solicita îmbunătățirile, reformele pe care le poate primi societatea [...]. Lipsită de sarcina gestiunii, scutită de responsabilitatea imediată și pozitivă a guvernării, opoziția este de regulă prima și cea mai vajnică pe drumul civilizației; ea semnalează binefacerile acesteia și pozițiile ce pot fi cucerite; ea obligă, somează puterea să le ocupe pentru bunăstarea țării", discurs din 16 martie 1830, in François GUIZOT, *Histoire parlementaire de la France*, Paris, 1863, vol. I, p. 22.

dinamic în *sistem*. În acest caz însă, observațiile sale corespundeau experienței britanice efective. Asistăm în secolul al XIX-lea la dezvoltarea progresivă a practicilor care vor conduce la instituționalizarea rolului opoziției parlamentare[1]. În zorii secolului al XX-lea, lordul Balfour teoretizează ideea „rolurilor" împărțite între minoritate și majoritatea parlamentară, funcțiile criticii și ale gestiunii fiind sistematic redistribuite de jocul rezultatelor electorale[2]. Concepția va fi instituționalizată cu o precizie din ce în ce mai mare. Primul exemplu al unui Cabinet-fantomă (corespunzător a ceea ce a fost numit în experiența franceză a anilor '70 „contraguvern") își face apariția în 1923, după înfrângerea laburistă, formula fiind adoptată definitiv și codificată în 1955. Din acest moment putem vorbi cu adevărat despre un *statut* al opoziției în Marea Britanie: dacă opoziția recunoaște legitimitatea guvernului, la rândul său, guvernul trebuie să recunoască opoziția și să-i ofere mijloacele pentru a funcționa pe deplin. O întreagă serie de „drepturi" și practici au fost astfel consacrate: consultarea regulată dintre șefii de grup *(whips)* ai majorității și omologii lor din opoziție; stabilirea zilelor opoziției *(opposition days)* în timpul cărora aceasta determină temele discuției parlamentare; președinția comisiilor de control financiar și juridic; accesul la

[1] Despre evoluția viziunii asupra opoziției din secolul al XVIII-lea până în secolul al XX-lea, v. Archibald FOORD, *His Majesty's Opposition, 1714-1830*, Claredon Press, Oxford, 1964, precum și Robert Malcom PUNNETT, *Front-Bench Opposition. The Role of the Leader of the Opposition, the Sahdow Cabinet and Shadow Governement in British Politics*, Heinemann, Londra, 1973.

[2] Arthur James BALFOUR, *Chapters of Autobiography*, Blanche E.C. Dugdale (ed.), London, 1930. După o schimbare electorală, notează acesta, noii și foștii miniștri „își inversează rolurile odată cu schimbarea locurilor. Cei care criticau trebuie acum să administreze, iar cei care administrau au acum sarcina de a critica", p. 133.

documentele clasificate. Deși unele dintre aceste elemente au fost împrumutate în mai multe țări europene, Marea Britanie oferă exemplul celei mai complete instituționalizări[1]. Am avea, așadar, de-a face cu un fel de formă de democrație *postmajoritară*, în care suveranitatea pozitivă și suveranitatea critică se întrețes. O democrație înscrisă însă în strictul cadru parlamentar.

În istoria politică a ultimelor două secole, regimurile social-democrate au fost singurele care au integrat întru totul în arhitectura lor politică echivalentul unei funcții de obstrucție. În fapt, ele au articulat structural compromisurile sociale de clasă (ceea ce presupunea acceptarea existenței conflictuale a claselor) și instituționalizarea rolului opoziției. Soluția oferea celei din urmă o putere de veto implicită asupra politicilor cărora aceasta le putea fi ostilă[2]. Prin urmare, aceste regimuri recunoșteau și organizau distincția de fapt dintre legitimitatea socială și legitimitatea politică. Altfel spus, instituțiile democrației liberale se vedeau grefate pe o recunoaștere a caracterului inconturnabil al luptei de clasă.

REBELUL, REZISTENTUL ȘI DISIDENTUL

Expresia unei suveranități critice s-a declinat și în forma *atitudinilor* individuale, a expresiilor de refuz. Pe

[1] Sylvie GIULJ, „Le statut de l'opposition en Europe", La Documentation française, *Notes et études documentaires*, nr. 4585-4586, Paris, 24 septembrie 1980.

[2] V. lucrările lui Alain BERGOUNIOUX și Bernard MANIN, *La Social-Démocratie ou le Compromis*, PUF, Paris, 1979 și *Le Régime social-démocrate*, PUF, Paris, 1989.

lângă politicile de rezistență pe care am încercat să le descriem, se manifestă astfel o morală, dacă nu chiar o metafizică a opoziției. Albert Camus și-a expus propria viziune în *Omul revoltat*[1]. Omul revoltat? Pentru autorul *Ciumei*, acesta este „un om care spune nu", însă un nu de intervenție, nu unul de renunțare, un nu prin care te împotrivești, prin care afirmi ruptura. Omul revoltat dă glas unei cerințe, se ridică împotriva nedreptății lumii: este un om în picioare, care ia cuvântul și așază o distanță evidentă între el și ordinea instituită. Camus i-a oferit o lectură filosofică distingând între figurile revoluționarului, artistului și poetului. Acceptându-i perspectiva, îi putem preciza viziunea propunând o tipologie politică a figurilor refuzului. Să distingem, așadar, între rebel, rezistent și disident, heralzi ai negației.

Putem evoca diferite personaje pentru a ilustra figura rebelului: John Wilkes în Anglia secolului al XVIII-lea, David Thoreau sau Emerson în America secolului al XIX-lea, Auguste Blanqui în Franța aceleiași epoci. Wilkes a devenit celebru în întreaga Europă a Luminilor ca simbol al luptei pentru libertate. Ales în Camera Comunelor în 1757, el a denunțat sistematic în ziarul său, *The North Briton*, de-

rivele autocratice ale guvernului regelui George al III-lea. Urmărit pentru defăimare, exclus din Parlament, închis, exilat, el a câștigat o enormă popularitate: odată închis, mulțimea s-a înghesuit la Londra, în fața porților închisorii; exilat, saloanele capitalelor europene l-au celebrat fără încetare. A fost apoi reales triumfal de două ori și de

[1] Albert CAMUS, *L'Homme révolté* (1951), in *Essais*, Gallimard, „Bibliothèque de la Pléiade", Paris, 1965 [Textul este disponibil și în limba română: Albert CAMUS, *Fața și reversul/Nunta/Mitul lui Sisif/Omul revoltat/Vara*, trad. Irina Mavrodin, Modest Morariu, Mihaela Simion, RAO, București, 2002, n.t.].

tot atâtea ori invalidat. Numele său s-a identificat cu lupta dreptului și a democrației împotriva puterii represive. În Wilkes, rebelul este cel care nu pregetă niciodată să apere libertatea împotriva autoritarismului; întrupare perfectă a unei cauze, el se impune în jocul instituțiilor politice pentru a asigura respectul regulilor și pentru a le determina să progreseze[1]. Wilkes a fost, așadar, simultan campionul parlamentarismului și întruparea străduniei individuale neîntrerupte.

Cu totul alta este figura lui Thoreau. Radicalismul său se bizuie pe o distanțare. El devine celebru în 1845 în momentul în care refuză să plătească o taxă instituită pentru a finanța războiul Statelor Unite împotriva Mexicului. Atacând rătăcirile puterii, el simbolizează rezistența obstinată împotriva nedreptății legilor ca atare. Sihastrul de la Walden[2] nu este însă militantul unei acțiuni colective. Prima sa grijă nu este cea a intervenției eficiente în viața cetății. Condeiul său nu glorifică suveranitatea poporului, sufragiul universal sau chiar democrația. Thoreau apără principiul unei rebeliuni individuale. Pentru el, cetățeanul este omul în picioare, apărător energic al propriei sale autonomii, gata să facă act de secesiune, și nu membrul unui popor sau al unei clase. Scrierile sale sunt centrate pe noțiunea de „nesupunere civilă", pe care o introduce furtunos în vocabularul politic[3]. Fascinată de personaj, Hannah Arendt a arătat că noțiunea nu putea hrăni o politică și nici nu se lăsa întemeiată

[1] V. utila lucrare a lui Ian R. CHRISTIE, *Wilkes, Wyvill and Reform: The Parliamentary Reform Movement in British Politics, 1760-1785*, Macmillan, London, 1962.

[2] Thoreau se retrage vreme de doi ani în singurătate, scriind atunci *Walden* (1853).

[3] *On the Duty of Civil Desobedience* este publicat în 1849.

juridic[1]. Dar nu acesta era scopul lui Thoreau. Printr-o acțiune eroică și singulară, menită să discrediteze instituțiile politice, el dorește să exprime un zbucium moral. Sceptic în privința eficacității votului, el le propune concetățenilor săi: „Fie ca viața voastră să devină o forță de frecare capabilă să oprească mașina"[2]. Pentru el, orice putere este tiranică și periculoasă. Rebelul poate deci contempla abandonul. În ochii săi, nicio politică pozitivă nu ar putea fi justificată, atât de adâncă este prăpastia dintre valorile eterne ale dreptății și adevărului ce merită apărate și ceea ce pot realiza instituțiile terestre[3]. În concepția sa, nu există, așadar, o altă revoluție decât cea a convertirii morale a indivizilor și a instituirii unui guvern minimal.

Nu-l putem aminti pe Thoreau fără să ne referim la Emerson, vecinul său de la Concord, în Massachusetts și tovarăș de luptă împotriva sclaviei. Și el apără idealul omului independent, fidel radical singularității sale, impermeabil în fața convențiilor sociale, fără altă credință decât cea a adevărului său interior. Și el este ispitit de

[1] V. eseul despre nesupunerea civilă în lucrarea sa *Crisis of The Republic* (1969). În opinia autoarei, nesupunerea civilă nu poate căpăta un statut decât dacă este înțeleasă ca un fel de „speech act" al minorităților, marcând o turnură și o dramatizare punctuală și momentană a expunerii revendicărilor acestora.

[2] Henry David THOREAU, *La désobeissance civile* (1849), Pauvert, Paris, 1968, p. 74. Pentru a avea o idee despre distanța față de politica tradițională, putem nota una dintre expresiile sale caracteristice: „Chiar atunci când votați pentru dreptate, nu o sporiți cu nimic. Vă exprimați cu slăbiciune doar dorința ca dreptatea să triumfe".

[3] Despre această percepție, v. George KATEB, *The Inner Ocean: Individualism and Democratic Culture*, Cornell University Press, Ithaca, 1992, precum și Jack TURNER, „Performing Conscience. Thoreau, Political Action and the Plea for John Brown", *Political Theory*, vol. 33, nr. 4, august 2005.

aceeași înțelepciune a îndepărtării, invitându-și contemporanii să se desprindă de tentația conformismului și să reziste chemării călătoriilor care-ți dau iluzia că descoperi lumea[1]! Emerson este poate mai sugestiv decât Thoreau în formularea respingerii puterilor. Deși subliniază în termeni asemănători că încrederea în guvern „este un semn al încrederii în sine", el trasează totuși mai precis calea unei adevărate politici (și nu numai a unei etici) adecvată scepticismului său. „Cel care dorește să fie om trebuie să fie nonconformist", scrie acesta într-o frază rămasă celebră[2]. Independența de spirit la care face apel este și o chemare la o rezistență angajată, care face din interpelarea permanentă a puterilor resortul unei activități democratice constructive, a unei convertiri civice care îi recunoaște fiecăruia locul și vocea în lume. Emerson întemeiază o tradiție a disonanței căreia i se alătură cei care denunță faptul că unele decizii publice nu sunt luate în numele lor („not in my name"), invitând însă și la construcția unei democrații mai exigente și mai deliberative[3].

La distanță de Wilkes, de Thoreau și de Emerson, Blanqui întrupează o revoltă ce conjugă respingerea lumii existente și încercarea de a o transforma radical. Blanqui

[1] „Călătoriile sunt un joc pentru proști, scrie acesta. Încă de la primele noastre drumuri, descoperim indiferența locurilor [...]. Frenezia călătoriilor este simptomul unui dezechilibru mai profund, ce afectează întreg domeniul intelectual [...]. Imităm: ce este imitația, dacă nu călătoria spiritului?", Ralph Waldo EMERSON, „Confiance et autonomie" [*Self-Reliance*], in *Essais*, vol. I, Michel Houlard éditeur, Paris, 1997, p. 49.

[2] *Ibidem*, p. 31.

[3] Despre înțelesul politicii de *dissent* la Emerson, v. Sandra LAUGIER, *Une autre pensée politique américaine: la démocratie radicale d'Emerson à Stanley Cavell*, Michel Houdiard éditeur, Paris, 2004.

este primul teoretician al revoluției permanente. Propria-i viață ilustrează obstinația sa de rebel, visceral ostil oricărui compromis, adversar ireductibil al politicii parlamentare. Cei treizeci și patru de ani petrecuți în spatele gratiilor sunt o dovadă suficientă. Cel care va fi numit „Închisul" nu a încetat să imagineze lovituri de forță sau să viseze la o incendiere completă a lumii, singura capabilă de a o transforma. Acțiunea revoluționară este, așadar, cea care eliberează societatea de tristele sale neajunsuri[1]. Revoluția condensează spațiul și timpul, suprapunând perfect realitatea și conceptul acesteia. Prin urmare, insurecția nu este numai o modalitate de acțiune printre altele, ci constituie ca atare „un act fulgerător de suveranitate"[2]. Este cea mai radicală formă de suveranitate critică, dar și cea mai eficientă pentru că deschide calea către o nouă lume, distrugând-o în același timp pe cea veche. Insurecția întrupează ideea democratică dezbărată de contingențele sale amenințătoare, soluția acțiunii împotriva aporiilor originare ale suveranității poporului. Ea îmbracă forma unei „democrații utopice", eliberată de orice fel de dispunere instituțională. Insurecția este pentru Blanqui o *artă* (expresie reluată de Marx), este forma pe deplin eficientă, organizație perfect lizibilă, suprapunere perfectă între semnificant și semnificat. Rebeliunea blanquistă combină, așadar, o formă politică, o mișcare socială, dacă nu chiar o energetică pură, și o postură morală. Iată de ce Blanqui nu

[1] Pentru mai multe comentarii despre Blanqui, v. capitolul ce îi este dedicat în *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*

[2] Auguste BLANQUI, „Pourquoi il n'y a plus d'émeutes", *Le Libérateur*, nr. 1, 2 februarie 1834, reprodus în IDEM, *Œuvres*, vol. I, *Des origines à la révolution de 1848*, textes rassemblés et présentés par Dominique Le Nuz, Presses universitaires de Nancy, Nancy, 1993, p. 268.

a încetat să-i fascineze chiar și pe cei care nu-i împărtășeau vederile. El a rămas asociat imaginii romantice a celui care rămâne în picioare pe baricade, care topește radicalismul gestului în constituirea unei comunități vii, deși efemere, de tovarăși de luptă. „Rebelul! Adevăratul său nume este Omul [...]. Îl putem vedea pe baricade, luptând cu tovarășii săi", rezumă admiratorul său, Eugène Pottier, autorul *Internaționalei*[1].

Cele trei forme de rebeliune declină diferite expresii istorice ale suveranității critice înțeleasă ca atitudine politică. *Rezistența* face parte dintr-un alt registru, ea trimite la o acțiune ce are loc în contextul mult mai constrângător al unei ocupații străine sau al imposibilității de a interveni critic în cadrul instituțiilor existente. Desigur, cuvântul este vechi. Am amintit istoria noțiunii medievale a dreptului la rezistență. El și-a căpătat însă sensul contemporan și emblematic odată ce a fost pronunțat de generalul de Gaulle în 1940[2]. Rezistentul care s-a născut atunci leagă hotărârea morală de a refuza puterea instituită de perspectiva instaurării unei noi ordini. Prin urmare, el nu este cel care se află în defensivă, care încearcă să „frâneze", ci cel care țese speranța vie într-o atmosferă de descurajare și de abandon, cel care refuză să cedeze fatalității și păstrează aprinsă flacăra viitorului[3].

[1] „L'Insurgé", in Eugène POTTIER, *Œuvres complètes*, Maspero, Paris, 1966, p. 152.

[2] Henri MICHEL, „Comment s'est formée la pensée de la Résistance", in Henri MICHEL, Boris MIRKINE-GUETZÉVITCH (eds.), *Les idées politiques et sociales de la Résistance*, PUF, Paris, 1954.

[3] „Flacăra rezistenței nu se va stinge niciodată", afirmase de Gaulle într-unul din discursurile sale din 1940, Pentru recurențele expresiei, v. Arlette FARGE, Michel CHAUMONT, *Les Mots pour résister. Voyage de notre vocabulaire politique de la Résistance à aujourd'hui*, Bayard, Paris, 2005. V. și Laurent DOUZOU, „Resister", in Vincent

Acțiunea rezistenței, bazată pe demersuri clandestine, se sprijină pe un refuz, un refuz activ, metodic, organizat, articulat în mobilizare. Astfel, rezistentul este și cel care redă forța și consistența principiului *voinței politice*. De Gaulle a întrupat strălucitor această dimensiune. *Apelul* său *din 18 iunie*, marcat de „sintaxa fulgerului", pentru a relua formula lui Saint-John Perse, a sintetizat spiritul rezistenței: voința de a se opune fatalității. Desigur, ideea rezistenței a fost exprimată recent în moduri mai difuze, mai confuze uneori, pentru a da glas unei distanțe, unui dezacord, unui refuz[1]. Însă ideea unui imperativ moral superior, a unei legitimități originare, a unei decizii suverane și-a păstrat vigoarea.

La rândul său, disidentul dă o altă expresie suveranității critice. Cuvântul este și în acest caz venerabil, marcat de această dată de istoria religioasă[2]. El a căpătat însă un sens propriu-zis politic desemnându-i pe opozanții intelectuali în regimurile comuniste. Disidentul este cel care dezvăluie fisurile întreprinderii totalitare. El nu poate deveni rezistent și nici nu poate inversa cursul lucrurilor într-un regim polițienesc ce controlează corpurile și spiritele. Este însă un semn, un fir de nisip a cărui existență ilustrează eșecul încercării puterii de a impune tuturor minciuna. Așa cum a demonstrat-o Claude Lefort, disidentul este, în Uniunea Sovietică, cel care refuză vădit să creadă, cel care se sustrage consemnelor, care sfâșie vălul convențiilor, care ne îndeamnă să trecem de cealaltă

DUCLERT, Christophe PROCHASSON, *Dictionnaire critique de la République*, Flammarion, Paris, 2002.

[1] V. Jacques SÉMELIN, „Qu'est-ce que résister ?", *Esprit*, ianuarie 1994.

[2] „Disidentul" este cel aflat în dezacord, cel care se separă de o comunitate religioasă, opunându-se celor care rămân fideli ortodoxiei.

parte a oglinzii. Disidentul este *omul în plus*[1], cel a cărui prezență descalifică tăcut puterea, cel care tulbură marea pânză a ideologiei. Martor al lucrărilor ascunse ale regimului (Soljenițîn), voce devenită discordantă a aparatului (Saharov), romancier sau dramaturg ironic al sistemului (Havel sau Zinoviev), disidentul este cel care introduce îndoiala. El reprezintă, așadar, un pericol, chiar dacă nu unul colectiv și tangibil. Disidentul nu putea fi decât vestitorul unei *antipolitici*[2], exprimând o forță morală în afara sistemului, chemând societatea civilă la dezintoxicare și la reflecție asupra propriei consistențe.

DECLINUL DIMENSIUNII CRITICE ÎN DEMOCRAȚII

Recunoașterea faptului diviziunii sociale, existența unei opoziții structurate și vigoarea unei anumite culturi morale a criticii puterilor au hrănit vreme de două secole viața democrațiilor, obligându-le să se repună permanent în cauză și să-și interpeleze atât funcționarea, cât și tipul de societate pe care îl produceau. Conflictele, piedicile și chiar formele de separatism care le-au traversat au fost tot atâtea moduri de a trata cu seriozitate idealurile democratice și republicane, de a le da viață, de a oferi un sens practic ideii potrivit căreia democrația este regimul ce nu poate fi instituit decât printr-o autointerogare constantă. Un regim ce nu poate fi niciodată instituit

[1] Claude LEFORT, *Un homme en trop. Réflexions sur „L'Archipel du Goulag"*, Seuil, Paris, 1976.

[2] V. György KONRAD, *Antipolitics: An Essay*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1984, Vaclav HAVEL, „Antipolitical Politics", in John KEANE (ed.), *Civil Society and the State*, Verso, London, 1988.

definitiv și nici pe deplin desăvârșit în propriile-i instituții, ce rămâne întotdeauna marcat de o formă de nedeterminare congenitală[1]. Suveranitatea critică și mecanismele electoral-reprezentative s-au combinat astfel în sistem pentru a oferi un cadru adecvat experienței democratice. Prima a făcut ca democrația să capete sens în ochii tuturor. Chiar și radicală, critica nu a fost vectorul unei dezamăgiri, iar scepticismul nu s-a transformat în cinism. Ambele au făcut lumea mai inteligibilă și ne-au permis să gândim schimbarea.

Diferitele componente ale acestei funcții critice s-au erodat împreună, grăbind intrarea într-o nouă epocă a politicului. Mai întâi, termenii conflictului de clasă au fost umbriți de cea de-a treia revoluție industrială și de răsturnarea concomitentă a identităților colective, trezind în lumea muncii sentimentul unei deposedări de vechea sa putere de obstrucție. Lupta de clasă continuă desigur să existe, însă într-un mod difractat și îndurat, lipsit de orice fel de sens global. Evoluția s-a suprapus peste criza reprezentării sociale și politice pentru a naște ideea unui mare vid, ideea potrivit căreia societatea ar fi devenit mai puțin lizibilă, iar neputința ar fi triumfat. Cele două suveranități, socială critică și politică pozitivă, s-au atenuat deopotrivă, declinul sindicalismului asociindu-se deziluziei democratice pentru a-i întări efectele.

În ordine politică, rolul structurant al opoziției a fost în bună măsură erodat de declinul partidelor, din ce în ce mai puțin capabile să exprime și să canalizeze dorințe sociale din ce în ce mai diverse. Desigur, partidele vor rămâne în competiție pentru putere și vor fi în continuare purtătoarele unor așteptări, dar nu vor mai organiza proiectele

[1] Ceea ce a arătat magistral opera lui Claude Lefort.

de viitor pentru că nu se mai confundă cu opinia. Aceasta are acum propria sa logică, fragmentată, lipsită de orice fel de preocupare constructivă. Opinia nu mai este atât reflexia forțelor care aspiră să guverneze, cât expresia contestărilor nude. Ea tinde, așadar, să-și desăvârșească radical negația, confundându-se cu o putere de obstrucție. În Statele Unite, termenul de *filibustering* desemnează dreptul minorității senatoriale de a prelungi la infinit dezbaterea și de a împiedica astfel adoptarea unui text; un drept-limită, la intersecția dintre consecințele ultime ale libertății de expresie și viziunea constructivă a unei opoziții responsabile. Astăzi, suveranitatea critică a opiniei tinde să îmbrace o asemenea formă, deresponsabilizată însă. Mișcarea nu invalidează eforturile care, în unele țări, caută să dea o consistență mai fermă drepturilor opoziției, mai ales acolo unde acestea sunt încă restrânse, așa cum se întâmplă în Franța[1]. Însă instituționalizarea opoziției nu mai poate constitui un orizont suficient pentru structurarea unei puteri democratice de obstrucție.

La rândul lor, figurile rebelului, rezistentului și disidentului s-au retras din scenă spre sfârșitul secolului al XX-lea. Declin al curajului, supunere în fața conformismului, oboseală a gândirii? Asemenea factori joacă desigur rol în economia fenomenului. Însă nu unul esențial. Reculul regimurilor liberticide a luat cu sine un anumit eroism. Chipuri precum cel al lui Aung San Suu Kyi, neobosită opozantă a dictaturii birmane, sunt mai puțin numeroase, fiind și mai puțin necesare. Masele nesupuse mai fac uneori istoria, obligând puterea ilegitimă să se retragă, dar nu atât de frecvent pe cât au făcut-o în vremea marii

[1] Marie-Claire PONTHOREAU, „Les droits de l'opposition en France: penser une opposition présidentielle", *Pouvoirs*, nr. 108, 2004.

răsturnări europene de la sfârșitul anilor '80. Sfârșitul decolonizării, prăbușirea unui mare număr de regimuri totalitare, presiunea internațională în favoarea reducerii apetiturilor teritoriale au contribuit la „normalizarea" formelor distanțării de putere într-un cadru mai deschis. Progresele democrației au făcut ca prezența figurilor angajării și ale refuzului să fie mai puțin vitală. Vedem din păcate mult prea adesea umbre sau caricaturi ale acestora. În hainele lor s-au strecurat cârcotași sau ideologi nostalgici. Rebelilor le-au luat locul nemulțumiții. Un îngust spirit categorial s-a substituit moralei militante și exigente. Odată cu faptele, s-au uzat și cuvintele. S-a sfârșit astfel o epocă a suveranității critice. Subzistă desigur o anume capacitate de distanțare față de discursurile înșelătoare și pline de moliciune. Luciditatea salutară mai are însă rareori forță de mobilizare, umbrită fiind de nostalgie conservatoare sau de disperare nihilistă.

Dacă proiectul instituționalizării unei puteri sociale de obstrucție încetase să mai fie la ordinea zilei încă de la începutul secolului al XIX-lea, s-au ivit însă, așa cum am văzut, forme echivalente: sub chipul unei sociologii, prin opoziția dintre social și politic exprimată de lupta de clasă; în veșmântul unei dinamici politice, prin rolul opoziției organizate; în registrul unei morale, prin cele trei figuri ale rebelului, ale rezistentului și ale disidentului. Aceste substitute s-au șters, explicând intrarea într-o nouă epocă a politicului. La rândul ei, suveranitatea critică nu se mai manifestă decât într-un mod anemic, strict negativ și uneori chiar regresiv. Triumfătoare, respingerea și refuzul anunță instaurarea unei democrații vlăguite.

3. Politica negativă

Epoca „deselecției"

Modalitatea cea mai evidentă a noii forme a puterilor de obstrucție este cea electorală. Alegerile sunt astăzi mai puțin opțiuni de perspectivă și mai degrabă judecăți asupra trecutului. Sensul alegerii și-a schimbat natura. Nu mai avem de-a face, în înțelesul etimologic al termenului, cu o distincție și cu o selecție a candidaților, ci cu o procedură de eliminare. Putem vorbi în acest sens despre „deselecție". Participăm astăzi la o *democrație a sancțiunii*. Competițiile electorale nu mai pot fi înțelese ca o înfruntare între candidați egali: situația cea mai curentă este cea a *realegerilor disputate*. Iată un element major al transformării vieții democrațiilor care nu a reținut suficient atenția. El a fost, în știința politică, mascat de analiza, desigur foarte importantă, a avantajului de care beneficiază în competiție candidatul care își termină mandatul și care încearcă să îl reînnoiască. Specificitatea americană a cântărit greu, atrăgându-i pe cercetători în această direcție. Ratele extraordinar de ridicate ale realegerii candidaților în această țară (în jur de 90% pentru Senat și pentru Camera reprezentanților) suscită curiozitatea[1]. Cu atât

[1] V. Stephen C. ERICKSON, „The Entrenching of Incumbency: Reelection in the U.S. House of Representatives, 1790-1994", *Cato*

mai mult cu cât acestea au crescut în ultimii douăzeci de ani, însoțind astfel într-un mod paradoxal progresul absenteismului și apatia cetățenilor[1]. Independent de acest fapt, realegerile disputate sunt interesante ca atare. La origine, asemenea situații erau relativ rare. Dintr-un motiv foarte simplu și totodată important: atât în Statele Unite, cât și în Europa, scurtimea mandatelor era inițial considerată o calitate esențială a sistemului reprezentativ. În virtutea elitismului lor republican, Părinții fondatori considerau încă funcțiile elective ca un serviciu public ce nu trebuia să se transforme în profesie. În primele momente ale Republicii, condițiile efective de exercitare a acestor funcții (modicitatea indemnizațiilor parlamentare, dificultatea și lentoarea călătoriilor în capitală) le făceau puțin atrăgătoare, astfel încât, chiar în absența unor reguli constrângătoare, candidații la realegere erau relativ puțin numeroși, antrenând o puternică mișcare de rotație naturală a reprezentanților, întemeiată în primul rând pe o puternică tendință de retragere din viața politică. Situația era comparabilă în Franța. Constituanții din 1789 interziseseră chiar realegerea membrilor primei Adunări. În perioada revoluționară, principiul interdicției candidaturilor schimba complet perspectiva. Realegerile disputate nu-și găseau locul între realitatea unui fenomen notabiliar încă timid înscris în viața politică și viziunea irenică a unui elitism detașat.

Journal, vol. 14, nr. 3, 1995; Albert SOMIT, Rudolf WILDENMANN, Bernhard BOLL, Andrea RÖMMELE (eds.), *The Victorious Incumbent: A Threat to Democracy?*, Aldershot, Darmouth, 1994.

[1] V. Gary COX, Scott MORGENSTERN, „The Increasing Advantage of Incumbency in the U.S. States", *Legislative Studies Quarterly*, vol. XVIII, nr. 4, noiembrie 1993; James L. MERRINER, Thomas P. SENTER, *Against Long Odds: Citizens who Challenge Congressional Incumbents*, Praeger, Westport (Conn.), 1999.

Schimbarea a intervenit odată cu apariția unei vieți politice organizate de partide. În Statele Unite, alegerea lui Andrew Jackson în 1829 și Revoluția din 1848 în Franța au semnalat-o. Problema asimetriei dintre poziția candidatului aflat la sfârșit de mandat și cea a adversarului său a căpătat atunci o dimensiune politică explicită. Prezența în competiție a celui dintâi este în primul rând un act de apărare a unei politici, în vreme ce al doilea instruiește procesul acesteia. Fiecare are propriile sale avantaje. Cel dintâi se bucură de o primă informațională: în fața pariului despre viitor pe care îl implică alegerea, el contribuie la reducerea marjei de incertitudine a alegătorului. El este în același timp obligat să asume un pasiv care nu apasă asupra celui de-al doilea, aflându-se structural pe poziții defensive. Condițiile acțiunii celor doi factori au variat în funcție de timp și de loc. Avantajul candidatului la sfârșit de mandat a fost mai puternic în Statele Unite, efectele unei opoziții ideologice mai puțin pronunțate suprapunându-se peste variabile materiale, în special pe accesul la finanțări, strâns legate de poziția candidatului. În Marea Britanie și în Franța, confruntarea mai aprigă a programelor a provocat în schimb un număr mai mare de scrutine de ruptură, corespunzând unor „voturi de realiniere"[1].

Realegerile disputate și-au schimbat acum natura, dând mai puțin expresie apartenenței la o tabără. Sancțiunea trecutului a devenit variabila decisivă a alegerilor politice. Dacă ne referim la exemplul francez, putem constata cu

[1] V., pentru Statele Unite, Bruce A. CAMPBELL, Richard J. TRILLING (eds.), *Realignment in American Politics: Toward a Theory*, University of Texas Press, Austin, 1980; pentru cazul francez, Pierre MARTIN, *Comprendre les évolutions électorales: la théorie des réalignements révisitée*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2000.

relativă surprindere că, din 1981, toate guvernele, independent de tipul de politică pe care l-au pus în operă, au fost răsturnate de alegători. Situația poate varia de la o țară la alta, însă ea reflectă o tendință globală activă în democrații. Chiar și în Statele Unite, unde rata de realegere este cea mai ridicată[1], constatăm că, la alegerile prezidențiale, cele mai politice, poate singurele cu adevărat politice, ruptura rămâne foarte puternică. În secolul al XX-lea, până în 1980, numai doi președinți care își terminau primul mandat au fost înfrânți: Howard Taft și Herbert Hoover. Se cuvine, de asemenea, să subliniem că aceștia avuseseră de înfruntat circumstanțe defavorabile întru totul excepționale: fractura partidului în primul caz, criza din 1929 în al doilea. Din 1980, trei președinți din cinci au fost respinși: Carter, Ford și Bush (tatăl). Am putea spune, îngroșând liniile, că nu mai avem de-a face cu aleși veritabili. Guvernanții nu mai sunt cei în care a fost investită încrederea alegătorilor, ci numai cei care au beneficiat mecanic de neîncrederea față de concurenții sau predecesorii lor.

Evoluția campaniilor electorale, devenite în principal negative, ilustrează schimbarea. Fenomenul a fost documentat cu mare precizie în Statele Unite, unde a căpătat o amploare spectaculară. Spoturile televizate, care constituie miezul campaniilor, sunt din ce în ce mai puternic

[1] Numeroase lucrări de știință politică au subliniat rolul major jucat de serviciile aduse alegătorilor în superioritatea candidaților aflați la sfârșit de mandat, justificând noțiunea de „vot personal", v. Bruce CAIN, John FEREJOHN, Morris FIORINA (eds.), *The Personnal Vote: Constituency Service and Electoral Independence*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1987. Pentru o discuție asupra literaturii despre acest subiect, v. Gary KING, „Constituency Service and Incumbency Advantage", *British Journal of Political Science*, vol. 21, nr. 1, ianuarie 1991.

îndreptate împotriva adversarului[1]. Înfruntările între programe au trecut pe plan secund. Tonalitatea mesajelor nu este cea a criticii argumentate, sprijinită pe proiecte ale căror calități se cuvin puse în valoare, în vreme ce atacurile personale și denigrările sumare monopolizează ecranele. Totul se petrece ca și cum miza principală a scrutinului ar fi, pentru fiecare dintre candidați, aceea de a împiedica victoria celuilalt. Mesajele televizate negative nu sunt o noutate în America. Într-o anume măsură, ele nu sunt decât adaptarea tehnică a unei literaturi a denigrării vulgare aproape tot atât de veche ca și democrația. Însă ceea ce era odată periferic, apanajul câtorva mișcări populiste, ilustrând cazuri patologice sau marcând competiții deosebit de tensionate, a devenit acum regula. La începutul anilor '80, observatorii estimau că mesajele negative nu acopereau mai mult de 20% din comunicarea candidaților. Pragul de 50% a fost depășit în 1988, cu ocazia alegerii care l-a adus la putere pe George Bush tatăl[2]. Tendința s-a accentuat brutal în 2004, odată cu confruntarea dintre John Kerry și George Bush Jr, într-atât încât știința politică americană a fost nevoită să găsească cuvinte noi pentru a descrie evoluția: *poison politics* sau *negative politics*[3].

[1] Fenomenul se datorează, în dimensiunea sa excesivă, faptului că nicio limită legală nu se opune criticii, iar imaginile adversarului pot fi utilizate.

[2] V. Stephen ANSOLABEHERE, Shanto IYENGAR, *Going Negative: How Attack Ans Shrink and Polarize the Electorate*, Free Press, New York, 1995, p. 90. V. și Michael PFAU, Henry C. KENSKI, *Attack Politics: Strategy and Defense*, Praeger, Westport (Conn.), 1990; Karen S. JOHNSON-CARTEE, Gary A. COPELAND, *Negative Political Advertising: Coming of Age*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale (NJ), 1991.

[3] V. Victor KAMBER, *Poison Politics: Are Negative Campaigns Destroying Democracy?*, Insight Books, New York, 1997; Kathleen

Care sunt raţiunile acestei evoluţii? În primul rând, triviale: aceste metode sunt eficiente. Toate studiile converg pentru a indica faptul că rata de penetrare şi de memorizare a mesajelor negative este net superioară celei înregistrate de mesajele pozitive[1]. Este, aşadar, mai „rentabil" să-ţi demolezi adversarul decât să-ţi pui în valoare propriile merite. Eventualele reticenţe morale au fost încetul cu încetul depăşite sub presiunea profesioniştilor din branşă şi a argumentelor acestora, cu atât mai mult cu cât riscul „efectului de bumerang" s-a dovedit în final foarte limitat potrivit experţilor. Mesajele negative au un triplu efect politic. În primul rând, ele funcţionează în fiecare tabără ca nişte condensatori ai opiniilor existente şi ca nişte reductori ai reţinerilor. Sentimentul distanţei absolute faţă de adversar se substituie proximităţii absolute faţă de candidatul preferat. În 2004, alegătorul lui Kerry îşi vedea eventualele îndoieli măturate de evidenţa morală a sloganului „Orice, dar nu Bush!" şi reciproca. În al doilea rând, politica negativă are drept consecinţă creşterea avantajului candidatului aflat la sfârşit de mandat, pentru că denigrarea are efecte asimetrice. El măreşte dubiul asupra personalităţii adversarului, mai puţin cunoscut şi lipsit de experienţa guvernării. În schimb, alegătorul se simte pe un teren mai sigur cu un candidat pe care l-a văzut deja în acţiune, chiar dacă este gata să-l critice. Campania negativă este decisivă într-un caz şi nu este decât un element de apreciere în celălalt. În sfârşit, mesajele negative au drept rezultat demobilizarea alegătorilor

Hall JAMESON, *Dirty Politics: Deception, Distraction, and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 1992.

[1] Brenda S. SONNER, „The Efectiveness of Negative Political Advertising: A Case Study", *Journal of Advertising Research*, vol. 38, 1998.

indecișii. Acești alegători, numiți „independenți", nu ezită numai între candidați, votul lor oscilând între partide. Ei dau dovadă și de un anume scepticism politic și pun în cauză chiar utilitatea votului. Mesajele negative nu fac decât să le sporească deziluziile și scepticismul față de politică în general.

America constituie un laborator extrem de frapant al acestei evoluții. Avem însă de-a face cu o tendință generală manifestă în toate democrațiile. Pretutindeni, o *democrație a respingerii* pare să se substituie vechii democrații a proiectului. Pentru a avea măsura deplină a fenomenului și pentru a răspunde întrebărilor ridicate de un asemenea fenomen, se cuvine să elaborăm o nouă filosofie și o nouă știință politică. Mandatul și delegarea constituiau nucleul teoriei democratice, articulate de vigilența unui popor critic și activ. Sancțiunea și revocarea devin acum prioritățile analizei. Noul regim al *suveranității negative* a poporului se cere explorat și teoretizat. De altfel, fenomenul depășește simpla chestiune a alegerii. Puterile de obstrucție au căpătat în general o importanță sporită. Capacitatea de rezistență și de obstrucție sunt astăzi comportamentele care joacă rolul cel mai important în câmpul politic și social. Nu ne putem mulțumi, așadar, să privim viața democratică analizându-i numai conflictele și compromisurile, modurile de agregare ale preferințelor individuale sau condițiile de producere a opiniilor.

OBSTRUCȚIE ȘI VETO

Cetățeanul modern nu dispune numai de un „buletin de respingere", amintind de practica antică a ostracismului. El ia în egală măsură parte la acțiuni de obstrucție

mai difuze, obligând guvernele să-și revizuiască proiectele. Manifestările de stradă sau curentele de opinie sunt astfel gesturi eficiente pentru a răsturna un guvern sau pentru a-l determina să-și modifice sau să-și retragă o decizie. Într-un mod mai general, expresia unui veto joacă un rol din ce în ce mai important în democrații. Guvernarea democratică nu mai este definită de o procedură de autorizare și de legitimare, ci devine structurată de confruntarea permanentă cu diferite categorii de veto pronunțate de forțe politice sau economice. Unele voci au putut afirma astfel că regimurile politice sunt acum caracterizate nu atât de elementele lor instituționale (sistem prezidențial sau parlamentar, bipartit sau multipartit etc.), ci de căile prin care condițiile schimbării depind de capacitățile de blocaj ale diferiților actori. Dinamica specifică unui ansamblu de *veto players* ar fi acum determinantă pentru definirea unui sistem politic[1]. Deplorarea, rituală într-o țară ca Franța, a corporatismului sau a imobilismului confundă astfel ceea ce a devenit o caracteristică generală a societăților democratice cu o patologie hexagonală[2].

[1] V. analizele inovatoare și stimulante ale lui George TSEBELIS, *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton University Press, Princeton, 2002. Putem astfel aplica dinamicii sociale generale categoriile care au fost construite pentru a analiza strategiile actorilor în sistemele în care o putere de veto poate fi activată în profitul unuia sau al altuia. V., pentru cazul american, Charles M. CAMERON, *Veto Bargaining: Presidents and the Politics of Negative Power*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000. Putem observa că analiza sistemului de co-decizie care reglează dispozitivul instituțional european răspunde acelorași criterii, v. George TSEBELIS, Geoffrey GARRETT, „Agenda Setting. Vetoes and the European Union's Co-Decision Procedure", *The Journal of Legislative Studies*, vol. 3, nr. 3, 1997 (cu comentariile lui Roger Scully).

[2] Specificitatea hexagonală ține mai degrabă de condițiile în care actorii sociali oscilează cu brutalitate între conflictul frontal și acceptarea pasivă, datorată lipsei corpurilor intermediare și a instanțelor de negociere.

Cum putem înțelege o asemenea evoluție? În primul rând, transformările cadrului ideologic global al lumii contemporane au jucat un rol esențial. Prăbușirea Zidului Berlinului și dizolvarea funcției structurante a comunismului, este banal să o amintim, au determinat diminuarea antagonismelor politice și, simultan, atât a puterii partidelor, cât și a mizelor exprimate de acestea. Ideea potrivit căreia politica este locul unei alegeri între modele de societate radical opuse și-a pierdut vigoarea. Perspectiva unei catastrofe nu-i mai mobilizează pe cetățeni. Totul se petrece acum ca și cum aceștia din urmă s-ar mulțumi să joace rolul unor cenzori și al unor supraveghetori. S-a produs astfel trecerea de la o politică a ideilor la o politică a neîncrederii, pentru a folosi categoriile propuse mai sus.

În același timp, emergența unei politici negative consacră adevăratul triumf al liberalismului. În fapt, liberalismul nu s-a impus la sfârșitul secolului al XX-lea ca o filosofie economică (credința în virtuțile pieței), ci ca o filosofie politică, prin preeminența unei viziuni prudențiale și limitative a politicului. În anii '70, lupta antitotalitară turnase liberalismul în forma sa cea mai exigentă și mai militantă. Denunțând o formă cu totul pervertită a democrației, el participa astfel la regândirea temeiurilor democratice. Se întâlneau atunci, cel puțin parțial, liberalismul slab al scepticilor (partizanii unei viziuni schumpeteriene, minimaliste a democrației rapide) și liberalismul viguros al gânditorilor unei noi cetățenii (de la Hannah Arendt la Claude Lefort). La intersecția acestor două demersuri, Judith Shklar enunțase, în anii '80, elogiul unui „liberalism al fricii", menit să definească o politică negativă întemeiată pe aversiunea față de răul totalitar și nepreocupată de căutarea pozitivă a

binelui[1]. Repudierea lui *summum malum* câștiga astfel prioritate în fața căutării lui *summum bonum*. Negativismul mai purta însă marca unei ambiții, sentimentul unei lupte pentru emancipare, distinctă de un banal anticomunism conservator. Politica negativă de astăzi și-a pierdut această dimensiune. Chiar dacă se mai ivesc uneori încercări de reactivare a abordării antitotalitare în cruciada antiteroristă[2], ea se manifestă de regulă într-un registru extrem de restrâns. Politica fricii nu mai este acum nimic mai mult decât politica replierii și a neîncrederii[3]. Instaurarea unei democrații negative are loc în acest context impregnat de deziluzie. Nu i-am putea reduce însă sensul la manifestarea sa cea mai caricaturală, cea a unui populism întemeiat pe un antipolitism visceral și demagogic (vom reveni asupra acestui punct). Democrația negativă este în fapt extrem de activă. Ea corespunde exercițiului unei adevărate puteri sociale. Se cuvine să-i examinăm eficiența pentru a-i înțelege succesul.

Mai întâi, dezvoltarea acestei puteri este hrănită de un factor de ordin sociologic: coalițiile negative sunt mai ușor de organizat, indiferent de gradul lor de heterogenitate. Acestea nu au nevoie de coerență pentru a-și putea juca rolul și au o putere cu atât mai considerabilă cu cât, în

[1] Judith SHKLAR, „The Liberalism of Fear", in Nancy L. ROSENBLUM (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1989. „What liberalism requires", scrie aceasta, „is the possibility of making the evil of cruelty and fear the basic norm of its political practices and prescriptions", p. 30. V., în același spirit, Michael IGNATIEFF, *The Lesser Evil: Political Ethics in an Age of Terror*, Princeton University Press, Princeton, 2004.

[2] V., spre exemplu, demersul lui Paul BERMAN, *Terror and Liberalism*, Norton, New York, 2003.

[3] V. Corey ROBIN, *Fear: The History of a Political Idea*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

ordinea opozițiilor pe care le exprimă, intensitatea reacțiilor este un element determinant. În stradă, în protestul mediatic sau în expresia simbolică, aritmetica nu mai este suficientă. În schimb, pentru că se bizuie pe un acord pozitiv și deliberat, adevăratele majorități sociale de acțiune sunt mult mai greu de constituit. Nu acesta este produsul majorităților electorale. Majoritățile politice sunt prin esența lor agregative, constituite prin însumarea aritmetică a voturilor. Fiecare poate fi purtătorul unei intenții particulare sau al unei semnificații proprii. Alegătorii distribuie după bunul lor plac, fără a avea chiar conștiința precisă a gestului, semnele de adeziune, de sancțiune sau de prevenție. Buletinele reduc mecanic aceste expresii complexe la date simple și cumulative. Singura lor semnificație tangibilă este aceea că le putem număra și adiționa. Or, refuzul este elementul cel mai simplu de agregat. Toate repudierile sunt identice, oricare ar fi fost motivele care le-au determinat. Într-o lume ce nu mai este structurată de înfruntări ideologice, majoritățile politice reactive au devenit din ce în ce mai ușor de constituit[1] și s-au îndepărtat din ce în ce mai mult de majoritățile de acțiune. Am putea spune că avem acum de-a face cu un avantaj structural al negativității. În democrațiile moderne, legitimitatea și guvernabilitatea sunt astfel disociate. Alternanța majorităților politice constituie supapa periodică a acestei tensiuni. Însă ea nu o rezolvă, întinzând mereu și de fiecare dată mai brutal resortul deziluziei.

Există însă și factori practici care explică dezvoltarea politicilor negative: acestea produc rezultate eficiente

[1] V. observațiile pătrunzătoare ale lui É. SCHWEISGUTH, „La dépolitisation en question", *art. cit.*, în special pp. 84-85.

imediate. Acțiunea negativă îndeplinește întru totul intenția care o poartă, rezultatul său este indiscutabil, identificându-se cu un fapt sau cu o decizie simplă și lizibilă. De exemplu, mobilizarea pentru retragerea unui proiect guvernamental este măsurabilă, în vreme ce acțiunea desfășurată în vederea atingerii unui obiectiv pozitiv este supusă unei aprecieri fluctuante: fiind vizate cel mai adesea ținte vagi, sunt obținute situații intermediare. Suprimarea unui impozit injust este mai ușor de îndeplinit decât o reformă construită în scopul instituirii „dreptății fiscale". „Mi s-a părut întotdeauna mai greu să respecți cu rigoare legile bune decât să le abrogi pe cele proaste", remarca deja Diderot în *Enciclopedie*, referindu-se la această asimetrie[1]. Acțiunile de obstrucție au și „calități teatrale", pentru a folosi expresia lui Hobbes: ele hrănesc imaginația și corespund așteptării unui rezultat lizibil. Sub diferitele sale forme (obstrucție, respingere, repudiere...), acțiunea negativă produce efecte sigure, în vreme ce devoluția încrederii către guverne deschide calea incertitudinii: alegerea acestora este, structural, un pariu pus pe viitor. Declinul capacității de încadrare socială și a dimensiunii programatice a partidelor a sporit încă și mai mult incertitudinea structurală. Temporalitatea acțiunii negative este simplă: imediatul. Încredințarea mandatului ridică în schimb chestiunea exercițiului său în timp. Mandanții resimt, așadar, nevoia unui control permanent, a unei supravegheri constante pentru ca voința lor să capete formă. Desfășurarea în timp a ceea se înțelege prin această „voință" rămâne desigur problematică, susceptibilă de a fi întreruptă sau inversată. Pe de altă parte însă, cu cât controlul puterilor este mai slab, cu atât

[1] Articolul „Corupție"

aspirația de a dezvolta acțiuni negative eficiente și imediate este mai mare. Am putea astfel încerca să construim o tipologie istorică a modelelor politice. La o extremitate, cazul francez: sacralizarea alegerii, întemeiată pe o viziune aproape „magică" a exercițiului voinței generale, se învecinează subteran cu o cultură a insurecției, formă radicalizată a politicii negative. La o alta, cazul englez: formele pozitive și negative se întrețes suplu în logica amortizată a parlamentarismului liberal.

Evoluțiile contemporane ale acestor forme de obstrucție nu pot fi asimilate unei tendințe de depolitizare. „Cetățeanul negativ" nu este un cetățean pasiv. În fapt, prin chiar scepticismul și confuzia pe care le resimte, el își afirmă cu putere prezența în spațiul public. S-a vorbit astfel despre o „politizare negativă"[1]. Participăm încă la viața publică, dar într-un mod fundamental ostil. Rămânem angajați, dar în favoarea unei respingeri. Luăm în continuare cuvântul, dar folosind limbajul prescurtat al sloganurilor și al negării[2]. Se cuvine, așadar, să vorbim despre o *suveranitate* negativă, cu atât mai mult cu cât specificul puterilor de obstrucție, ca al tuturor puterilor de neîncredere, este de a se exercita direct. Din acest motiv, democrația negativă este un substitut al democrației directe, un fel de *democrație directă regresivă*.

[1] V. Jean-Louis MISSIKA, „Les faux-semblants de la «dépolitisation»", *Le Débat*, nr. 68, ianuarie-februarie 1992.

[2] Merită să amintim aici o expresie populară argentiniană, „hablar en cacerolio" („a vorbi în cratiță"). Ea traduce ideea unei forme de protest care nu se mai poate exprima decât sub forma primară a unui simplu zgomot, v. Thomas BOUCHET, Matthew LEGGETT, Geneviève VERDO, Jean VIGREUX (eds.), *L'Insulte (en) politique. Europe et Amerique latine du XIXe siècle à nos jours*, Éditions universitaires de Dijon, Dijon, 2005.

Suveranitatea negativă are două chipuri. Ea se manifestă mai întâi sub trăsăturile diverselor puteri de obstrucție ale căror forme și caracteristici le-am examinat. Dar se exprimă și într-un alt mod, mai slab: cel al pasivității, al consimțământului tacit. Retragerea, absenteismul sau tăcerea sunt forme de expresie politică. Omniprezente, acestea îndeplinesc un rol pe care nu l-am putea neglija. Lipsa reacției față de o decizie oarecare este de regulă considerată ca un semn de aprobare. Faimosul adagiu „cine tace consimte" îi rezumă statutul de evidență socială. Privită astfel, o realegere poate fi interpretată ca o ne-obstrucție a unui candidat care-și reînnoiește mandatul, determinată de lipsa mobilizării sau a interesului pentru adversari.

Un asemenea „consimțământ tacit" are mai multe resorturi posibile. El poate fi motivat de o indiferență absolută sau, cel mai adesea, de o indiferență relativă: mizele par mici, iar costul expresiei protestatare net superior beneficiilor pe care le-ar aduce o decizie diferită. Fenomenul este vizibil în grupuri mici. Astfel, un sociolog a propus expresia de „consens aparent" pentru a numi situațiile în care acordul dintre indivizi nu se bizuie atât pe o convergență a opiniilor explicite, cât pe un ansamblu de concesii reciproce implicite, pe sentimentul absenței adevăratelor mize sau, pur și simplu, pe un dezinteres față de problema în cauză[1]. La fel, consimțământul negativ se întemeiază adesea pe dificultatea de a-i critica pe cei care au luat o decizie. Protestatarii potențiali se abțin să se

[1] V. articolul sugestiv al lui Philippe URFALINO, „La décision par consensus apparent. Nature et propriétés", *Revue européenne des sciences sociales*, vol. XLV, nr. 136, pp. 34-59.

opună guvernanților atunci când au sentimentul că nu-și pot argumenta poziția cu arme egale sau atunci când argumentele lor riscă să fie prost percepute de tribunalul opiniei publice. Viața politică de zi cu zi înșiruie situațiile de consimțământ negativ. Ele ne atrag rar atenția, pentru că nu par să mobilizeze decât energii slabe și puțin relevante. Perspectiva suveranității negative a poporului ne permite însă să privim cu alți ochi politicul. Se cuvine desigur să-i analizăm mai întâi formele cele mai explicite, din câmpul instituțiilor, ca și din cel al mișcărilor de societate. Trebuie însă să ne îndreptăm și către aceste zone gri ale expresiei politice, să le descriem cauzele și efectele. Analizând organizațiile, sociologia nu se mai mulțumește de mult să studieze marile conflicte sau negocierile organizate ori să examineze problemele de structură: ea a avut grijă să surprindă și problemele foarte punctuale de coordonare, disfuncțiile minore, zonele de indeterminare a puterii, obstacolele din calea implicării indivizilor[1]. Formele indirecte și negative ale vieții democratice trebuie supuse unei priviri similare.

Deși democrația pasivă îmbracă forme discrete, una din modalitățile sale instituționale merită menționată: cea a *alegerii tacite*. Numim astfel situațiile în care unicitatea candidaturii duce la numirea automată în funcție, fără ca votul să mai aibă loc. Înțelegem temeiul tehnic al unei asemenea proceduri: fiind unic, candidatul este sigur de alegerea sa, indiferent de numărul de voturi pe care le atrage numele său. A evita organizarea scrutinului nu înseamnă

[1] Despre importanța legăturilor slabe, v. articolul fondator al lui Mark S. GRANOVETTER, „The Strenght of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, vol. 78, nr. 6, mai 1973, tradus în limba franceză în *Le Marché autrement. Essais de Mark Granovetter*, Desclée de Brouwer, Paris, 2000.

deci decât o economie de timp și de bani, rezultatul fiind cunoscut dinainte. Simplă ratificare, contează puțin dacă aceasta este explicită sau pur și simplu tacită. Formula a fost instituită pentru prima oară în Marea Britanie, prin acel *Ballot Act* din 1872. Olanda și Belgia au urmat-o în 1898 și 1899. Va fi apoi rândul Elveției și al altor câtorva țări europene[1]. Sistemul a fost denunțat de cei care au subliniat suprimarea dimensiunii simbolice a alegerii ca moment comunitar și ca expresie a egalității cetățenești. S-a vorbit astfel despre o „democrație moale" sau despre „democrație în lipsă". Dacă lăsăm de-o parte exemplul elvețian în care preocuparea tehnică de a contribui la lupta împotriva inflației operațiunilor electorale a fost decisivă, putem constata că, adesea, sistemul alegerii tacite a fost introdus de regimuri autoritare sau conservatoare. Alegerea tacită era în acest caz înțeleasă clar ca un mijloc printre altele de a evita sufragiul universal limitând numărul scrutinelor[2]. Chiar și în Anglia, sistemul a fost introdus în același timp cu votul secret, ca și cum ar fi fost vorba de a diminua simbolic efectul amenințător al acestuia. Nu ne putem limita însă la această interpretare. Căci sistemul alegerii tacite aduce la suprafață, într-un mod cu adevărat tulburător, o modalitate de regulă ascunsă a vieții democratice: caracterul său negativ. Reprezentantul numit în contextul unei alegeri tacite ilustrează exemplar ideea unui consimțământ înțeles ca ne-obstrucție. Formal, ar fi suficient ca un singur cetățean să se opună, depunându-și candidatura pentru a schimba radical situația. Desigur,

[1] V. Jean-François FLAUSS, „L'élection tacite. Retour sur une vraie fausse curiosité du droit constitutionnel suisse", *Revue française de droit constitutionnel*, nr. 61, ianuarie 2005, care prezintă o sinteză a subiectului pe care am urmat-o.

[2] Însoțită în numeroase cazuri de menținerea sistemului cenzitar.

costul opoziției este ridicat, implicând o importantă mobilizare personală. Însă alternativa rămâne deschisă. Ne aflăm, așadar, într-un caz-limită al expresiei democratice, la punctul său de inversiune, am putea spune, acolo unde luarea de cuvânt a poporului face loc tăcerii acestuia într-o echivalență tulburătoare.

Democrația vlăguită nu se rezumă la această modalitate. Ea împrumută și forme mai puțin spectaculare, mai difuze, diseminate în politica cotidiană. Însă alegerea tacită îi radicalizează natura. Nu ne putem, așadar, mulțumi, așa cum o făceau republicanii francezi sub a III-a Republică, să o respingem cu oroare. În opinia acestora, procedura depășea limita unei interdicții pentru că exprima o dimensiune pe care nici măcar nu doreau să o gândească: cea a expresiei răscolitoare a suveranității unui popor absent. Evocarea posibilității alegerii tacite perturba, așadar, viziunea magică a democrației ai cărei vestitori erau[1].

Această veche curiozitate procedurală exprimă metaforic un adevăr crud al democrației în zorii secolului al XXI-lea: am intrat într-o epocă totodată slabă și negativă a politicului. „Refuzanții" contemporani nu se mai aseamănă rebelilor sau disidenților. Atitudinea lor nu desenează niciun orizont, nu îi invită la acțiune critică și este lipsită de orice fel de dimensiune profetică. Pur și simplu, ei exprimă într-un mod dezordonat și mânios faptul că nu mai știu să dea sens lucrurilor și să-și găsească locul în lume. Ei nu-și mai pot imagina existența decât prin condamnarea simetrică a lumii „refuzaților", sub chipul divers al străinului, al imigrantului sau al „sistemului": sunt nevoiți să deteste pentru a

[1] Spre exemplu, juristul Julien LAFERRIERE afirma „În Franța, orice alegere merită un scrutin [...]. Nu putem accepta ca cineva să fie ales fără ca electorii să se fi pronunțat explicit în favoarea lui", *Manuel de droit constitutionnel*, a 2-a ediție, Paris, 1947, pp. 582-583.

spera. În acest caz, contrademocrația se transformă într-un comportament adversar democrației. În vreme ce formele supravegherii și ale criticii indicaseră calea unei sporiri posibile a activității cetățenești, politica negativă denotă restrângerea dureroasă și neputincioasă a acesteia.

III

POPORUL JUDECĂTOR

1. Referinţe pentru o istorie
2. Cvasilegislatorii
3. Preferinţa pentru judecată

Supravegherea și obstrucția sunt două metode de constrângere a guvernanților, două modalități de manifestare eficientă a ponderii societății diferite de calea recursului la urne. Judecata constituie o a treia metodă de a testa puterea. Judecata înseamnă evaluarea unei conduite sau a unei acțiuni, radicalizarea și dezvoltarea ideii de supraveghere, prelungirea exercițiului suspiciunii prin pronunțarea unei decizii conclusive: o operațiune care face parte dintr-o activitate generală de control. Judecata depășește astfel strictul cadru judiciar. Termenul se cuvine înțeles în sensul său cel mai larg, apreciere instruită și argumentată, examinare orientată către sentință. Votul și judecata sunt astfel două proceduri distincte ce urmăresc același obiectiv: decizia în vederea binelui comun. Două *forme politice* pe care le putem apropia și compara pentru că în ambele cazuri se manifestă o putere „a ultimului cuvânt". Putem înțelege încercarea cetățenilor de a participa la ambele jocuri, căutând ca judecători ceea ce cred că nu au reușit să obțină ca alegători. Ei își pot îndeplini uneori direct această funcție, atunci când participă ca jurați într-o procedură formală sau când iau parte prin diversele forme ale activității mediatice sau ale intervenției militante la echivalentul unei instrucții. Și totuși, chiar și atunci când este

„delegată" aparatului judiciar, funcția continuă să consacre o dimensiune societală. În primul rând pentru că dreptatea este distribuită „în numele poporului", dar și pentru că administrarea dreptății răspunde unei așteptări colective, înscrisă fiind într-un câmp de forțe în care intervine constant presiunea organizațiilor societății civile sau influența difuză a opiniei. Judecata nu poate fi, așadar, asimilată simplului exercițiu al unei puteri judiciare autonome, ci se cuvine privită într-un cadru mult mai amplu și înscrisă în țesătura unor multiple interacțiuni. De altfel, judecătorul de astăzi recunoaște uneori complexitatea propriului său rol atunci când consideră că trebuie să participe la construcția cetății.

Tendința contemporană de suprapunere a judiciarului și a politicului nu capătă sens decât dacă este restituită în acest cadru extins al formelor politice ce fac legătura între proprietățile votului și cele ale judecății. Înțelegerea politicii ca judecată se impune, de altfel, privirii istoricului. La Atena, tribunalul poporului joacă un rol tot atât de important ca și adunarea cetățenilor. Mai târziu, în Anglia, primele manifestări ale unui adevărat control al monarhiei iau forma unor puneri sub acuzare *(impeachment)* ale personalităților aflate la putere. Mai aproape de noi, în America începutului secolului al XX-lea, instituirea în unele state a procedurii de *recall*, ce permite revocarea prin sufragiu universal a responsabililor aleși, se aseamănă cu instrucția unui proces politic. Aceste trei exemple, împrumutate din epoci diferite, sugerează că istoria democrației nu poate fi redusă la o istorie a dreptului de vot și a regimului parlamentar, fiind legată profund de ideea unei judecăți a guvernanților de către societate.

Acțiunea contrademocratică a judecății nu s-a limitat la figurile cetățeanului-judecător. Ea poate fi apreciată ca

o producție autonomă și concurențială a normelor. Unul din aspectele esențiale, deși puțin cunoscute, ale activității juriilor populare în democrații a fost cel al corectării sau al modificării spiritului legii în formularea verdictelor, dovadă a unei forme de manifestare cetățenească paralelă alegerii: un demers de rectificare a votului, exercitat de cetățeanul-jurat care modifică în practică regula fixată de cei pe care i-a ales în calitatea sa de cetățean-alegător. Există însă și alte modalități de intervenție „cvasilegislative". Le vom evoca ulterior. Aprofundând reflecția asupra sensului și a formelor judecății, putem reconsidera ceea ce este adesea înțeles ca un fenomen de judiciarizare a politicului. În spatele figurii judecătorului, se produce în fapt instaurarea unui nou regim al vieții democratice.

1. Referinţe pentru o istorie

Exemplul grec

„Cetăţeanul în sens absolut, nota Aristotel, nu se poate defini în niciun fel mai bine decât prin participarea la o funcţie de judecată sau de magistratură"[1]. Cetăţeanul este, aşadar, cel care îndeplineşte funcţia juratului *(dikastes)* şi cel care participă la adunare *(ekklesiastes).* Pentru autorul *Politicii,* a judeca şi a vota sunt prin urmare două dimensiuni inseparabile ale cetăţeniei. Tribunalul poporului *(dikasteria)* şi adunarea poporului *(ekklesia)* sunt cele două instituţii centrale şi în acelaşi timp complementare ale democraţiei ateniene. În cadrul adunării, şase mii de cetăţeni se reunesc de treizeci până la patruzeci de ori pe an pentru a lua decizii de politică internă şi externă. În tribunale, jurii de 201, 401 sau 501 de persoane trase la sorţi tranşează litigii referitoare la acţiuni publice şi private[2]. Avem de-a face, în ambele cazuri,

[1] ARISTOTEL, *Politica*, 1275, în traducerea lui Alexander Baumgarten, *op. cit.* (n.t.).

[2] Urmez aici descrierea lui Mogens Herman HANSEN, „Pouvoirs politiques du tribunal du peuple à Athènes au IVe siècle", in Oswyn MURRAY, Simon PRICE (eds.), *La Cité grecque d'Homère à Alexandre*, La Découverte, Paris, 1992.

cu aceeași înțelegere a participării active și directe la viața cetății.

Asocierea celor două funcții capătă sens în lumina naturii propriu-zis politice a acțiunii tribunalelor ateniene. Din această perspectivă, diferența față de rolul curților de justiție contemporane este capitală. În regimurile în care trăim, tribunalele sunt în principal însărcinate să tranșeze litigii civile și să judece chestiuni penale. Există desigur și o dimensiune mai politică a activității judiciare, vizibilă în rezolvarea conflictelor dintre cetățeni și administrație, de exemplu, și, mai ales, în procedurile de control al constituționalității, acolo unde acestea există. Cel puțin în termeni de volum de activitate, această dimensiune este însă relativ secundară. Cu totul alta era situația în Grecia clasică. Recursul la tribunale era foarte limitat în materie de drept privat, aceste chestiuni fiind de regulă rezolvate prin proceduri de arbitraj. Numeroase cazuri criminale erau, de asemenea, tratate direct de diferite categorii de magistrați fără organizarea unui proces[1]. În aceste domenii, tribunalele nu se reuneau de altfel decât în apel. Or, esențialul activității judiciare ateniene privea controlul și sancțiunea acțiunilor propriu-zis politice. Tribunalele examinau în primul rând funcționarea și deciziile Adunării, ale Consiliului și ale diferitelor categorii de magistrați și de conducători ai cetății, îndeplinind, așadar, o funcție eminamente politică și ocupând un loc central în structura democrației ateniene.

Un mare număr de procese instruite de tribunalele poporului din Atena se aseamănă cu ceea ce numim astăzi „procese politice". Fapt semnificativ, nu există niciun asemenea termen determinat în limba greacă, ca și

[1] V. Douglas M. MACDOWELL, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester University Press, Manchester, 1963 și *The Law in Classical Athens*, Thames and Hudson, London, 1978.

cum ar fi fost vorba despre o expresie redundantă. Procesele vizau întotdeauna indivizi aflați în poziții de responsabilitate, iar aceștia puteau fi urmăriți pentru mai multe categorii de fapte. Mai întâi, pentru corupție, cazul cel mai evident, căruia i se asociază o întreagă serie de puneri sub acuzare celebre (precum cea a lui Cimon acuzat că fusese corupt de Alexandru Macedon). Dar și pentru neglijență sau pentru imprudență în acțiunea publică sau militară (precum celebrul proces al generalilor atenieni acuzați că nu au organizat salvarea răniților și recuperarea morților după bătălia navală, de altfel victorioasă, de la Arginusae, din 406 î. Hr.). Urmărirea putea fi declanșată și împotriva celor care propuneau decrete considerate neconstituționale sau pur și simplu contrare intereselor poporului. Acuzațiile de impietate *(asebeiai)* jucau și ele un rol important, acoperind în fapt categorii de acțiuni ce puteau fi asimilate unor ofense împotriva statului sau a ordinii sociale. „Oamenii politici" vizați (nici acest termen nu există îl greaca veche) erau în special oratorii și strategii, adică marile figuri ale adunării, precum și conducătorii militari, întrupând puterea executivă. Tribunalul poporului era astfel unul dintre locurile privilegiate ale politicii ateniene, iar procesul, una dintre formele cele mai evidente și cele mai puternice de activitate civică[1]. Faptul era de altfel considerat de contemporani drept una dintre cele mai evidente caracteristici ale Atenei.

[1] Despre acest aspect, v. Richard A. BAUMAN, *Political Trial in Ancient Greece*, Routhledge, London, 1990; Ron CHRISTENSON, *Political Trials in History, from Antiquity to the Present*, Transaction Publishers, New Brunswick (NJ), 1991; Martin OSTWALD, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*, University of California Press, Berkeley, 1986.

Bătrânul Oligarh notează că atenienii erau cunoscuți pentru tendința de a intenta mai multe procese decât toți grecii luați împreună. Unul dintre personajele *Norilor* lui Aristofan refuză chiar să recunoască un punct ce-i era indicat pe hartă ca fiind Atena, pe motiv că aceasta nu indică amplasarea tribunalelor!

Procesele politice de la Atena se împărțeau în două mari categorii: procedurile de invalidare a decretelor *(graphe paronomon)* și procedurile de denunț *(eisangelia).* Procedura *graphe paronomon* putea fi declanșată de oricare cetățean care reclama sub jurământ neconstituționalitatea unui decret adoptat de Adunare[1]. Noțiunea de neconstituționalitate era amplă pentru că, dincolo de accepțiunea juridică a termenului, ea putea acoperi și decizii considerate inoportune sau opuse intereselor colectivității. Această procedură de invalidare a fost des utilizată în secolul al IV-lea, substituindu-se într-un fel armei ostracismului, folosită intens un secol mai devreme împotriva responsabililor politici. Particularitatea *graphe paronomon* era aceea că îl plasa sub urmărire pe cel care propusese decretul în cauză. Procedura constituia astfel un mod de a proteja poporul împotriva lui însuși: decretele incriminate fuseseră votate de adunarea cetățenilor, uneori chiar în unanimitate. Dar poate că poporul fusese atunci abuzat de oratorii care introduseseră propunerea? Cetățenii aveau, așadar, nevoie să se poată manifesta și într-un alt mod, menit să-l corecteze pe primul, constituindu-se într-un tribunal compus din juriați selectați prin tragere la sorți, un bastion împotriva demagogilor și a sicofanților.

[1] O expunere detaliată a procedurii și a utilizările sale in M.H.HANSEN, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth-Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense University Press, Odense, 1974.

Procedura implica însă și o concepție reflexivă a definiției interesului general, înțeles ca decizie a unei colectivități menite să se impună în timp, după ce a fost *testată*. Judecata populară conținută în *graphe paronomon* corespunde deci unui *moment* complementar și corector al procesului declanșat de vot, unei forme de „introspecție" a democrației ateniene.

Posibilitatea de a introduce un denunț era regulat înscrisă pe ordinea de zi a adunării cetățenilor. Oricare cetățean putea declanșa astfel procedura de *eisangelia*, supusă atunci dezbaterii[1]. Erau denunțate actele susceptibile de a distruge democrația, erorile de strategie militară și, mai general, trădarea interesului general. Desigur, adunarea decidea, însă tribunalul poporului putea fi sesizat. Deși a rămas excepțională, procedura a fost utilizată regulat (au fost recenzate 130 de cazuri între anii 492 și 322), constituind o modalitate de control asupra conducătorilor politici ai Atenei și, în special, asupra șefilor militari. Procesele deveneau astfel calea unui dublu control democratic, constituit din proceduri politice de legitimare întotdeauna susceptibile de a fi inversate prin proceduri judiciare de sancțiune. În Atena, autorizarea și obstrucția constituiau cele două poluri ale unei democrații vii, aflate în tensiune permanentă. „Judiciarizarea" vieții publice nu trebuie însă interpretată ca indicator al unei propensiuni patologice către contencios sau ca semn al unei dispoziții procedurale exacerbate. Este vorba în schimb despre o trăsătură eminamente politică, despre o caracteristică democratică. Pentru Aristotel, judecata cetățenilor jurați selectați prin tragere la sorți avea chiar întâietate

[1] M.H. HANSEN, *Eisangelia. The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth-Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense University Press, Odense, 1975.

în fața participării la adunarea cetății. Rațiunile acestei aprecieri merită precizate, pentru că ele sunt în măsură să dezvăluie resorturile profunde ale democrației ateniene.

Mai multe elemente ale „preferinței [relative] pentru judecată" pot fi enumerate[1]. Să începem prin caracterul efectiv intrinsec al sancțiunii trecutului comparate cu mecanismele de autorizare ale viitorului. Puterea funcțională a juratului este superioară puterii alegătorului din adunarea poporului pentru că primul tranșează o problemă într-un mod definitiv, imprimându-și cu certitudine și ireversibilitate sigiliul asupra cursului lucrurilor. În fapt, procesele ateniene au o funcție preventivă. Acuzațiile formulate împotriva magistraților și, în special, împotriva conducătorilor militari sunt adesea extrem de radicale. Acuzațiile de corupție și de trădare sunt frecvent folosite, deși faptele reproșate pot părea culpe mai puțin importante. Tendința de a purta la extrem acuzațiile împotriva oficialilor care provocau nemulțumirea poporului determina un fel de reținere preventivă. Ocupanții unei funcții, trași la sorți sau aleși de diferite instanțe, căpătau astfel sentimentul unei anumite precarități a statutului lor, conștienți fiind în același timp de așteptările sociale legate de exercițiul magistraturii respective. Am putea, limitându-ne la acești doi factori, explica centralitatea tribunalului poporului la Atena și totodată observa mecanismul unei oarecari derive demagogice a unui popor ingrat și impulsiv, mereu exigent față de conducători, animat de nerăbdări departe de fi întotdeauna întemeiate rațional. Ar însemna însă să uităm că mecanismele neîncrederii și ale activării *ex-post* a responsabilității,

[1] Mă sprijin aici pe Jennifer Tolbert ROBERTS, *Accountability in Athenian Government*, The University of Wiscounsin Press, Madison, 1982.

active în demersul judiciar, nu pot fi separate de alte proceduri de control *ex-ante* și de devoluția încrederii către guvernanți. Specificul democrației ateniene este acela de a fi articulat cele două demersuri, subliniind o anumită superioritate funcțională a neîncrederii. Rolul central al proceselor „politice" și al procedurilor de *impeachment* are și o altă origine, pe care o putem numi mecanică. El corespunde existenței unei opinii divizate la Atena. Atunci când partidele și ideile se opuneau ferm, responsabilii aleși propuneau uneori politici ce suscitau opoziția ostilă a minorităților. Punerea sub acuzare în fața unui tribunal devenea atunci un fel de cale de recurs aflată la dispoziția acestora din urmă, un fel de modalitate de control al dezbaterii publice.

În înțelegerea rolului democratic al judecății, asimetriei între un exercițiu *ex-post* al neîncrederii și o învestire *ex-ante* a încrederii[1] i se adaugă astfel distincția dintre *majoritățile compozite* și *minoritățile compacte*. Punerea sub acuzare este, pentru minorități, o resursă „compensatorie". Judecata îndeplinește, așadar, o funcție dublă: ea activează o altă temporalitate a contractului politic, ce face ca legătura dintre guvernați și guvernanți să devină mai efectivă și corectează disfuncțiile majorităților oferind minorităților o a doua șansă de a pleda pentru interesul general. Procesele politice au astfel un dublu rol de corecție democratică, instaurând mai temeinic puterea voinței generale. Ele permit consolidarea expresiei periodice a încrederii în guvernanți prin exercițiul permanent al neîncrederii, remediind în același timp lipsa unanimității

[1] Despre această articulare v. remarcile lui Jon ELSTER, „Accountability in Athenian Politics", în Adam PRZEWORSKI, Susan STOKES, Bernard MANIN, *Democracy, Accountability, and Representation*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

prin referința, formulată în fața tribunalelor, la o definiție substanțială a interesului general (binele comun înțeles ca valoare ce poate fi definită de morală), menită să corecteze concepția pur numerică dedusă din practica electorală.

Prin cazul atenian, ne aflăm, așadar, departe de înțelesul reductor al puterii judiciare teoretizată de Montesquieu (imaginea unui judecător „gură a legii" fiind asociată de acesta cu ideea potrivit căreia „puterea de judecată este oarecum nulă"[1]). Pentru autorul *Spiritului legilor*, judecata și deliberarea în adunare sunt două activități radical distincte. Exemplul grec ne invită însă să regăsim sensul complementarității lor și apartenența la un același exercțiu al controlului vieții în cetate.

IMPEACHMENT-UL ENGLEZ

Instituțiile engleze oferă un bun exemplu al întâietății istorice atribuite funcției de judecată în ierarhia puterilor politice a vechilor monarhii europene. Am putea spune că, în Evul Mediu, totul ține de justiție. Funcția suveranului este în primul rând cea a administrării dreptății. Știm de altfel prea bine că emergența unei puternice autorități regale în țări precum Anglia sau Franța a fost legată direct de dezvoltarea unui sistem de apel care s-a impus în fața curților locale. Ideea unei puteri executive active, însărcinată cu misiunea de a organiza societatea, este în fapt întru totul absentă. A guverna înseamnă a distribui dreptatea. Chiar și instituțiile reprezentative sunt privite într-o asemenea perspectivă. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, englezii își definesc organul reprezentativ

[1] *Spiritul legilor*, cartea a XI-a, capitolul 6.

sub numele de *High Court of Parliament*[1]. Legea însăși este explicit înțeleasă ca o „judecată pronunțată în Parlament". Puterea de a judeca este înțeleasă aici ca putere primă, o putere de la care provin toate celelalte puteri. Parlamentul caută astfel să-și afirme o primă formă de control asupra miniștrilor regelui. Procedura de *impeachment* își găsește aici originea, legată de extinderea progresivă a conceptului medieval de trădare[2]. Camera Comunelor o inaugurează în 1376 atunci când îl pune sub acuzare pe Lordul Mortimer, ministru principal, împreună cu alți negociatori de la Londra, pentru „fraude și crime împotriva Regelui și a poporului". Judecata Parlamentului care pronunță sentința de *impeachment* este înțeleasă ca un act juridic, dar și ca o apreciere politică. Procesul-verbal al dezbaterii reține că faptele expuse erau confirmate de sentimentul general al poporului *(the clamour of the people)* și că Latimer și complicii săi au fost acuzați de „mișcarea generală a Comunelor"[3], fără a putea răspunde unui acuzator precis. Avem în acest caz de-a face cu o întrepătrundere completă a noțiunilor de responsabilitate penală și de responsabilitate politică, cea de-a doua îmbrăcând hainele primei.

[1] V. lucrarea esențială a lui Charles Howard McILWAIN, *The High Court of Parliament and its Supremacy: An Historical Essay on the Boundaries Between Legislation and Adjudication in England*, ediție nouă, Archon Books, Hamden (Conn.), 1962. Pentru o situare într-o perspectivă mai amplă a problemei, v. Carlos Miguel PIMENTEL, *La Main invisible du juge: l'origine des trois pouvoirs et la théorie des régimes politiques*, teză susținută la universitatea Paris II, 2000.

[2] John BELLAMY, *The Law of Treason in England in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970 și „Appeal and Impeachment in the Good Parliament", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. XXXIX, nr. 99, mai 1966.

[3] „Lord Latimer was impeached and accused by the clamour of the Commons", reprodus de Theodore Frank PLUCKNETT, „The Origins of Impeachment", *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. XXIV, 1942, pp. 70-71.

Ca mod de control politic, procedura de *impeachment* a fost extrem de folosită până la mijlocul secolului al XV-lea, înainte de cădea în desuetudine sub dinastia Tudorilor care au reușit că restrângă drepturile de control ale Parlamentului favorizând în același timp recursul la procedura mai arbitrară și adesea manipulată de Coroană instituită de *Bill of Attainder*[1]. După o paranteză de aproape două secole, procedura de *impeachment*, a fost literal resuscitată în secolul al XVII-lea, la îndemnul unui mare jurist, *Chief justice* al King's Bench, Edward Coke. Intrat în Parlament în 1621, acesta s-a străduit să reactiveze vechea procedură. Obiectivul său nu era însă numai acela de a reactualiza o metodă de sancțiune a delictelor sau a crimelor comise de o persoană publică, ci acela de a institui și de a sancționa responsabilitatea politică a miniștrilor. În 1624, el reușește să activeze *impeachment*-ul împotriva *Lord*-ului *Treasurer*, Lionel Cransfield, aducând în discuție nu atât malversațiile personale ale acestuia, cât autorizarea monopolurilor. Rațiunea declanșării procedurii este aceea de a răsturna un ministru care se mai bucură încă de încrederea regelui, dar a pierdut-o pe cea a Comunelor[2]. În opinia lui Coke, Camera Comunelor trebuie să fie considerată ca un fel de *Inchizitor general* al societății. Viziunea triumfă în 1626, atunci când un *impeachment* este declanșat împotriva ducelui de Buckingham, favoritul regelui Iacob I.

[1] *Bill of Atainder* nu era o procedură judiciară, cu un act votat de cele două Camere și sancționată de rege. El putea supune o persoană oarecare unei pedepse – cel mai adesea cu moartea – pentru fapte pe care nicio lege penală ne le prevedea și nu le interzicea. Acest tip de act a fost utilizat de Coroană pentru a-și distruge dușmanii sau adversarii, cu complicitatea unui Parlament slăbit. S-a vorbit atunci despre „asasinate juridice".

[2] Jean BEAUTÉ, *Un grand juriste anglais: Sir Edward Coke (1552-1634). Ses idées politiques et constitutionnelles*, PUF, Paris, 1975.

Cazul era cu adevărat exemplar: Buckingham era susținut energic de rege, fiind în același timp acuzat de Parlament că nu-și îndeplinește datoriile de *Lord Grand Amiral*. Procedura nu reușește, dar ideea potrivit căreia Parlamentul se comportă ca un judecător al acțiunii politice a miniștrilor face un decisiv pas înainte.

Coke avansa o argumentație juridică subtilă. Fără a combate direct prerogativa regală, el îi restrângea în fapt aplicarea, absolutizând-o în termeni care o abstractizau radical. Pe de-o parte, el reafirma solemn vechiul adagiu potrivit căruia regele era incapabil să comită rău *(The King can do no wrong)*. Pe de altă parte, el susținea că, cu toate că acționa în numele regelui, Parlamentul sancționa miniștrii într-un mod autonom pentru că, dacă regele ar fi judecat direct în Curtea sa, puterea i-ar fi slăbit, fiind simultan judecător și parte. Iacob I a căzut în capcana ideii în virtutea căreia regele era virtual reprezentat în Camere: consacrarea rolului și a preeminenței sale avea, așadar, loc cu prețul reducerii puterii regale la o funcție mai simbolică. Desigur, puterea de judecată era exercitată în numele regelui, însă ea se afla în afara controlului său efectiv. Astfel, câțiva ani mai târziu, după declanșarea războiului civil, revoluționarii au putut pretinde că luptă împotriva regelui în numele regelui. După terminarea Revoluției, în 1688, victoria Parlamentului asupra puterii regale i-a permis primului să-și exercite mai direct rolul politic, ceea ce a produs declinul direct al procedurii de *impeachment*[1]. Controlul parlamentar asupra miniștrilor prin votul anual al impozitului și bugetului, constituirea marilor partide și practica guvernării de cabinet au permis emergența unei

[1] Despre această chestiune și despre resuscitarea procedurii de *impeachment*, v. John Philipps KENYON, *The Stuart Constitution, 1603-1688: Documents and Commentary*, Cambridge University Press, Cambridge, 1966.

responsabilități solidare și politice care s-a substituit responsabilității penale și individuale. Voturile de neîncredere au luat locul securii. Însă acest progres nu poate șterge ideea că verificarea responsabilității continuă să rămână în fapt o punere sub acuzare urmată de o judecată.

Responsabilitatea politică a fost substitutul istoric al responsabilității penale[1], pedepsirea culpei politice înlocuind eficient stigmatizarea mai limitată a crimei. Avem însă de-a face, în ambele cazuri, cu aceeași preocupare de a sancționa, de a bloca, de a face ca o persoană să devină responsabilă pentru actele sale. Putem, așadar, considera că logica de tip judiciar continuă să subîntindă sistemul politic parlamentar modern[2], în pofida suprimării vechilor pedepse. Condițiile evoluției formelor de verificare a responsabilității au variat cu fiecare țară. Regatul Unit a constituit desigur cazul cel mai desăvârșit al unei responsabilități politice efective. La celălalt capăt al scenei, Franța, marcată de greutatea unui regicid fondator, a căzut pradă tentației de a institui un președinte-suveran iresponsabil al celei de-a V-a Republici, adăpostindu-i miniștrii sub umbra tutelară a acestuia.

Recall-ul american

Recall-ul american este o procedură de revocare a aleșilor, al treilea exemplu istoric al unei practici a politicii sub specii apropiate judecății. Ca demers principal, procedura există în cincisprezece state, în special în partea occidentală

[1] Ultima tentativă de *impeachment* politic a fost îndreptată împotriva lui Robert Walpole în 1742.

[2] Despre desăvârșirea acestei evoluții în Anglia, v. remarcabila lucrare a lui Denis BARANGER, *Parlementarisme des origines. Essai sur les conditions de formation d'un exécutif responsable en Angleterre*, PUF, Paris, 1999.

și centrală a Statelor Unite, și poate fi declanșată ca demers secundar în treizeci și șase de state. Instituită pentru prima oară în Oregon, în 1908[1], ea a fost imediat adoptată în California, Arizona, Colorado și Nevada (sistemul fusese experimentat în Los Angeles încă din 1903). La începutul secolului al XX-lea, adoptarea procedurii de *recall* se înscrie într-o vastă mișcare critică a deficiențelor democrației americane și de denunțare a corupției politicienilor. Împreună cu dezvoltarea sistemului alegerilor primare și cu introducerea referendumului de inițiativă populară, ea constituie un ansamblu corector al vicisitudinilor guvernării reprezentative, al cărui program fusese definit de așa-numitul *Progressive movement*. În termeni practici, *recall* este o procedură de revocare a aleșilor deschisă de o campanie de petiții care solicită demiterea unuia dintre aceștia. Dacă numărul minim de semnături este reunit (în general 25% din corpul electoral), se organizează votul. Toți ofițerii publici pot fi practic revocați, de la guvernatori la membrii Parlamentului federat și la simplii aleși locali, trecând prin procurori, șerifi și, în unele cazuri, chiar și judecători. Astfel, unii guvernatori au fost alungați din funcție prin declanșarea unei asemenea proceduri (cel mai recent exemplu fiind, în 2003, revocarea lui Gray Davis, în California, înlocuit ulterior de actorul Arnold Schwarzenegger[2]), dar și primari, precum cel al Clevelandului în 1978 sau cel al orașului Omaha în 1987, sau aleși în funcții mai puțin importante[3]. Au fost revocați membri ai *School boards* (comisiile de educație care joacă

[1] V. James Duff BARNETT, *The Operation of Initiative. Referendum and Recall in Oregon*, Macmillan, New York, 1915.

[2] V. Larry N. GERSTON, Terry CHRISTENSEN, *Recall! California's Political Earthquake*, M.E. Sharpe, Armonk (NY), 2004.

[3] Joseph F. ZIMMERMAN, *The Recall: Tribunal of the People*, Praeger, Westport (Conn.), 1997.

un rol important în determinarea politicilor școlare), responsabili ai *Irrigation districts* (gestiunea resurselor de apă, decisivă pentru agricultura unor state precum California sau Nevada) sau membri ai diverselor comisii de la nivelul comitatelor, în vreme ce procedura a fost uneori numită „ostracism ordinar".

Care este sensul unei asemenea proceduri? O putem interpreta ca pe o formă radicală de democrație directă, înrudită cu referendumul de inițiativă populară[1]. În acești termeni a fost de altfel descrisă în America începutului secolului al XX-lea. Este cu siguranță adevărat că *recall*-ul este expresia unei puteri combatante a sufragiului universal. Esențială este însă însăși natura operațiunii pe care o pune în mișcare. Din punct de vedere formal, ea se aseamănă unui vot a cărui miză este refuzul. Așadar, un vot de neîncredere ce anulează precedenta declarație de încredere manifestată în momentul alegerii. În realitate însă cele două operațiuni nu sunt simetrice. Alegerea este un vot, o selecție între mai mulți candidați. Procedura de *recall* cere o apreciere, o judecată asupra acțiunilor unei persoane determinate. Chiar dacă prezintă analogii cu procedura referendară, *recall*-ul nu poate fi înțeles ca o alternativă la guvernarea reprezentativă. Dimpotrivă, el țintește către restaurarea unei „bune reprezentări" sancționându-i pe acei aleși suspectați de lipsă de onestitate sau de incompetență. Cetățenii care votează cu ocazia unui *recall* acționează colectiv după modelul unui juriu care decide asupra acuzațiilor aduse de inițiatorii petiției (care, la rândul lor, se comportă ca un *Grand jury*). În acest caz, cetățenii sunt, așadar, jurați, și nu alegători.

[1] V. Thomas E. CRONIN, *Direct Democracy. The Politics of Initiative, Referendum and Recall*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1989.

Formularea petiţiilor menite să declanşeze procedura de *recall* dovedeşte cu claritate natura cvasijudiciară a demersului. Acestea sunt adevărate acte de acuzare. Reproducerea integrală a trei asemenea petiţii o ilustrează exemplar[1]:

Textul petiţiei formulate în vederea declanşării procedurii de recall *împotriva lui Davie, primar al oraşului Oakland, în 1917:*

Este evident că:

Este întru totul incompetent, atât prin lipsa pregătirii, cât şi prin incapacitatea practică de a-şi îndeplini funcţiile.

Insultă cetăţenii care se pronunţă asupra chestiunilor publice în faţa Consiliului municipal, iar gesturile sale ridiculizează oraşul.

Comportamentul său grosolan şi nedrept este pe cale să aducă oraşului Oakland prejudicii ireparabile.

Prezenţa sa la guvernare pentru încă doi ani constituie o ameninţare mult prea serioasă pentru a fi tolerată.

Distruge industria.

Nu are niciun fel de idee constructivă.

Vorbeşte mult fără a face nimic.

Vorbeşte despre diminuarea impozitelor, dar nu face nimic pentru a o pune în aplicare.

Ne recomandă să fim economi, dar cheltuieşte fără măsură, cumpărând un automobil de 3 000 de dolari, atribuindu-i fiului său o slujbă de şofer cu un salariu de 1 500 de dolari şi achiziţionând chiar un fotoliu de 85 de dolari.

De la venirea sa la putere, a adus dezordinea în oraş.

Consilierul George Kaufman, pe care l-a numit şef al serviciilor publice ale oraşului, mărturiseşte despre

[1] Petiţiile reproduse aici sunt preluate din Frederick L. BIRD, Frances M. RYAN, *The Recall of Public Officers: a Study of the Operation of the Recall in California*, Macmillan, New York, 1930. Alte texte sunt disponibile în J.F. ZIMMERMAN, *The Recall, Tribunal of the People*, *op. cit.*

proiectul de a transforma administrația într-o mașină politică.

Ignoră petițiile în favoarea protecției sănătății.

A promis demisia lui Peterson, șeful poliției, și acum iată, este cel mai înflăcărat apărător al acestuia.

De ce?

Oakland nu poate tolera încă doi ani de „davieism".

Recall: singura soluție posibilă.

Textul petiției pentru revocarea lui Owens, senator al statului California în 1913:

Alegătorii subsemnați ai statului California cer prin prezenta petiție revocarea senatorului James C. Owens din al nouălea district senatorial și solicită alegerea unui succesor în acest post. Conform dispozițiilor articolului 23 din Constituția statului California, motivele acestei cereri sunt următoarele:

Senatorul Owens și-a încălcat de nenumărate ori angajamentele luate în calitate de democrat; nu și-a ținut promisiunile scrise pe care le-a făcut muncitorilor, ajutându-i însă pe cei bogați prin votul sau prin absența sa în momente decisive.

Programul partidului său propunea un sistem de asigurări industriale la nivelul statului California. El a susținut însă un amendament la proiectul de lege menit să-i despăgubească pe muncitorii din Boynton, amendament ce ar fi împiedicat instituirea unor asemenea asigurări. A făcut cu alte cuvinte jocul companiilor de asigurări.

Partidul său se pronunțase în favoarea unei extinderi a legii zilei de muncă de 8 ore asupra muncii femeilor. Cu toate acestea, el a votat în comitet toate propunerile care urmăreau limitarea aplicării legii, excluzând astfel muncitoarele de la filaturile de bumbac cu toate că acestea beneficiau deja de acest regim. La votul final a fost absent.

A votat împotriva proiectului de lege pentru conservarea apei pentru a ajuta companiile de electricitate.

A votat împotriva inspecției minelor, împotriva ameliorării condițiilor de muncă și a reducerii timpului de lucru în mine pentru a satisface pretențiile companiilor miniere. A prezentat proiectul legii 243 în Senat, deși era atât de prost încât Comisia Căilor Ferate declarase oficial că acesta ar fi trebuit să se intituleze „Lege vizând anularea celor mai importante dispoziții ale legii asupra serviciului public referitoare la Căile Ferate".

În doi ani, a lipsit la apel de 113 ori, fie că s-a eschivat, fie că a fost absent.

Acestea nu sunt decât câteva dintre numeroasele motive pentru care senatorul Owens trebuie să fie revocat din funcție printr-o procedură de *recall*.

Reproducerea integrală a acestor două texte, reprezentative pentru petițiile epocii, ilustrează combinația dintre argumentele morale, profesionale și politice în construcția actului de acuzare împotriva oficialilor publici. Caracterul lor vag și heteroclit este un bun indicator al resorturilor dispoziției cetățenilor în cele două cazuri. Putem constata însă că, un secol mai târziu, lucrurile nu s-au schimbat. Termenii *Petiției propuse în 2003 pentru revocarea guvernatorului Gray Davis* o dovedesc:

Motivele pentru care guvernatorul trebuie revocat sunt următoarele:

Gestiune catastrofală [*gross missmanagement*] a finanțelor Californiei, prin delapidarea banilor contribuabililor, prin amenințarea securității publice prin reducerea drastică a finanțărilor colectivităților locale, prin incapacitatea de a explica costul exorbitant al enormului eșec energetic, prin neputința de a trata marile probleme ale statului înainte ca acestea să se transforme în crize foarte grave.

> California nu mai poate fi renumită ca Statul cu cele mai proaste școli, cu ambuteiaje monstruoase, cu facturi extravagante ale serviciilor publice și cu datorii enorme... Toate acestea sunt rezultatele unei gestiuni catastrofale[1].

Deși responsabilii sunt convocați în fața poporului-judecător, acuzele ce le sunt aduse suprapun în mod confuz registrul penal și cel politic. Obișnuitele schimburi de argumente despre avantajele și inconvenientele procedurii nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere această trăsătură esențială. Se cuvine deci să depășim cadrul analizei care se mulțumește să examineze *recall*-ul din perspectiva raportului dintre democrația directă și democrația reprezentativă. Procedura se cuvine înțeleasă în calitatea sa de „moment judiciar" al democrației. Comparația cea mai pertinentă nu este, așadar, cea dintre *recall* și referendum, ci cea dintre *recall* și *impeachment*. Articolul al 2-lea al Constituției federale americane prevede că președintele, vicepreședintele și toți funcționarii civili pot fi demiși din funcție pentru motive de trădare, corupție sau alte crime majore. Procedura de *impeachment* este parlamentară (desfășurată de Senat), vizând în același timp delicte relativ precise: din 1787, a fost folosită de mai puțin de douăzeci de ori[2]. Spiritul celor două demersuri este asemănător, însă *recall*-ul a fost utilizat mult mai masiv în statele care l-au instituit: recursul este mai suplu, motivele declanșării procedurii rămân deschise, nedistingând

[1] Reprodus în Kenneth P. MILLER, „The Davis Recall and the Courts", *American Politics Research*, vol. 33, nr. 2, martie 2005, p. 140.

[2] V. Michael J. GERHARDT, *The Federal Impeachment Process. A Constitutional and Historical Analysis*, Princeton University Press, Princeton, 1996.

cu claritate între responsabilitatea politică și cea penală. *Recall*-ul nu are în schimb rigoarea unei adevărate proceduri judiciare, ci amestecă în mecanismele sale versiuni degradate ale judiciarului și ale politicului. Procedura are în fapt un caracter „hibrid": ea sugerează îngemănarea dintre vot și judecată, precum și posibila lor comutare, invitând în același timp la reflecție asupra perversiunii lor reciproce[1]. La marginile practicii democratice uzuale, procedura de *recall* îi subliniază virtualitățile și pericolele ascunse.

[1] Se cuvine să amintim că a existat și propunerea de a aplica procedura de *recall* și asupra deciziilor judiciare. Theodore Roosevelt înscrisese acest punct în programul *Reform movement* în 1912. Pentru un inventar al argumentelor positive și negative asupra chestiunii, v. Edith M. PHELPS (ed.), *Selected Articles on the Recall, Including the Recall of Judges and Judicial Decisions*, a 2-a ediție revizuită, The Wilson Company, New York, 1915.

2. CVASILEGISLATORII

CALITATEA DEMOCRATICĂ A JURIULUI

Figura poporului judecător capătă formă și sub chipul juriului, așa cum o arată istoria instituției, reintrodusă în Occident în Evul Mediu. Juriul este atunci menit să rezolve pașnic diferendele dintre cavaleri fără a recurge la practica pe atunci foarte răspândită a luptelor judiciare. Judecata de către o mică adunare de egali pare, așadar, procedura cea mai potrivită[1]. Victoria justiției regale marchează apoi declinul instituției. Adevărata naștere a ideii moderne a juriului este deci târzie, datând de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ea se înscrie în reflecția iluministă asupra reducerii erorilor judiciare, care apar în această epocă a emergenței drepturilor omului drept manifestări tulburătoare ale nedreptății. Toate marile spirite ale perioadei participă la această dezbatere: Beccaria, Blackstone, Condorcet și Voltaire, pentru a nu cita decât unele dintre numele celebre. Problema care îi frământă privește determinarea condițiilor în care oameni supuși

[1] Pentru istoria veche în Anglia și Franța, v. Thomas Andrew GREEN, *Verdict According to Conscience. Perspectives on the English Criminal Trial Jury, 1200-1800*, Chicago University Press, Chicago, 1985 și Léon PRIEUR, *Les Origines françaises du jury. Les assises féodales*, Paris, 1924.

greșelii, judecătorii, pot pronunța un verdict reducând la minimum riscul unei erori de apreciere. Academiile și societățile savante din întreaga Europă întorc chestiunea pe toate părțile. O aceeași soluție se impune tuturor: juriul. „Această admirabilă instituție, scrie Blackstone, este mai adaptată, mai dispusă căutării adevărului decât orice altă metodă de investigație folosită în lume"[1]. Un grup deliberativ compus dintr-o duzină de persoane lasă mai puține șanse greșelii în aprecierea unui fapt decât opinia unui singur om. Astfel, prin intermediul unei înțelegeri probabiliste a rațiunii și a adevărului, juriul se impune ca instituție esențială pentru protecția drepturilor și a libertăților individului. În al său *Eseu despre probabilități în materie de dreptate* (1772), Voltaire este primul care încearcă să formalizeze chestiunea reducerii șanselor condamnării unui inocent. Câțiva ani mai târziu, Condorcet îi va oferi expresia canonică în celebrul său *Eseu despre aplicarea analizei probabilităților asupra deciziilor luate cu pluralitate de voturi*[2]. Thouret, marele reformator al justiției în timpul Revoluției franceze, rezumă toate aceste demersuri afirmând că „instituția juriului este instrumentul cel mai apropiat de infailibilitate disponibil între oameni"[3].

[1] William BLACKSTONE, *Commentaires sur les lois d'Angleterre* (1765-1769), cartea a III-a, capitolul 23, traducere franceză, Paris, 1823, vol. VI, p. 10.

[2] CONDORCET, *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix*, Paris, 1785. Alți mari matematicieni ai epocii îi vor prelungi reflecția. V. în special Antoine Augustin COURNOT, „Mémoire sur les applications du calcul des chances à la statistique judiciaire", *Journal de mathématiques pures et appliquées*, vol. III, Paris, 1838, precum și Siméon Denis POISSON, *Recherches sur la probabilité des jugements en matière criminelle et en matière civile*, Paris, 1837.

[3] Citat de Ernest LEBÈGUE, *Thouret (1746-1794)*, Paris, 1910, p. 232.

Există, așadar, o istorie a juriului pe care am putea-o numi „rațională" sau „probabilistă". Ea este însă dublată, puțin mai târziu, de o altă abordare, mai politică, ce transformă juriul popular într-o instituție democratică indisociabilă de instituirea sufragiului universal. Această filieră ne interesează în primul rând. Și în acest caz, Revoluția engleză a făcut primul pas. Celebrul *Acord al poporului (Mayday agreement)* de la 1 mai 1649, ce formulează aspirațiile cele mai radicale, așază principiul unei reprezentări cu adevărat populare în strânsă legătură cu instituirea juriilor liber alese. Revoluția americană este însă cea care organizează practic prima formă a unui juriu democratic. În Statele Unite, miliția, juriul și corpul electoral politic au constituit modalitățile complementare ale unui popor participant direct la exercițiul diverselor puteri sociale. În acest cadru, juriul capătă o valoare politică intrinsecă: este o manifestare a egalității cetățenești. A face parte dintr-un juriu este prin urmare o activitate civică[1]. Tocqueville a subliniat această dimensiune în pagini rămase celebre din a sa *Democrație în America*: „Juriul, scrie el, este, înainte de orice, o instituție politică [...]. El constituie acea parte a națiunii însărcinată să asigure execuția legilor, așa cum Camerele sunt partea națiunii însărcinată să facă legile"[2]. Această

[1] V. în special lucrările lui Jeffrey ABRAMSON, „The Jury and Democratic Theory", *The Journal of Political Philosophy*, vol. 1, nr. 1, martie 1993; „The American Jury and Democratic Justice", *La Revue Tocqueville/The Tocqueville Review*, vol. XVIII, nr. 2, 1997; *We, The Jury. The Jury System and the Ideal of Democracy*, Basic Books, New York, 1994. V. și remarcile sugestive din Antoine GARAPON, Ioannis PAPADOPOULOS, *Juger en Amérique e ten France*, Odile Jacob, Paris, 2003 („Les valeurs du jury américain", pp. 177-187).

[2] *De la démocratie en Amérique*, vol. 1, partea a 2-a, capitolul VIII, „Despre juriu în Statele Unite considerat ca instituție politică"

calitate democratică a juriului nu derivă numai din principiul egalitar din care se hrănește, ci și din modul de funcționare deliberativ al instituției. În vreme ce alegătorul se mulțumește să-și exprime o singură dată opinia introducând buletinul în urnă, juratul participă la un proces mai lung și mai evolutiv de schimb de informații și de argumente, așadar, la o modalitate mai deplină a cetățeniei. Acest aspect va fi puternic subliniat în contextul dezbaterilor asupra ratificării Constituției elaborate la Philadelphia în 1787[1].

Principul publicității și al discuției este însoțit în America de celebrarea dimensiunii locale a instituției: juriul este format din persoane apropiate de fapte, locuind în vecinătatea acuzatului. El îndeplinește astfel o exigență de proximitate aflată în centrul culturii politice americane din acea perioadă[2]. Faptul că intervenția juriului este temporară corespunde de altfel cu un anumit ideal al funcțiilor politice, deschise, supuse principiului rotației. Instituția juriului promovează astfel o viziune deliberativă și participativă a activității democratice, instrument de compensare a formelor distanței implicate de funcționarea

[Textul este disponibil și în limba română: *Despre democrație în America*, trad. Magdalena Boiangiu și Beatrice Staicu (vol. 1), și Claudia Dumitriu (vol. 2), Humanitas, București, 1992 și 1995; datorită unor inadvertențe am recurs aici la traducerea noastră, n.t.].

[1] Nu ne mirăm, așadar, că acest punct este dezvoltat în special în rândurile antifederaliste. V. de exemplu numărul 15 al *Federal Farmer* (18 ianuarie 1788), reprodus în Philippe B. KURLAND, Ralph LERNER (eds.), *The Founders' Constitution*, University of Chicago Press, Chicago, 1987, vol. V, p. 397.

[2] V. observațiile lui John Philip REID, *Constitutional History of the American Revolution*, vol. 1, *The Authority of Rights*, The University of Wiscounsin Press, Madison, 1986 (v. capitolul „The Jury Rights"). O temă amplu dezvoltată și de antifederaliștii animați de o viziune localistă a politicii.

guvernării reprezentative la scara unei societăți de mari dimensiuni.

Regăsim câteva din aceste elemente în experiența franceză, și ea preocupată de diminuarea riscurilor erorilor judiciare. Dimensiunea propriu-zis democratică a juriului este însă afirmată în timpul perioadei revoluționare. Adoptarea instituției este înscrisă cu claritate în mișcarea generală de actualizare a principiului suveranității națiunii. Adrien Duport, principalul actor al reformei Adunării constituante, considera că juriul era o formă de reprezentare a poporului în justiție în același mod în care corpul legislativ întrupa reprezentarea poporului în lege[1]. Odată ce sistemul juraților va fi instituit, afirma acesta, „vom putea înfrunta orice încercare a tiraniei, pentru că poporul va rămâne liber atâta vreme cât va păstra pentru sine această extraordinară putere de a judeca"[2]. Ideea potrivit căreia libertatea politică se sprijină pe cei doi poli ai dreptului de vot și ai juriului s-a aflat în centrul viziunii revoluționare. Ulterior, figurile juratului și alegătorului nu vor înceta să se suprapună. În epoca monarhiei cenzitare, posibilitatea de a fi jurat era mai deschisă decât accesul la urne. „Toți jurații să devină alegători": iată primul slogan cu care republicanii inaugurează campania pentru reforma electorală. Dimpotrivă, pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, mediile conservatoare vor critica funcționarea juriilor populare chiar și atunci când nu mai puteau denigra deschis sufragiul universal.

[1] Despre rolul și ideile sale, v. Antonio PADOA SCHIOPPA, „La giura all'Assemblea Costituente francese", in IDEM (ed.), *The Trial Jury in England, France, Germany, 1700-1900*, Duncker & Humboldt, Berlin, 1987, și „Le jury d'adrien Duport", in *La Révolution et l'Ordre juridique privé, rationalité ou scandale ?*, Actes du colloque d'Orléans, PUF, Paris, 1988.

[2] Raport din 27 noiembrie 1790 asupra instituției juriului.

Încă din perioada Consulatului, se multiplică astfel scrierile ce denunță „achitările scandaloase" pronunțate de jurii[1]. Este adevărat că cifrele sunt surprinzătoare. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, aproape 40% din crimele sângeroase sunt achitate! Statisticile referitoare la procesele de infanticid sau avort indică aceleași cifre. Numeroase publicații adoptă atunci accente retrograde pentru a stigmatiza ignoranța poporului-jurat, versatilitatea și incoerența acestuia, precum și pasiunile care îl determină să basculeze între o intransigență răzbunătoare și o indulgență vinovată[2]. Legislația impune apoi juriului restricții ce poartă urmele vechilor ezitări de a include unele categorii de populație în cadrul cetățeniei active (este cazul servitorilor și al unor categorii de persoane dependente). Sfârșitul secolului al XIX-lea cunoaște chiar o reactivare a viziunilor restrictive asupra juriului. Tarde, unul din marii sociologi ai epocii, își îndeamnă contemporanii să substituie juriului expertiza oamenilor de știință[3]. Un întreg curent raționalist antidemocratic participă la cruciadă în momentul în care sufragiul universal, intrat în moravuri și practici, a devenit ireversibil[4]. În spatele chestiunii „dreptului de juriu" ridicate de acești autori

[1] V. documentația reunită de Yves POURCHER, „Des assises de grâce? Le jury de la cour d'assises de la Lozère au XIXe siècle", și Élisabeth CLAVERIE, „De la difficulté de faire un citoyen: les «acquitements scandaleux» du jury dans la France provinciale du début du XIXe siècle", în *Études rurales*, nr. 95-96, iulie-decembrie 1984.

[2] V. Charles CLAUSS, *Le Jury sous le Consulat et le Premier Empire*, Paris, 1905, precum și Adhémar ESMEIN, *Histoire de la procédure criminelle en France*, Paris, 1881.

[3] V. în special comentariile din *La Philosophie pénale*, ediția a 4-a, Paris, 1890. Raymond Saleilles, unul din marii juriști ai epocii, va duce o campanie în același sens.

[4] V. Samuel STERN, *Le Jury technique: esquisse d'une justice pénale rationnelle*, Paris, 1925.

are în fapt loc un conflict în jurul normelor sociale: deciziile juriilor populare erau criticate pentru că puneau în dezbatere ceea ce unii percepeau ca fiind conform atât legii, cât și obiceiurilor.

FABRICAREA CONCURENȚIALĂ A NORMELOR

Rolul democratic al juriului se cuvine înțeles și în ordinea producerii de norme. Achitându-i pe unii vinovați, juriile au dat formă distanței dintre lege și percepția importanței relative a delictelor. La începutul secolului al XIX-lea, cazurile de persoane acuzate de crime pasionale achitate erau frecvente, în vreme ce atingerile aduse proprietății erau mult mai sistematic condamnate[1]. În asemenea cazuri, achitarea corecta *în fapt* legea votată de reprezentanți. Deciziile juraților proclamă, așadar, un fel de „lege sălbatică", expresie directă a unui sentiment popular. Sensul dreptății și al nedreptății, ierarhia gravității faptelor (între atingerile aduse bunurilor și cele aduse persoanelor, în special), dreptul de a-și face singur dreptate: jurații își construiesc practic un întreg univers normativ propriu. Sub Restaurație, un deputat de stânga definea hotărârea unui juriu ca „o judecată pronunțată de țară în exercițiul imediat al unui act de protecție socială"[2]. Avem, așadar, de-a face cu o formă de conflict între

[1] Date asupra acestei chestiuni în Isser WOLLOCH, *The New Regime. Transformation of the French Civic Order, 1789-1820*, Norton, New York, 1994, pp. 355-379. V. și James M. DONOVAN, „Justice Unblind, the Juries and the Criminal Class in France, 1825-1914", *Journal of Social History*, vol. 15, nr. 1, 1981.

[2] Augustin Marie DEVAUX, în dezbaterea din 1827 asupra reformei juriului, *A.P.*, seria a II-a, vol. 49, p. 194.

democrația directă și democrația reprezentativă, consacrând o altă dimensiune politică a juriului. Definiții concurente ale dreptății și ale amenințărilor la adresa ordinii sociale se înfruntă în acest cadru. Pentru a reduce tensiunea, legislatorul introduce în 1832 noțiunea de *circumstanțe atenuante*, permițând juraților să coboare sub pragul minim al pedepsei legale: o încercare de a reduce numărul achitărilor care putea urca, așa cum am amintit, până la 30-40% din decizii; un mod de a masca distanța dintre „norma populară" și „norma legală". Puțin mai târziu, în 1840, 68% din hotărârile de condamnare pronunțate în Curtea cu juri se vor întemeia pe recunoașterea circumstanțelor atenuante[1]! Măsura fusese, așadar, însușită de jurii.

Dimensiunea politică a activității juriului s-a manifestat în Franța pe un teren eminamente politic. În vremea Revoluției și a Imperiului, juriații populari au anulat majoritatea acuzațiilor politice ce le fuseseră supuse aprecierii. Instituția juriului s-a opus încercărilor guvernelor succesive de a-și condamna dușmanii de tribunale penale. Chiar și în timpul Terorii: aproape trei sferturi din învinuiții politici au fost declarați nevinovați! Iar repulsia în fața condamnării continuă și în contextul termidorian[2]. Există prin urmare o netăgăduită autonomie a juriilor, care nu ezită să dezvolte o opoziție frontală față de politica puterilor instituite sau cel puțin să exprime o înțelegere a problemelor politice diferită de cea a oamenilor de partid. Desigur, interpretarea acestui fenomen este

[1] Inflexiunea este bine analizată de B. SCHNAPPER, „Le jury français aux XIXe et au XXe siècle", in Antonio PADOA SCHIOPPA, *The Trial Jury in England, France, Germany*, *op. cit.*

[2] V. datele reunite de Robert ALLEN, *Les Tribunaux criminels sous la Révolution et l'Empire, 1792-1811*, Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2005.

complexă. Esențial este însă decalajul dintre „politica implicită" a juraților și pozițiile puterilor alese. Intervenția juriului în procesele de presă confirmă importanța acestui rol politic corector. Faptul că delictele de presă au fost trimise după 1819 (și, după o scurtă întrerupere, după 1830) în fața Curților cu juri confirmă recunoașterea rolului motor atribuit juraților, precum și asimilarea juriului cu o instituție de control politic. Am putea vorbi, așadar, despre o politică proprie a juriilor, paralelă cu expresia guvernării reprezentative. Se instituie și aici un adevărat dualism democratic. Notabilii nu vor înceta să-l denunțe, mai ales după victoria sufragiului universal. Soluția pe care o oferă? Pur și simplu cea a reducerii ariei de intervenție judiciară a Curților cu juri și deci a restrângerii rolului juraților. Astfel, o lege franceză din 1894 transferă în jurisdicția tribunalelor corecționale, deci a judecătorilor profesioniști, un întreg ansamblu de infracțiuni tratate înainte de Curțile cu juri. Automat, pedepsele pronunțate sunt regularizate, sistematizate și mărite. Frecventele achitări ale femeilor acuzate de crimă, considerate demne de iertare în virtutea statutului lor de neveste înșelate sau de amante abandonate – uneori în aplauzele auditoriului – s-au redus drastic prin schimbarea naturii procesului. Distanța dintre o anumită morală populară spontană și morala burgheză se vedea, așadar, diminuată. Efectul a fost similar în domeniul politic odată cu corecționalizarea unei categorii de procese de presă și a unui întreg ansamblu de crime și de delicte împotriva siguranței statului sau de acte de incitare la nesupunere a militarilor. În vreme ce Franța cunoștea un val de atentate anarhiste în anii 1890, guvernul nu mai avea

a se teme de indulgența juriilor în domeniu[1]. Controlând mai bine deciziile judiciare, notabilitățile Republicii secau izvorul unei puteri potențial concurente. Să remarcăm faptul că, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, situația franceză nu este nicicum excepțională. În vreme ce sufragiul universal se extinde în toată Europa, instituția juriului este pretutindeni ținta atacurilor. Juriul este suprimat în Spania, viu criticat în Italia, în Anglia și în Germania[2]. Celebrat în cor cu un secol în urmă ca una dintre cele mai evidente forme ale libertății, juriul sfârșește prin a simboliza în ochii elitelor iraționalitatea numărului.

Statutul de actor democratic al juriului a fost extrem de pronunțat în Statele Unite. Ideea potrivit căreia juriul are sarcina de a-i proteja pe cetățeni împotriva abuzurilor guvernului a constituit aici un element-cheie al convingerilor politice comune. Jurații au fost priviți ca „protectori ai poporului" sau ca „actori politici"[3]. Ca și în Europa, jurații au contribuit la fabricarea „democratică" a normelor sociale aflate în decalaj cu normele legale (în materie de autoapărare, de exemplu). Însă juriile au avut mult timp în America și o funcție cvasilegislativă. În secolul al XIX-lea, numeroase Constituții de stat le recunosc dreptul de a examina legea ca atare. „The jury shall be judges of laws, as well as facts", afirma Constituția (de altfel moderată) Pennsylvaniei din 1790.

[1] V. Jean-Pierre MACHELON, *La République contre les libertés? Les restrictions aux libertés de 1879 à 1914*, Presses de Sciences-Po, Paris, 1976, pp. 426-447.

[2] V. contribuțiile reunite în Antonio PADOA SCHIOPPA, *The Trial Jury in England, France, Germany*, *op. cit.*

[3] „Populist protectors" și „political participants": expresiile sunt folosite în articolul lui Akhil Reed AMAR, „The Bill of Rights as a Constitution", *The Yale Law Journal*, vol. 100, martie 1991. Se cuvine să amintim că, în Statele Unite, juriul intervine și în materie civilă.

Viziunea, moștenită din perioada colonială, corespundea unei epoci în care juriul era singura instituție „democratică-reprezentativă". În lipsa unui adevărat guvern reprezentativ, hotărârile juriului (în privința legilor presei de exemplu) permiteau formularea echivalentului unei opinii generale autoritare, distinctă de legile metropolei. Perspectiva se va impune pe întreg firul secolului al XIX-lea[1]. Vom putea vedea astfel cum, în cazuri celebre, juriile vor anula în fapt unele dispoziții esențiale ale legilor referitoare la sclavii dezertori. Amplul rol al juriului derivă în epocă din dimensiunea sa de putere locală. Funcția cvasilegislativă intră apoi în declin, pe măsură ce se afirmă, de la începutul secolului al XX-lea, o putere națională mai structurată. Ea va continua însă să existe în principiul însuși al instituției.

LEGISLATORII DIN UMBRĂ

Juriul nu este singurul exemplu de corecție socială discretă a ordinii normative elaborate de sistemele reprezentative. Cazul francez al consiliilor prud'homale (*conseils de prud'hommes*), justiția profesională a conflictelor de muncă, este și el interesant din acest punct de vedere. Înainte chiar ca principiul parității dintre muncitori și patroni să fie instituit în 1848, instituția inventată de Napoléon în 1806 legitimează un mod de funcționare a atelierelor care se distanțează de ordinea liberală legală. În acest cadru, maiștrii încurajează producția unor reguli pe care le consideră favorabile stabilizării unei organizări a muncii ce

[1] J. ABRAMSON examinează în detaliu această dimensiune în *We, The Jury*, *op. cit.*, pp. 74-95.

fusese înainte supusă efectului perturbator al diferendelor. Acest mod de fabricare *sui generis* a regulilor capătă amploare odată cu creşterea ponderii muncitorilor. Pe acest teren al arbitrajului conflictelor de muncă se constituie, aşadar, o întreagă concepţie practică a dreptăţii şi a nedreptăţii. Încă din anii 1830, primele asociaţii muncitoreşti constituie culegeri de decizii, îndeplinind nu o simplă operaţiune de compilare a jurisprudenţei, ci un adevărat efort de codificare. Istoricii acestui domeniu au remarcat astfel constituirea unei cvasilegislaţii, subliniind că deciziile consiliilor locale instituiau norme cu un caracter foarte special, semiclandestine, disidente în raport cu concepţiile dominante în dreptul civil al epocii[1]. Este, de altfel, semnificativ faptul că sindicatele muncitoreşti pariziene se regrupează în 1881 pentru a forma un *Comitet central electoral şi de vigilenţă*, însărcinat să urmărească şi să coordoneze activitatea consiliilor prud'homale[2], înainte de a imagina perspectiva constituirii unei adevărate confederaţii (CGT ia naştere în 1895).

Strategiile judiciare, menite să selecteze cazurile ale căror caracteristici sunt susceptibile să conducă la evoluţia jurisprudenţei, sunt o altă modalitate de a transforma societatea într-un „co-legislator", fie el şi marginal. În domeniul social, sindicatele muncitoreşti şi-au asumat de mult această sarcină[3]. Demersul este încurajat în special

[1] V. analizele foarte sugestive propuse de Alain COTTEREAU, „Justice et injustice ordinaire sur les lieux de travail d'après les audiences prud'homales (1806-1866)", *Le Mouvement social*, nr. 141, octombrie-decembrie 1987.

[2] Pierre BANCE, *Les Fondateurs de la CGT à l'épreuve du droit*, La Pensée sauvage, Claix, 1978, pp. 188-191.

[3] V. de exemplu expunerea juriştilor de la CFDT, „Le droit du travail dans la lutte des classes", *CFDT-Aujourd'hui*, nr. 23, ianuarie-februarie 1977.

în țările de *common law*, acolo unde spețele influențează puternic dreptul. Acțiunea juridică formează, așadar, un domeniu privilegiat pentru numeroase asociații americane, comportând în general două aspecte. Primul este mai tradițional: acțiunea de *lobbying* în jurul Congresului pentru a influența evoluția legislației. Dar și demersul propriu-zis judiciar pentru a obține decisii favorabile în cazuri considerate exemplare. În prezent, ACLU (American Civil Liberties Union) folosește în acest scop o sută cincizeci de avocați[1]! Această extraordinară forță de intervenție constituie o putere militantă indirectă ce se poate dovedi mai eficientă decât susținerea programelor politice. Se profilează astfel, în registrul activismului judiciar, figura unui „legislator din umbră", ale cărui efecte incitatoare și corective pot fi hotărâtoare. Am observat-o în Statele Unite în domeniul privilegiat de intervenție al ACLU, cel al drepturilor ce țin de libertatea de expresie garantată de primul amendament. Și în acest caz, un popor judecător exercită o influență eficace, distinctă de participarea sa la formarea sistemului reprezentativ. Astfel, suveranitatea populară și *rule of law* se contopesc, cea din urmă fiind de două ori expresia primei, în pluralitatea formelor și a temporalităților sale.

[1] „Un civisme radical", interviu cu Anthony Romero, director executiv al ACLU, *Vacarme*, nr. 34, 2006.

3. Preferința pentru judecată

Judiciarizarea politicului

Alunecarea politicului spre penal constituie un aspect amplu comentat și analizat al democrațiilor contemporane. S-a vorbit în acest sens despre o *judiciarizare* a politicului. Fenomenul are multiple cauze. Cea mai importantă rezidă cu siguranță în evoluția condițiilor de actualizare a responsabilității politice. Avem de-a face cu un fenomen complex și proteiform determinat de mai mulți factori dintre care putem reține, schematic, doi. Primul derivă chiar din natura instituțiilor politice. Penalizarea vieții publice este semnificativă mai ales în țările cu sisteme politice instabile și fragile sau în cele în care contradicțiile instituționale împiedică exercițiul responsabilității. În Europa, cazul ilustrativ este cu siguranță Italia, unde incapacitatea sistemului politic de a se autoregla și de a răspunde așteptărilor societății a hrănit emergența în forță a figurii judecătorului în spațiul politic. La rândul său, exemplul francez a dezvăluit mai degrabă o deficiență constituțională. Dificultatea de a organiza diarhia dintre primul-ministru și președintele Republicii a făcut ca acesta din urmă să devină practic iresponsabil. Flancat de un Parlament relativ slab, Executivul s-a putut elibera de o

întreagă serie de proceduri de control practicate în alte regimuri[1]. Lipsurile Constituției celei de-a V-a Republici au participat, așadar, la accelerarea unui fenomen general.

În al doilea rând, judiciarizarea politicului se înscrie în cadrul unui declin al „reactivității" guvernelor față de solicitările cetățenilor. În fapt, cu cât guvernele par să mai fie surde la doleanțele sociale (principiul *responsiveness*), cu atât mai puternică este exigența responsabilității (principiul *accountability*). Am ieșit astfel din universul *democrațiilor de confruntare și de reprezentare* pentru a intra în cel al *democrațiilor de imputare*. Reperele modelului democrației de confruntare, organizată în jurul competiției partidelor, programelor și proiectelor sunt, cel puțin pentru moment, supuse efectului dizolvant al instaurării societății postindustriale. Tendința de judiciarizare decurge însă și din opacitatea sporită a proceselor de decizie și din complexificarea structurilor guvernamentale. Este din ce în ce mai greu să aflăm cine este cu adevărat responsabil pentru o decizie oarecare. Imputarea însăși a devenit problematică. Fiecare chestiune aduce în scenă prea mulți participanți, prea multe structuri sunt convocate în gestiunea problemelor guvernării pentru ca cetățeanul să mai poată spera la claritate[2]. La rândul său, emergența

[1] Despre deficitul de responsabilitate politică în Franța, v. în special Olivier BEAUD, „La responsabilité politique face à la concurrence d'autres formes de responsabilité des gouvernants" *Pouvoirs*, nr. 92, 2000; *Le Sang contaminé. Essai critique sur la criminalisation de la responsabilité des gouvernements*, PUF, Paris, 1999; și, împreună cu Jean-Michel BLANQUER, *La responsabilité des gouvernants*, Descartes, Paris, 1999, și „Le principe irresponsabilité. La crise de la responsabilité politique sous la Ve République", *Le Débat*, nr. 108, ianuarie-februarie 2000.

[2] Despre problema imputabilității într-o societate complexă, v. Dennis F. THOMPSON, „Moral Responsibility of Public Officials:

unei „societăți a riscului" a îngreunat și mai mult capacitatea de imputare. Suntem, așadar, în căutarea unui mod mai eficient și mai potrivit de exercitare a responsabilității. Între timp, suntem uneori tentați să așteptăm de la procese rezultatele pe care nu le-am obținut prin alegeri[1]: în lipsa unui exercițiu satisfăcător al responsabilității politice, căutăm să identificăm penal vinovatul. Neputința resimțită a politicului, resimțită sub diferite forme, determină deplasarea locului de testare și de verificare a guvernanților[2].

Activarea responsabilității penale pentru a compensa deficitul responsabilității politice a fost de regulă interpretată drept semnul creșterii puterii judecătorilor în democrații. „Guvernarea judecătorilor" s-a impus, așadar, în limbajul savant pentru a descrie evoluția. Există acum o enormă literatură de specialitate în materie[3], produsă de observatori neliniștiți ai unui așa-zis recul al suveranității populare și de analiști mai optimiști ai unei tendințe asimilate progresului statului de drept. Desigur, se cuvine să distingem aici reacțiile și atitudinile din

the Problem of Many Hands", *The American Political Science Review*, vol. 74, nr. 4, decembrie 1980; Mark BOVENS, *The Quest for Responsibility: Accountability and Citizenship in Complex Organizations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

[1] Pentru o privire generală asupra chestiunii: Richard MULGAN, *Holding Power to Account: Accountability in Modern Democracies*, Palgrave, New York, 2003; Robert D. BEHN, *Rethinking Democratic Accountability*, Brookings, Washington, 2002.

[2] V.A. GARAPON, Denis SALAS, *La République pénalisée*, Hachette, Paris, 1998.

[3] Pentru o primă abordare, v. Michael H. DAVIS, „A Governement of Juges: An Historical Review", *The American Journal of Comparative Law*, vol. 35, nr. 3, 1987 (autorul semnalează că primele ocurențe ale expresiei datează din anii '20); Séverine BRONDEL, Norbert FOULQUIER, Luc HEUSCHLING (eds.), *Gouvernement des juges et démocratie*, Publications de la Sorbonne, Paris, 2002.

diferite țări. Statele Unite, Franța, Marea Britanie și Italia, pentru a nu lua decât aceste patru exemple, prezintă trăsături specifice pronunțate, ce țin atât de istoria lor, cât și de instituțiile ce le sunt proprii[1]. Există însă un diagnostic general și interogații similare. Atenția îndreptată către sporirea rolului judecătorilor și a forței dreptului în democrații neglijează o întrebare centrală: cea proprietăților actului de a judeca. În spatele judecătorului se află totuși *judecata*, rezultatul activității acestuia. Presiunea socială exprimată difuz în democrațiile contemporane este poate în primul rând așteptarea unei judecăți. Judecata este o formă de acțiune publică, o modalitate de expresie a interesului general într-un caz particular. Fenomenul judiciarizării politicului se cuvine privit într-o asemenea perspectivă și nu redus la simpla chestiune a „concurenței" instituționale dintre magistrați și reprezentanți pentru exercițiul puterii. Dincolo de dezamăgirea pe care o resimțim în fața „politicii electorale", așteptarea nu capătă în fapt sens decât dacă este raportată la proprietățile specifice ale judecății ca tip de decizie. Specificități ce se cuvin examinate în comparație cu trăsăturile funcționării universului electoral-politic. Cinci elemente pot fi reținute: condițiile de justificare; raportul cu decizia; poziția în acțiune; forma teatralității; modul de raportare la particularitate.

IMPERATIVUL JUSTIFICĂRII

A-ți exercita responsabilitatea înseamnă a da seama de actele proprii. Or, justificarea în fața unui tribunal este

[1] Trebuie să luăm în calcul un întreg ansamblu de factori: existența unui sistem de selecție a judecătorilor, condițiile eventuale de formare a unei Înalte Curți compuse din parlamentari etc.

profund diferită de cea din fața alegătorilor în timpul campaniei electorale. „Suntem întotdeauna în pierdere atunci când ieșim din ambiguitate", sublinia cardinalul de Retz: formula este plină de sens în politică unde arta disimulării, posibilitatea de a amâna un termen-limită, caracterul vag al angajamentelor joacă un rol esențial. Viața politică încurajează aproape structural o asemenea ambiguitate. În cadrul politic, aceasta din urmă îndeplinește o funcție de protecție și de derivare. Desigur, în acest context, promisiunea „sincerității" poate constitui un avantaj comparativ. Însă aprecierea diferenței, a onestității și a profunzimii sale, rămâne mereu dificilă. În fața unui tribunal, situația este întru totul diferită. Procesul obligă părțile să se explice și să se justifice în mod public. Până la urmă, diversiunea este aici imposibilă. Deosebirea față de condițiile intervenției pe scena politică este flagrantă. Mai întâi, procesul impune prezența organizată a unui contradictor, desfășurarea unei investigații, precum și obligația de a respecta o procedură pe care nu o controlezi. Examinarea faptelor nu poate fi împiedicată sau înlăturată. Diferența dintre un proces și o campanie electorală este astfel considerabilă atât sub raportul condițiilor de confruntare, cât și sub cel al justificării și deciziei. Cele două retorici, judiciară și politică, sunt din acest motiv foarte distincte. Prima permite o examinare mai metodică și mai transparentă a responsabilității. „Lanțurile imputării", pentru a relua expresia lui Hans Kelsen, sunt analizate meticulos și sistematic și, la rândul lor, deciziile tribunalului trebuie motivate.

Desigur, nu trebuie să idealizăm procesul. Condițiile de argumentație sunt adesea departe de a satisface toate criteriile impuse, iar obiectivul transparenței este rareori atins pe deplin. Nu este însă mai puțin adevărat că un

proces întemeiat pe examinarea faptelor, a intențiilor și a comportamentelor părților satisface o anumită așteptare socială. Animați de convingerea că procesul este mai exigent decât confruntarea electorală, cetățenii se adresează mai frecvent instanțelor judiciare decât celor politice. Și au prin urmare așteptări civice mai mari de partea justiției. Fără să o arătăm întotdeauna direct, credem de regulă că jurații sau judecătorii sunt mai bine informați decât alegătorii și că își pot deci construi mai rațional aprecierile. Judecata amestecă astfel cerințele egalitare ale democrației cu o anumită viziune a expertizei, deschizând un fel de „a treia cale" între modelele antagoniste ale expresiei numărului și ale rațiunii. Un verdict este, așadar, o formă de decizie ce poate părea mai deplină decât sancțiunea unui scrutin, provocând de obicei consecințe mai importante și conferind în același timp o pondere mai mare și un ton mai grav hotărârii pe care o formulează. Alături de constituirea unei voințe generale reprezentate prin procesul electoral, pronunțarea judecății devine un element inconturnabil al realizării unei vieți democratice.

OBLIGAȚIA DECIZIEI

Actele jurisdicționale au fost adesea comparate cu alte activități ale statului. A guverna și a judeca fac parte dintr-un demers analog de intervenție în viața membrilor cetății în vederea realizării binelui comun. Însă deciziile judiciare și cele politice sunt diferite. O hotărâre guvernamentală se cuvine situată într-un întreg lanț de acțiuni și de proiecte: ea face parte dintr-o politică în sensul în care deschide posibilități și conturează un orizont.

Adesea însă, decizia politică lipsește. „Politica este arta de a ocoli deciziile"; „nu există problemă pe care timpul să nu o poată rezolva": aceste expresii populare traduc în fapt percepția unui fenomen. Exemplele capabile să demonstreze preferința pentru ne-decizie sunt numeroase și permanente. Nimic similar în ordine judiciară. Un tribunal nu se poate eschiva din fața hotărârii sub pretext că problema este delicată sau controversată. Dimpotrivă: o speță este supusă judecății tocmai pentru că este dificilă. În Franța, articolul 4 al Codului Civil îi obligă pe judecători, sub sancțiunea sustragerii de la justiție, să se pronunțe chiar dacă textele pe care se sprijină sunt obscure sau lacunare[1]. Odată ce a fost sesizat, judecătorul este constrâns să decidă chiar și în absența textelor pertinente și chiar dacă este nevoit să recurgă la principiile dreptului natural.

Specificul deciziei judiciare este acela de a închide disputa, de a determina responsabilitatea, de a sancționa acțiunea. Ea încheie definitiv contenciosul, marchează un punct final. Efectul judecății este acela de a pune capăt incertitudinii. „Judecata, scrie Paul Ricœur, se bizuie pe conjuncția dintre rațiune și voință: rațiunea examinează ceea ce este adevărat și ceea ce este fals, iar voința decide. Atingem astfel sensul tare al cuvântului a judeca: nu înseamnă numai a opina, a estima, a considera adevărat, ci, în ultimă instanță, a lua poziție"[2]. Etimologia indo-europeană veche confirmă o asemenea definiție: judecata este un act

[1] Articolul 4 al Codului Civil francez: „Dacă un judecător refuză să judece, sub pretextul tăcerii, al confuziei sau al insuficienței legii, acesta va putea fi considerat vinovat de sustragere de la justiție". Noțiunea de sustragere *(déni de justice)* este astfel indisociabilă de cea de justiție. Nu există însă noțiunea de „sustragere de la decizia politică".

[2] Paul RICŒUR, „L'acte de juger", in *Le Juste*, Éditions Esprit, Paris, 1995, p. 186.

de instituire, de întemeiere, de organizare a lumii[1]. Dincolo de dimensiunea sa imediată de act judiciar, el se înscrie într-un orizont mai vast. În Evul Mediu, termenul *judicium* trimite încă la orizontul mai larg al judecății lui Dumnezeu. Judecata este astfel un demers transcendent și suveran, o formă radicală a puterii umane de a institui lumea[2]. Lumea contemporană a păstrat ceva din această dimensiune. În fața deciziei numărului și a principiului politic al autoîntemeierii, judecata dezvăluie existența unui alt mod de acțiune a oamenilor pentru constituirea unei lumi comune. În dialectica necesară a deciziei eficiente și a deliberării democratice, judecata corespunde unui moment și unui mod propriu al întemeierii cetății.

SPECTATORUL ACTIV

O decizie politică angajează viitorul. Dimpotrivă, o sentință privește spre trecut. Puterea și eficacitatea acesteia derivă din această trăsătură. În lucrările sale dedicate filosofiei politice kantiene și în *Condiția umană*, Hannah Arendt observă că un eveniment nu capătă sens decât după ce este înfăptuit. Prin urmare, actorul, crede ea, este întotdeauna orb, iar înțelegerea sa este șovăitoare, parțială și mediată. Dimpotrivă, spectatorul are toate cărțile în mână: câmpul vederii sale este mai larg. Privit astfel,

[1] Émile BENVENISTE, *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes*, Minuit, Paris, 1969, vol. II, p. 99 *sq.*

[2] V. articolele esențiale ale lui Robert JACOB, „Le jugement de Dieu et la fonction de juger dans l'histoire judiciaire européenne", *Archives de philosophie du droit*, vol. 39, 1995, și „*Judicium* et le jugement. L'acte de juger dans l'histoire du lexique", in Olivier CAYLA, Marie-France RENOUX-ZAGAMÉ (eds.), *L'Office du juge: part de souveraineté ou puissance nulle ?*, LGDJ, Paris, 2001.

judecătorul se aseamănă spectatorului și istoricului. Desigur, în ambele cazuri, distanța este condiție de *imparțialitate*. Însă Arendt nu se oprește la această observație. Poziția sa poate fi expresia unei decepții față de politică, însă ea încearcă să o depășească inserând judecata în cadrul unei interacțiuni sociale mai ample, menită să producă valori comune. Judecătorul se deosebește aici de istoric. El continuă să fie un spectator, dar un *spectator activ* și angajat, a cărui intervenție participă la instituirea și la reglarea cetății[1]. Pe firul reflecției noastre, am putea, așadar, defini o categorie intermediară între politica electorală-pozitivă și suveranitatea de obstrucție. Să spunem că actorul însuși are nevoie de funcția reflexivă a spectatorului pentru a exista pe deplin. Lăsând de-o parte acțiunea pură și imediată ale cărei impasuri au fost demonstrate de istorie[2], nu există până la urmă acțiune în absența narațiunii ce o însoțește și o interoghează.

Judecata schițează deci un alt mod de a concepe politicul. Am putea, așadar, vorbi despre o „politică a judecății". A judeca înseamnă a te pune în cauză și a-i pune în cauză pe alții. A judeca nu înseamnă, așa cum o face militantul de partid, a transmite un mesaj celorlalți, comunicându-le un adevăr despre situația în care se află, ci, înainte de toate, o verificare a validității normative a comunității și un efort cumpănit de elaborare a legăturilor constitutive

[1] Despre locul spectatorului în reflecția Hannei Arendt, v. Leora BILSKY, „When Actor and Spectator Meet in the Courtroom: Reflections on Hannah Arendt's Concept of Judgement", in Ronald BEINER, Jennifer NEDELSKY (eds.), *Judgement, Imagination and Politics. Themes from Kant and Arendt*, Rowan and Littlefield, Oxford, 2001; v. și R. BEINER, „Hannah Arendt et la faculté de juger", in H. ARENDT, *Juger*, *op. cit.*

[2] Numai insurecția nu este reflexivă. V. în acest sens comentariile mele din *La Démocratie inachvée*, *op. cit.* (capitolul „La culture de l'insurrection").

ale acesteia[1]. Judecata îndeplinește o funcție de instituire, propriu-zis politică, pe care „politica voinței", exprimată de urne și de acțiunea guvernamentală, nu o exercită. În fapt, funcția judecății se sprijină pe distanța dintre real și ideal. Iar distincția funcțională dintre politica judecății și politica voinței se bizuie până la urmă pe o dimensiune de ordin sociologic. Ea corespunde distanței ce separă poporul de idealul republican, dezvăluind realitatea unei societăți divizate și exprimând tensiunea dintre cetățean și individ.

TEATRALITATEA

Orice putere are nevoie de o punere în scenă pentru a da consistență vizibilă și sensibilă funcțiilor pe care le îndeplinește și pentru a-și impune autoritatea. Iată întreaga importanță a multiplelor rituri ale suveranității, ce marchează raportul dintre proximitate și distanță, subliniază majestatea și sugerează capacitatea protectoare. „Orice putere politică obține supunerea cu ajutorul teatralității", rezumă un fin observator[2]. Într-un sens cu totul diferit, activitatea politică participă și ea la un efort de punere în scenă, de reprezentare a societății în primul rând și de constituire a unui spațiu public de schimburi și de confruntare[3]. Privită istoric, această ultimă dimensiune a fost fondatoare pentru experiența politică și democratică. Rolul teatrului în cetatea greacă o ilustrează magistral:

[1] Reiau aici formulările lui Dick HOWARD, *Pour une critique du jugement politique*, Cerf, Paris, 1998, pp. 291-297, 302-306.

[2] Georges BALANDIER, *Le Pouvoir sur scènes*, Balland, Paris, 1980, p. 23.

[3] Într-o perspectivă fenomenologică, Arendt definește politica ca revelație de sine într-un spațiu de aparență.

un loc esențial al reflecției despre sine a societății, exemplul singular al unei comunități ce-și lucrează public infrastructura mentală și civică[1]. Însă această dimensiune a politicului a fost adesea neglijată, trecută sub tăcere sau chiar refuzată. Activitatea judiciară, în schimb, este structural legată de o formă de teatralitate.

Sala tribunalului este un „teatru al dreptății", sublinia Bentham[2]. Totul este amenajat în așa fel încât actorii aflați în joc să ocupe locuri ce compun o scenă direct inteligibilă. Publicul, în primul rând, are un loc de seamă. De altfel, acest ultim element este nu numai cel mai constant, dar și cel care a transformat adesea procesele în evenimente sociale majore. Dimensiunea publicității a fost întotdeauna esențială, chiar și atunci când justiția era departe de a fi imparțială, chiar și atunci când dreptatea nu era decât o mascaradă[3]. Sălile de audiență au fost concepute ca niște săli de spectacol. De două secole încoace, reflecția arhitecților s-a străduit să ofere formă sentimentului democratic al unei dreptăți administrate în public. Din acest punct de vedere, perioada revoluționară franceză a constituit un extraordinar rezervor de experiențe și de proiecte. Putem constata că majoritatea planurilor elaborate în epocă atribuie un loc generos spectatorilor. Aceștia nu sunt simpli curioși de circumstanță. Planurile sălilor de audiență menționează un „spațiu rezervat poporului", semnalând scopul de a-i include pe cetățeni

[1] Temă dezvoltată în lucrarea clasică a lui Christian MEIER, *De la tragédie grecque comme art politique*, Les Belles Lettres, Paris, 1991.

[2] Jeremy BENTHAM, *Rationale and Judicial Evidence*, in *Works of Jeremy Bentham*, Bowring ed., Edinburgh, 1843, vol. VI, p. 354.

[3] V. Sadakat KADRI, *The Trial. A History form Socrates to O.J. Simpson*, Harper Collins, London, 2005; Milner S. BALL, „The Play's the Thing: an Unscientific Reflection on Courts under the Rubric of Theater", *Stanford Law Review*, vol. 28, nr. 1, noiembrie 1975.

într-un spațiu judiciar ce participă la expresia voinței generale[1]. Paralela dintre planurile sălilor de audiență și diversele proiecte ale Camerelor parlamentare este de altfel extrem de instructivă. Cele din urmă prevăd desigur tribune, însă nu le atribuie decât un rol secundar: arhitectura este concentrată asupra dispunerii spațiului propriu reprezentanților. Am putea spune că, în Parlament, reprezentarea electivă este totul, iar poporul nimic. În tribunal, reprezentarea este mai modestă, prezentă prin funcția judecătorului, iar publicul, deși are un rol pasiv, ocupă locul central. Două economii diferite ale *prezenței sociale* sunt astfel puse în scenă.

Așadar, o Curte de justiție nu decide numai asupra cazurilor ce-i sunt înaintate. Ritualul său are o funcție de instituire socială[2]. Ea participă la o reașezare în ordine și în normă a lumii. Cu variații în fiecare țară – am putea opune spațiul sacru al audienței franceze filosofiei americane a atelierului organizat în vederea unei efort comun[3] – activitatea de judecată dă viață unei dimensiuni a democrației pe care numai ea o poate îndeplini.

SPAȚIUL PARTICULARITĂȚII EXEMPLARE

Eficiența judecății, care atrage atenția publicului, ține și de faptul că procesele tratează cazuri particulare. Însă

[1] V. de exemplu planul reprodus în I. WOLLOCH, *The New Regime*, *op. cit.*, p. 360; și Association française pour l'histoire de la justice, *La justice en ses temples. Regards sur l'architecture judiciaire en France*, Éditions Brissaud, Poitiers, 1992.

[2] V. Pierre BOURDIEU, „Les rites d'institution", *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 43, iunie 1982.

[3] V. aici și, mai pe larg, despre chestiunea ritualului judiciar, comentariile sugestive ale lui A. GARAPON, *Bien juger. Essai sur le rituel judiciaire*, Odile Jacob, Paris, 1997.

nu orice cazuri: cazuri exemplare, cazuri-limită. Justiția desenează astfel marginile posibilului, balizează și dă sens lumii. Judecata este deosebită atât de dimensiunea legislativă a politicului, orientată către generalitate, cât și de acțiunea guvernamentală, dispersată în gestiunea unei multiplicități infinite de situații. În acest sens, Hannah Arendt subliniază că judecata „combină într-un mod enigmatic particularul și generalul"[1]. Tensiunea corespunde unei concepții deschise și constructive a căutării binelui comun. La distanță de o Rațiune și de o Voință unice și imediate, cererea socială sporită de judecată participă la o viziune pragmatică și pluralistă a interesului general[2].

Categoriile judecății înțelese ca decizie oferă astfel o soluție aporiei expuse de Platon în *Omul politic*. Platon denunța aici iluzia potrivit căreia legea ar fi suficientă guvernării[3]. „...legea, scrie el, n-ar fi în stare niciodată să conceapă cu exactitate ceea ce este cel mai bun și cel mai drept și nici să dea cea mai bună prescripție pentru toți în același timp; căci neasemănările dintre oameni și dintre acțiuni și faptul că «niciodată nimic din cele omenești nu se bucură de tihnă» – cum spune zicala – nu permit, în niciun domeniu, ca vreo artă, oricare ar fi ea, să dea la iveală un principiu simplu, valabil pentru orice situație și pentru totdeauna."[4] Orice putere aspiră totuși la un asemenea

[1] Hannah ARENDT, *Juger*, *op. cit.*, p. 115.

[2] Guvernarea prin judecată (*government by adjudication*), notează Dworkin, este mai adecvată societăților multiculturale, Ronald DWORKIN, „Un pontificat laïc", in Robert BADINTER, Stephen BREYER (eds.), *Les Entretiens de Provence. Le juge dans la société contemporaine*, Fayard, Paris, 2003.

[3] Cornelius CASTORIADIS a oferit un foarte stimulant comentariu al textului în *Sur „Le Politique" de Platon*, Seuil, Paris, 1999, pp. 155-173.

[4] PLATON, *Omul politic*, 294b [Am folosit traducerea Elenei Popescu in PLATON, *Opere*, vol. VI, Editura științifică și enciclopedică,

universalism abstract, la o asemenea formă de „simplitate", spune Platon, pentru că ea ar fi garanția unei capacități de a pune în mișcare lumea și de a-i guverna cu perfecțiune pe oameni. Platon denunță pretenția acestei puterii a generalității față de o realitate ce nu este constituită decât din particularități. Lumea este întotdeauna nouă, mereu în mișcare, pură diversitate în esența sa, în complexitatea sa, dar mai ales în istoricitatea sa. Iluzia nomocratică, stigmatizată de Platon, se sprijină în fapt pe suprapunerea dintre o presupunere (politică) și pe o ignoranță (cognitivă). Se cuvine oare, pentru a ne rupe de o asemenea viziune periculoasă și înșelătoare, să revenim la o artă a guvernării mai modestă, întemeiată pe pragmatism și pe înțelepciunea unui „om regal" atent la multiplicitatea situațiilor și la diversitatea circumstanțelor? Platon respinge și această soluție. Un asemenea conducător nu ar putea exista: ar fi un fel de medic aflat mereu alături de fiecare pacient! Iată o altă iluzie de care trebuie să ne ferim. Înțeleasă astfel, politica este sfâșiată între două impasuri, cel al rigorii nomocratice și cel al unei arte pure a gestiunii. Lumea modernă a moștenit această tensiune și i-a radicalizat chiar expresia. Or, categoria judecății ne permite să desfacem nodul: ea leagă funcțional particularul și generalul sub specia unei sancțiuni sau a unei achitări cu caracter exemplar. Judecata contribuie astfel la instituirea democratică apropiind faptele și valorile, citind situațiile vieții sociale prin prisma principiilor care o guvernează. Judecata conține astfel o formă de pedagogie socială.

Cele cinci calități și proprietăți ale judecății pe care le-am descris ne lasă să înțelegem particularitatea contribuției

București, 1989, pp. 447-448, n.t.]. La rândul său, Aristotel subliniază această tensiune în *Etica nicomahică*.

acesteia la viața democratică. Departe de a fi numai o consecință derivată din rolul dreptului de a proteja libertățile, ea participă la întemeierea cetății.

A VOTA ȘI A JUDECA

A vota și a judeca sunt două moduri de intervenție în organizarea vieții cetății. Există desigur o asimetrie între principiul sufragiului universal care guvernează votul și principiul competenței delegate pe care se întemeiază intervenția judecătorului. Distanța este însă doar relativă. O demonstrează figura intermediară a cetățeanului-jurat, înarmat cu o putere din multe puncte de vedere mai mare decât cea a cetățeanului-alegător. O dovedește de asemenea și faptul că publicitatea acțiunilor desfășurate în Curțile de justiție este adesea mai bine asigurată decât publicitatea activităților parlamentare. Numai o înțelegere strâmtă a reprezentării și a legitimității poate determina o ierarhizare rigidă a celor două funcții. Sufragiul rămâne negreșit, în ordine politică, „puterea de ultim recurs", însă activitatea democratică normală amestecă în permanență decizii politice și decizii judiciare. Particularitățile lor respective, am văzut-o, sunt mai degrabă funcționale. La fel și complementaritatea lor. Iată de ce, de altfel, eterna întrebare referitoare la avantajele și inconvenientele alegerii judecătorilor este departe de a epuiza problema funcției sociale și politice a judecății[1]. Se cuvine deci să examinăm specificitatea judecății ca formă politică pentru a putea aprecia rațiunile așteptărilor pe care cetățenii le au din partea acesteia.

[1] V. Jacques KRYNEN (ed.), *L'Élection des juges. Étude historique française et contemporaine*, PUF, Paris, 1999.

Problema „concurenței judecătilor" merită evocată aici. Ea desemnează distanța dintre judecata judiciară ce examinează malversațiunile unui om politic, judecată ce poate determina ineligibilitatea acestuia, și judecata politică a aceleiași persoane ce poate fi exprimată concomitent prin verdictul urnelor[1]. Am putut observa mai multe cazuri de acest gen în Franța, în anii 1990 și 2000. Efectele pe care acuzațiile de corupție le pot avea asupra voturilor de care beneficiază un candidat au fost și ele minuțios studiate în cazul american[2]. Realegând un „vinovat", electorii au părut să absolve comportamentele pe care justiția penală le sancționase sever. O asemenea interpretare nu este totuși evidentă. Nu ne putem mulțumi să punem asemenea fapte pe seama lipsei de morală sau a cinismului alegătorilor. Pentru a le înțelege, se cuvine să le restituim într-o economie încrucișată a judecății și a reprezentării politice. Concurența judecătilor electorale și penale participă astfel la un fel de răsturnare a obișnuitelor reproșuri de ne-reprezentare. Întâietatea atașamentului politic față de o persoană considerată apropiată de alegători în raport cu aprecierea morală a actelor sale delictuoase este de regulă explicată prin existența unor practici „clientelare" puternic structurate. Concurența judecătilor corespunde astfel opoziției implicite dintre o „proximitate politică" și o „distanță judiciară". Când instituția judiciară este

[1] V. exemplul studiat de Éric DOIDY, „Ne pas juger scandaleux. Les électeurs de Levallois-Perret face au comportement de leur maire", *Politix*, nr. 71, 2005.

[2] V. articolul fundamental al lui Barry S. RUNDQUIST, Gerald S. STROM, John G. PETERS, „Corrupt Politicians and the Electoral Support: Some Experimental Observations", *American Political Science Review*, vol. 71, nr. 3, 1977. Pentru o privire de ansamblu asupra literaturii în materie, v. Philippe BEZES, Pierre LASCOUMES, „Percevoir et juger la «corruption politique». Enjeux et usages des enquêtes sur les representations des atteintes à la probité publique", *Revue française de science politique*, vol. 55, nr. 5-6, octombrie-decembrie 2005.

suspectată de a se afla în mâinile unui *establishment* îndepărtat și orb la realitățile terenului, se manifestă preferința pentru judecata politică, motivând *a contrario* pertinența unei priviri comparate asupra votului și asupra judecății în democrație.

Forme ale judecății	*Natura tribunalului*	*Periodicitatea sesiunilor*	*Tipuri de sancțiune*
Proces extraordinar	Înalta Curte de Justiție (de regulă parlamentară)	Excepțională	Politică și penală (*impeachment* în SUA)
Proces ordinar	Tribunal penal	Ocazională/ excepțională	Închisoare, amendă, perioadă de ineligibilitate
Evaluarea tehnică a unei acțiuni (judecată intermediară I)	Tribunalul comunității de experți	Regulată	Degradare a reputației
Aprecierea specifică a unei politici sau a unei acțiuni (judecată intermediară II)	Tribunalul opiniei publice	Permanentă	Degradare a reputației
Aprecierea generală a unei politici (judecată intermediară III)	Tribunalul opoziției	Permanentă	Variația raporturilor de forță
Realegere	Corpul electoral	Episodică, prestabilită	Ne-reînnoirea mandatului

Pentru a prelungi perspectiva, s-ar cuveni de altfel să schițăm trăsăturile a ceea ce am putea numi o „economie generală a judecății politice". Două tipuri de proceduri politice o organizează. La un capăt, realegerea; la celălalt, urmărirea penală. Fiecare are particularitățile sale referitoare la natura tribunalului în care se desfășoară, dar și la formele

de legitimitate care o subîntind. Putem vorbi încă, pe acest teren, despre o concurență a democrațiilor. Este însă imperativ să subliniem importanța sporită pe care o capătă modalitățile *intermediare* de judecată politică, inserând demonstrații înrudite cu argumentația judiciară într-un cadru de natură politico-mediatică. Ne referim aici la formele dezbaterii publice și la modurile de prezență cetățenească, de la juriile cetățenești cu vocație limitată de expertiză la tipul de instrucție globală construită de partidele de opoziție. Între cele două, după modelul vechilor judecători ambulanți fără sediu permanent, tribunalul opiniei publice se dizolvă și prinde din nou formă pe firul evenimentelor (în strânsă legătură cu dezvoltarea diverselor puteri de supraveghere). Tabelul de mai jos ne poate ajuta să fixăm aceste diverse modalități ale judecății politice.

Democrațiile contemporane sunt caracterizate de o mișcare ce tinde să apropie și să intersecteze aceste universuri, o mișcare ce poate produce confuzii și derive, dar care poate hrăni și dezvoltarea unei cetățenii active mai puternice. În fapt, dincolo de distincțiile care le separă, aceste diferite instanțe se construiesc într-un sistem complex: tribunalele evocate funcționează alternativ în primă instanță și în apel, compunând o ierarhie mereu mobilă; instrucțiile se pot suprapune; sentințele sunt în schimb aproape întotdeauna cumulative. Cele trei modalități pe care le-am numit „intermediare" joacă un rol esențial în această circulație. Analiza puterilor de supraveghere ne-a permis deja să surprindem trăsăturile și funcțiile tribunalului comunității experte și ale tribunalului opiniei publice (despre care ar trebui să vorbim mai degrabă la plural, pentru a-i reda multiplicitatea și mobilitatea). Se cuvine în același timp să subliniem și rolul opoziției înțelese ca tribunal. Privită ca putere permanentă de punere sub acuzare și de verificare a guvernului, opoziția capătă o semnificație îmbogățită. Dincolo de funcția

de prevenire a tiraniei majorității prin protejarea drepturilor minorității, opoziția își înscrie intervențiile în cadrul unui proces simbolic la care este supusă puterea în funcție. Ca și cum ideea democratică de opoziție ar fi reluat, transpunându-l și modernizându-l, vechiul model istoric englez al activării responsabilității penale a miniștrilor: majoritatea parlamentară asigură rolul apărării, iar opoziția pe cel al acuzării în fața unui tribunal permanent, compus din opinie, și în fața unui alt tribunal, mai solemn, dar mai discontinuu, cel al alegătorilor[1]. În acest ultim caz și numai în el, cele două forme ale votului și ale judecății se suprapun. Desigur, echivalentul procesului și al sancțiunii rămân distincte, însă efectele lor se cumulează în practică.

Se instituie astfel în democrații, sub toate aceste chipuri, o „putere de judecată" ce indică o nouă dimensiune a diviziunii și concurenței puterilor. Privită dintr-o asemenea perspectivă, judecata nu reprezintă nicio contrapondere și nicio putere specifică independentă, ci trebuie înțeleasă mai degrabă ca o formă printre altele a acțiunii societății asupra ei înseși, participând astfel la o gramatică generală a activității democratice. Departe de orice opoziție simplificatoare dintre drept și politică, se cuvine să explorăm modurile de coordonare a raporturilor dintre două forme în egală măsură politice[2] pentru a le restitui împreună în universul contrademocratic. Adevărata particularitate a puterilor de judecată rezidă în dialogul pe care îl suscită și îl instituie în felul lor între universul contrademocratic al supravegherii și al obstrucției și cel al sferei electoral-reprezentative.

[1] Aspectul este prezentat cu claritate de C.M. PIMENTEL, „L'opposition ou le procès symbolique du pouvoir", *Pouvoirs*, nr. 108, 2004.

[2] V. aici explicațiile sugestive propuse de Carlo GUARNIERI, Patricia PEDERZOLI, *La Puissance de juger. Pouvoir judiciaire et démocratie*, Michalon, Paris, 1996.

IV

DEMOCRAȚIA IMPOLITICĂ

1. Sentimentul neputinței și figurile depolitizării
2. Tentația populistă
3. Lecții de economie impolitică

Dezvoltarea puterilor de supraveghere, de obstrucție și de judecată a marcat profund funcționarea regimurilor politice moderne. Ne este de acum imposibil să le mai surprindem numai în lumina mecanismelor lor constituționale. Altfel spus, *activitatea democratică* depășește cadrele instituțiilor electoral-reprezentative, constituită fiind prin adiționarea unor practici și dispozitive diverse pe care am încercat să le descriem. Ansamblul compune un univers complex, care nu este însă lipsit de coerență. Trăsătura majoră comună tuturor acestor puteri contrademocratice rezidă mai întâi în faptul că ele produc o arhitectură efectivă a împărțirii puterilor și un tip de dinamică politică mult mai subtilă decât cea descrisă de obicei de teoria politică. Spre exemplu, conceptualizarea diferenței dintre democrația directă și democrația reprezentativă, care a făcut obiectul a numeroase studii, dă mai puțin seama despre realitate decât o face descrierea diferitelor modalități de supraveghere sau a formelor suveranității de obstrucție. În fapt, un întreg ansamblu de practici sociale și politice nu devin inteligibile decât dacă sunt plasate în acest cadru extins al dialecticii acțiunii și controlului. La rândul lor, distincțiile dintre vot și judecată, dintre puterile pozitive și cele negative oferă noi grile de lectură ale chestiunii separației

puterilor, îmbogățind-o cu o dimensiune propriu-zis societală. Examinarea dimensiunii contrademocratice ne permite, așadar, să articulăm mai bine diversele forme ale expresiei societății în construcția spațiului politic.

Interogată astfel, însăși istoria democrației ni se prezintă sub un alt chip. Împotriva obișnuitelor scheme liniare care pun accentul pe elementele progresive și cumulative ale unui progres, urmând firul confruntărilor succesive pentru instaurarea sufragiului universal și pentru extinderea diverselor drepturi politice, întrepătrunderea dintre vechi și nou se impune cu forța evidenței. Între viziunea clară a unei democrații înțelese ca autoinstituire radicală a cetății și practicile de distanțare față de putere, frontiera se dovedește în final foarte permeabilă. Forme calificate adesea drept „premoderne" continuă să-și facă simțită pertinența și eficiența, impunând o deschidere a lentilei focale a istoriei politice și sugerând posibilitatea unei istorii mai lungi și mai unificate a configurațiilor democratice, atentă însă la enorma diversitate a practicilor și la particularitatea evoluțiilor instituționale. Suntem, așadar, departe de viziunile difuzioniste ce presupun existența unui „germen democratic" a cărui dezvoltare ar condiționa mecanic construcția regimurilor moderne, a unei esențe a democrației asemănătoare unui cod genetic ce oferă automat cheia evoluției. Dar suntem tot atât de străini și de constatările comune ale unei rupturi structurante între o lume a heteronomiei și un univers al modernității democratice. Examinarea diferitelor fațete ale universului contrademocratic ne invită să acceptăm imposibilitatea unor asemenea frontiere și să adoptăm perspectiva unei istorii mai discontinue și mai complexe.

Raporturile dintre liberalism și democrație se prezintă și ele într-o lumină nouă. Formele criticii și ale supravegherii

puterilor erodează în fapt distincția clasică teoretizată de Benjamin Constant deschizând calea unei noi viziuni a devenirii democratice. Am revenit însă de mai multe ori asupra echivocurilor ce hrănesc expresia celor trei tipuri de contraputeri studiate aici. Acestea ne prezintă adesea un chip dublu, oscilând între activismul cetățenesc pozitiv și tentația unei imagini dezabuzate a politicii, altoită uneori cu tonuri nihiliste. Se cuvine să înțelegem natura acestei ambiguități. Ea nu este numai practică sau psihologică, ci și structurală, derivând chiar din forma puterilor contrademocratice. Acest aspect este esențial. Pentru că, dacă activitatea contrademocratică reprezintă adesea semnul unei vitalități incontestabile, ea comportă la rândul său partea sa de umbră: puterile enumerate determină o anumită atrofiere, dacă nu chiar o paralizie a câmpului politic. Am întâlnit deja acest fenomen atunci când am descris trecerea de la o suveranitate critică la o politică negativă. Se cuvine acum să rafinăm și să dezvoltăm analiza.

1. Sentimentul neputinței și figurile depolitizării

Epoca impoliticii

Tendința contemporană către o dizolvare a politicului are două cauze. Ea se sprijină mai întâi pe distanța pe care contraputerile o așază între societatea civilă și sfera politică. În fapt, propriul contraputerilor este de a lua distanță față de instituții, de a le respinge: ele își dovedesc eficacitatea în măsura în care reușesc să provoace o diminuare a autorității guvernanților. Cetățeanul-supraveghetor câștigă astfel ceea ce pierde cetățeanul-alegător; suveranul negativ se afirmă în detrimentul suveranului; organizarea neîncrederii minează presupunerea unei încrederi întemeiate pe vot. Astfel, spațiul politic tinde să fie situat structural în afara societății. Altfel spus, însușirea cetățenească a contraputerilor duce la devalorizarea și la diminuarea puterii legale: omul politic este retrogradat mecanic la rangul de politician prin însăși logica rupturii care se instituie. Democrația limitează democrația, pentru a folosi o formulă încă și mai brutală: încadrarea și restricția libertății de acțiune a aleșilor este în fapt rezultatul presiunii alegătorilor. Dinamica controlului capătă astfel întâietate în raport cu perspectiva unei însușiri a puterii. Cetățeanul

s-a transformat într-un consumator politic din ce în ce mai exigent, renunțând tacit la statutul său de producător asociat al lumii comune. Această evoluție nu trebuie însă interpretată plat ca semn al unei retrageri în viața privată sau ca manifestare a unui progres al indiferenței, așa cum o face o întreagă literatură repetitivă asupra efectelor individualismului democratic și a emergenței unei „neputeri" colective care s-ar naște din hipertrofierea exacerbată a puterilor private. Dimpotrivă, era *consumerismului politic* este marcată de așteptări considerabile și de exigențe ferme adresate instituțiilor politice. Interpelant este în schimb modul de manifestare al acestor cereri, mod ce provoacă delegitimarea puterilor destinatare. De aici provine dezamăgirea democratică din prezent: decepția este produsul aproape mecanic al unei cetățenii a neîncrederii.

Diluarea contemporană a politicului este provocată în al doilea rând de declinul unei viziuni globale asupra acțiunii politice. Dezvoltarea formelor de supraveghere sau de obstrucție, diseminate și difuze, determină la rândul ei o imagine din ce în ce mai fragmentată a spațiului politicii. Asistăm în fapt la un proces de deconstrucție și de opacizare. Prin urmare, ceea ce câștigăm în materie de control pierdem în ordinea vizibilității și a lizibilității întregului. Nu am putea descrie acest fenomen în termenii unei depolitizări banale. Dimpotrivă, societatea civilă este din ce în ce mai activă și mai prezentă, se manifestă constant și nu se mai mulțumește să-și facă auzită vocea numai în momentul consultărilor electorale. Însă ideea unei alternative și-a pierdut vigoarea. Putem înțelege cred senzația din ce în ce mai puternică a diluării capacității opoziției dintre dreapta și stânga de a mai descrie mizele politice reale. Desigur, epoca în care trăim suferă de un scepticism generalizat, dar aceasta nu înseamnă că

cetățenii ar crede că toate politicile au aceeași valoare. Reticența privește în fapt ideea unor alternative globale. Politicile publice sunt acum resimțite și evaluate fragmentar. Tocmai de aceea ideea însăși de revoluție s-a estompat, incapabilă să mai exprime un imperativ de ordin strategic. Într-adevăr, ideea revoluției traducea în modul cel mai incandescent cu putință credința în virtuțile unei suveranități efective a poporului și în perspectiva instaurării unei lumi noi. Concedierea sa nu poate fi înțeleasă numai ca o consecință a prăbușirii comunismului și ca o victorie a moderației reformatoare. Pentru că însăși percepția radicalității și-a schimbat natura, divorțând de ideea revoluției pentru a se concepe sub specia unei voci morale înverșunate împotriva celor puternici și menite să-i trezească pe cei adormiți. Radicalismul constă astăzi în gestul cotidian al denunțării, în cuțitul învârtit în rănile lumii: el nu mai este tunul care ia cu asalt citadela puterii într-o ultimă bătălie decisivă.

S-a vorbit despre „democrația civilă"[1] sau chiar de „democrația funcțională"[2] pentru a descrie acest raport mai degrabă suspicios și circumstanțiat decât prescriptiv și global dintre societatea civilă și societatea politică. Expresiile au desigur avantajul de a semnala ruptura față de refrenul dispariției imperativului cetățenesc, însă ele nu scot suficient în evidență divorțul contemporan dintre intervențiile sociale și ideea unui câmp politic ce ar da

[1] Expresia, derivată din cea de „religie civilă", formulată de Tocqueville, este folosită de exemplu de Catherine COLLIOT-THÉLÈNE, „L'ignorance du peuple", in Gérard DUPRAT (ed.), *L'Ignorance du peuple*, PUF, Paris, 1998, pp. 36-39.

[2] V. Jean-François THUOT, *La Fin de la représentation et les Formes contemporaines de la démocratie*, Éditions Nota Bene, Montréal, 1998 (v. întreg capitolul VII, „L'espace politique du nouveau sujet démocratique").

consistență și coerență lumii sociale. Iată de ce mi se pare mai potrivit să vorbim despre o *democrație impolitică*. Marea problemă a prezentului este în fapt aceea că sporirea democrației, în formele sale eminamente indirecte, a fost însoțită de un declin al politicului, conjugat într-un întreg ansamblu de transformări ale modalităților de acțiune guvernamentală. Presiunea formelor contrademocrației a invitat guvernele la prudență, descurajându-le să mai propună proiecte ambițioase. Ne amintim de celebra formulă a lui Ludovic al XIV-lea: „Ori de câte ori creez o slujbă, câștig un ingrat și provoc o sută de nemulțumiri". Acesta este tipul de preocupare ce-i ghidează astăzi pe guvernanți: aceștia sunt mult mai preocupați să evite criticile formulate la adresa acțiunilor lor decât să câștige în popularitate lansându-se în mari proiecte de reformă. La rândul lor, alegătorii se arată mai sensibili la riscul degradării propriilor lor situații și mai puțin atenți la șansele unei ameliorări. Astfel, asimetria dintre pozitiv și negativ se regăsește atât în comportamentele oamenilor politici, cât și în cele ale cetățenilor[1]. Aici se află marea ruptură. Din acest motiv, strategiile de eschivă, de ocolire și de diluare nu au încetat să se multiplice. Dezvoltarea suveranității negative și diminuarea ambițiilor politice se constituie, așadar, în sistem. Reactivitatea crescută a publicului a provocat o modestie sporită a guvernanților[2].

[1] V. R. WEAVER, „The Politics of Blame Avoidance", *Journal of Public Policy*, vol. 6, nr. 4, octombrie-decembrie 1986. V. și Michael B. MACKUEN, James A. STIMSON, Robert S. ERIKSON, „Responsabilité des élus devant l'électorat et efficacité du système politique américain: une analyse contre-factuelle", *Revue française de science politique*, vol. 53, nr. 6, decembrie 2003.

[2] Abordarea contrazice bine-cunoscutele analize ale experților Comisiei trilaterale care estimau în anii '70 că „excesele" democrației participative vor face ca societățile să devină de neguvernat: acestea ar fi creat o „suprasarcină" asupra guvernanților în vreme ce progresul

Constatarea plină de dezamăgire a unui prim-ministru francez își capătă astfel întregul înțeles: guvernarea a devenit o „meserie imposibilă"[1].

ORIZONTUL TRANSPARENȚEI

Sentimentul neputinței resimțit de numeroși cetățeni în fața unei așa-zise timidități insuportabile a guvernanților se cuvine cântărit cu asemenea unități de măsură. Nu indiferența sau indolența oamenilor politici irită, chiar dacă asemenea atitudini contează. Apelurile cu iz de incantație la resuscitarea unei voințe politice salvatoare își greșesc ținta pentru că soluția problemelor societăților noastre nu se găsește într-o utopică reîntoarcere la o viziune și la o practică ce idealizează vechiul univers gaullist sau churchillian. Greutățile s-au ivit mai întâi prin instaurarea unei democrații eminamente negative. Această *formă* a democrației este problema și nu un declin al politicului ce s-ar supune unei dinamici autonome. Este mai degrabă vorba despre o neputință de tip *sistemic* și nu de vechea neputință a voinței oglindită mecanic într-o slăbiciune de caracter a guvernanților. În această nouă epocă problematică a democrației, cetățenii nu mai visează la cucerirea puterii. Scopul lor implicit este mai degrabă de a o încorseta și de a o slăbi, deplorând în același timp con-

valorilor individualiste ar fi condus la delegitimarea autorităților și la diminuarea încrederii plasate *a priori* în *leadership*, v. Michel CROZIER, Samuel HUNTINGTON, Joji WATANUKI, *The Crisis of Democracy*, NYU Press, New York, 1975. Aceste previziuni sumbre nu au fost confirmate. Observăm astăzi mai degrabă o *insuficiență* a democrației electoral-reprezentative, determinată de o dezvoltare exacerbată a contrademocrației.

[1] Michel ROCARD, „Gouverner: métier impossible", *Les carnets de psychanalyse*, nr. 15-16, 2004.

secințele finale ale practicilor cotidiene pe care le îndrăgesc atât. Idealul nu mai este atât însușirea puterii, cât transformarea acesteia într-un obiect a cărui transparență să permită un control cât mai riguros.

Perspectiva transparenței se substituie acum unui exercițiu al responsabilității ce nu mai poate fi cu adevărat organizat, consacrând abandonul *obiectivelor* propriu-zis politice în favoarea *calităților* fizice și morale. Problema transparenței și a luptei împotriva tuturor obstacolelor din calea acesteia suscită acum o atenție cetățenească lipsită de iluzii. O adevărată ideologie a transparenței s-a instituit în locul idealului democratic al instituirii unei lumi comune. Transparența a devenit virtutea ce s-a substituit adevărului sau ideii unui interes general într-o lume definită de incertitudine, panaceu împotriva tensiunilor și dificultăților prezentului[1]. Neputând ști ceea ce poate face puterea, nu ne mai preocupăm de ceea ce ar trebui să fie acesta, ca și cum am spera la dizolvarea ei. Miza noastră nu mai este cea liberală a limitării puterii, ci a constrângerii și a „transfigurării" acesteia. Puterea sfârșește astfel în uzură și epuizare, incapabilă să mai răspundă apelurilor ce-i sunt adresate. Noua utopie a transparenței devine însuși motorul dezamăgirii pe care înțelegea să o organizeze.

CELE DOUĂ DEPOLITIZĂRI

Dezvoltarea formelor contrademocrației cu caracter impolitic are loc în vreme ce se produc și alte transformări

[1] Paradoxal, secolul al XXI-lea se întâlnește cu utopiile revoluționare naive ale unei convertiri a oamenilor și a instituțiilor provocate de binefacerile publicității, viziune asociată presupunerii rousseauiste a unei voințe generale produse de virtuțile imediatului.

esențiale în modurile de gestiune ale societăților contemporane. Înlocuirea formelor tradiționale de guvernare cu procedeele difuze ale guvernanței constituie una din manifestările cele mai masive ale perspectivei care ne interesează aici. Fenomenul se află și el la originea declinului politicului, însă nu-i împărtășește întru totul natura. Se cuvine, așadar, să înțelegem bine diferența pentru a putea măsura corect tipul specific de diluare a politicului propriu contrademocrației. Clarificarea este necesară pentru a putea duce la bun sfârșit indispensabila deconstrucție a unor macronoțiuni precum „declinul politicului", „privatizarea lumii", „instaurarea unei societăți a indivizilor" care umbresc înțelegerea prezentului, pretinzând în același timp că oferă cheile simplificate ale interpretării.

De douăzeci de ani, o considerabilă cantitate de studii a fost publicată pe tema guvernanței[1] (există și reviste care îi sunt consacrate[2]), fără ca sentimentul unei anumite confuzii conceptuale să se risipească. Confuzia se datorează în mare parte faptului că același termen este folosit pentru a califica moduri de control și de decizie în domenii foarte diverse. Vorbim despre guvernanță pentru a numi

o nouă etapă, postinterstatală, de gestiune a relațiilor internaționale; vorbim însă și despre guvernanța întreprinderilor, a orașelor sau chiar despre guvernanța publică. Conceptul s-a răspândit cu o viteză uimitoare, menit să surprindă mutații considerate înrudite. Trei mari caracteristici comune se degajează din acest ansamblu:

[1] Lucrările de pionierat ale lui James Rosenau își păstrează statutul și importanța. Pentru literatura în limba franceză, v. în special Patrick Le Galès, Pierre Lascoumes, Dominique Plihon sau Marie-Claude Smouts.

[2] V. în special *Global governance* și *Governance*.

– Mai întâi, deciziile asociază o multitudine de *actori*, de forme și de statute diferite. În ordinea internațională, același proces de discuție și decizie poate implica o sumedenie de actori foarte heterogeni – state, ONG-uri, diverse organizații publice. Operatori publici și privați se amestecă și interacționează, fiecare exercitând într-un mod propriu o funcție de „guvernant" în măsura în care dispune de o capacitate de presiune și de intervenție (legală, mediatică sau socială). Ideea guvernanței opune, așadar, faptul unei rețele diverse și interactive de participanți, exprimat în parte de noțiunea de „societate civilă", existenței unui unic actor decident legitim.

– În al doilea rând, aceste „decizii" nu sunt niciodată tranșante și luate la un moment precis, ci rezultă din procese interactive complexe. Termenul însuși de decizie pare că și-a pierdut consistența, relațiile dintre pluralitatea actorilor implicați fiind traduse printr-o mișcare continuă de consultări, de negocieri, de ajustări și de compromisuri. În mediul întreprinderii, sistemul organizării ierarhice piramidale, întemeiat pe o gestiune prin note de serviciu, cedează progresiv locul unor moduri de cooperare descentralizate și flexibile. Noțiunea de guvernanță desemnează în acest caz un *mod de control* caracterizat prin forme suple de coordonare, ce împrumută numeroase căi și se bizuie pe o succesiune de întâlniri. În ordinea politică, dimensiunea se manifestă prin faptul că autoritățile ce dețin puterea legală sunt nevoite să dialogheze și să negocieze în permanență, implicit sau explicit, cu multiple instanțe ale societății, traducând astfel o revoluție a raporturilor dintre stat și societatea civilă. Într-un mod mai general, aceste tipuri de control tind să șteargă distincția dintre gestiune și politică: procese din ce în ce mai comparabile guvernează sferele și nivelurile

organizării vieții sociale. Întreprinderile, administrațiile, colectivitățile teritoriale urmează acum mecanisme de funcționare asemănătoare. La rândul său, distanța dintre ordinea internațională și cea națională tinde să se resoarbă.

– În al treilea rând, determinarea *regulilor* nu mai face parte dintr-un orizont normativ constituit ierarhic, având drept cheie de boltă un univers statal condus de ideea voinței generale (sau o ordine internațională înțeleasă în aceeași termeni). Noțiunea de guvernanță este folosită în acest caz pentru a desemna un sistem de norme heterogene, plurale, ce amestecă dreptul național și cel internațional, elemente de arbitraj, convenții, cutume ce formează un întreg divers și proliferant a cărui complexitate decurge din existența multiplicității instanțelor ce participă la controlul fiecărui domeniu.

Instaurarea acestei noi lumi a guvernanței este pe cât de indiscutabilă, pe atât de dificil de definit, caracterizată fiind în primul rând de deosebirea față de sistemele ierarhice anterioare. O ruptură ce poate fi înțeleasă din perspective aproape opuse. Mai întâi, ea poate fi considerată drept o expresie a dezagregării sociale și politice, a unui consimțământ tăcut în fața declinului principiilor democratice erodate de puterile ascendente ale pieței și ale dreptului. Guvernanța poate fi, așadar, înțeleasă ca un fel de haină ideologică menită să mascheze naufragiul idealului democratic-republican. Interpretarea are deci loc pe fondul general al unei crize: criză a democrației, a reprezentării, a interesului general. Iată punctul de vedere pesimist și dezabuzat al autorilor dintr-un spectru foarte divers, de la militanți altermondialiști la teoreticieni neo-naționaliști. Însă intrarea într-o lume a guvernanței poate fi interpretată și într-un mod mai neutru, drept consecința faptului că societățile contemporane sunt

considerabil mai complexe, mai fragmentate, compuse din subsisteme relativ autonome, epoca rețelelor urmând celei a organizațiilor. Aceasta ar putea însemna, într-un registru pozitiv, că societățile sunt mai capabile de a se coordona orizontal, de a se autoorganiza fără sprijinul autorităților tutelare. Această viziune este probabil cea mai răspândită. Ea cuprinde chiar și un autor al extremei stângi ca Antonio Negri, care întrevede posibilitatea unei noi întreprinderi de emancipare și de subversiune venită de jos în sus[1]. De asemenea, mulți se situează între cele două abordări. Este cazul emblematic al lui Ulrich Beck, care face elogiul instaurării unei „subpolitici" corespunzătoare unei activări a societății civile și care vede astfel în declinul statului un semn al desăvârșirii democratice, deplângând în același timp paralizia subsecventă a politicului[2].

Această scurtă trecere în revistă a literaturii asupra guvernanței ne permite să vedem ceea ce distinge fenomenele vizate de formele democrației indirecte ce fac obiectul acestei cărți. Prin guvernanță, modurile fragmentare de organizare și de control ale diferitelor domenii provoacă o depolitizare înțeleasă ca *descentrare*, diseminare. Politica este înțeleasă în acest caz ca un mod de coordonare și de conducere. Subiectul politicii – poporul – dispare ca figură centrală și unificată, determinându-i pe unii comentatori să vorbească despre „postdemocrație", adică despre o formă de guvernare de după *demos* și Statul-națiune[3]. Tipul de

[1] V. Michael HARDT, Antonio NEGRI, *Empire*, Exils, Paris, 2000, precum și *Multitude. Guerre et démocratie à l'âge de l'Empire*, La Découverte, Paris, 2004.

[2] V. Ulrich BECK, *La Société du risqué*, *op. cit.*, și *Pouvoir et contre-pouvoir à l'heure de la mondialisation*, Aubier, Paris, 2003.

[3] Jacques RANCIÈRE este, după știința mea, unul dintre primii care a folosit expresia în *La Mésentente. Politique et philosophie*, Galilée, Paris, 1995.

depolitizare născut prin dezvoltarea contrademocrației nu aparține aceleiași ordini. În acest ultim caz, politica păstrează o centralitate *funcțională*. Diferitele puteri de supraveghere, de obstrucție și de judecată nu desconstruiesc existența unei scene centrale. Mai mult, ele nu există decât în măsura în care sunt raportate la această putere centrală pe care o contestă și o întăresc oarecum. Putem constata cu surprindere că instituțiile internaționale tind să-și întărească rolul și să-și sporească legitimitatea cauționând intervenția unor contraputeri din societatea civilă. Asistăm, așadar, la un fel de joc al acreditării, al consultării regulate, chiar al finanțării anumitor ONG-uri de către ONU și Uniunea Europeană, doi actori care caută astfel să-și întărească recunoașterea socială[1]. Statele-națiune, în general mai prudente, participă și ele la acest proces indisociabil de dezvoltare a puterilor contrademocratice. Pentru aceste puteri „puternice" însă, rezultatul este diferit de cel observat în privința puterilor „slabe" din ordinea internațională. În acest ultim caz, se declanșează o dinamică de *legitimare distrugătoare*: guvernele acceptă să-și vadă suveranitatea diminuată pentru a compensa diminuarea încrederii cetățenilor. Ele consimt la propria lor retrogradare pentru a oferi societății garanțiile atenției pe care i-o acordă. Instanțele politice rămân centrale, însă centralitatea puterii slăbește. În acest caz, *politicul*, în statutul său de capacitate de instituire a socialului, se vede atins, iar depolitizarea capătă formele unei *evidențe* a acestui politic diminuat.

Înțelegerea sensului acestei noi democrații impolitice ne invită să ducem analiza încă și mai departe pentru a-i surprinde cauzele. Forma patologică a acestei

[1] V. datele prezentate de Thierry PECH, Marc-Olivier PADIS, *Les Multinationales du cœur. Les ONG, la politique et le marché*, La République des idées-Seuil, Paris, 2004.

contrademocrației, populismul, ne poate ajuta. Este de altfel util să situăm structura și efectele acestei impolitici contemporane în raport cu alte transformări ce afectează funcționarea sferei economice, grăbind intrarea într-un univers reductor al politicului.

2. Tentația populistă

Termenul de populism s-a impus în vocabularul politic contemporan într-un mod vag și totodată presant. Împrumutat din rusa secolului al XIX-lea, el este acum folosit pentru a desemna un întreg ansamblu de mișcări și de teme politice ale căror caracteristici par să scape din tiparele clasificărilor ideologice și partizane obișnuite. Îndeobște utilizat pentru a califica renașterea forțelor europene de extremă-dreaptă de la sfârșitul secolului al XX-lea (după ce desemnase regimuri latino-americane precum cel peronist), denotația sa actuală depășește cu mult această referință specifică. Populismul stigmatizează tot ceea ce este perceput ca o derivă democratică sau ca un pericol pentru libertăți, fără a oferi însă o definiție satisfăcătoare. Un fel de cuvânt-ecran sau cuvânt-cârjă. Dubla înțelegere a populismului ca patologie a democrației electoral-reprezentative și ca patologie a contrademocrației ne permite să risipim aceste echivocuri. Înainte de a fi o ideologie, populismul este o inversare perversă a idealurilor și a procedurilor democrației.

O PATOLOGIE A DEMOCRAȚIEI ELECTORAL-REPREZENTATIVE

Populismul este înțeles mai întâi în raportul său cu tensiunile structurante ale reprezentării. El pretinde că rezolvă dificultatea întruchipării poporului resuscitându-i unitatea și omogenitatea într-un mod imaginar, printr-o distanțare radicală față de tot ceea ce pare că i se opune: străinul, inamicul, oligarhia, elitele. Adâncind prăpastia, populismul se manifestă printr-o denunțare din ce în ce mai virulentă a ceea ce ar constitui un fel de exterioritate esențială în raport cu „poporul". Populismul acuză o distanță exaltată pe plan moral (opoziția față de „corupți"), pe plan social (denunțarea „elitelor" care întrupează izolarea socială) și pe plan etic (exaltarea reprezentanților autentici ai națiunii). Este celebrat astfel un popor unic, sănătos și lipsit de diviziuni. Ne-reprezentarea își găsește, așadar, remediul într-o concepție *substanțialistă* a socialului. Dar retorica populistă condamnă și principiul reprezentativ. Confiscării politicii de către o mână de profesioniști îi sunt contrapuse virtuțile apelului la popor și la expresia directă a acestuia. Pe baza unei asemenea definiții, majoritatea mișcărilor antiparlamentare de la sfârșitul secolului al XIX-lea din Europa (precum boulangismul în Franța) sau de tipul *People's Party* din Middle West din aceeași perioadă ar putea fi numite „populiste"[1]. Desigur, regăsim pe cele două continente aceeași opoziție dintre un popor sănătos și o sumă de elite detașate de orice fel de implicare socială, temele rasiste și xenofobe prelungind în cele două cazuri retorica.

[1] V. lucrarea clasică a lui Michael KAZIN, *The Populist Persuasion: an American History*, Basic Books, New York, 1995.

Numeroase studii recente de știință politică au reluat aceste analize pentru a le rafina[1]. Renașterea populistă contemporană poate fi apropiată de criza reprezentării derivată din lizibilitatea diminuată a socialului, la rândul său provocată de estomparea vechilor structuri de clasă (cât și de declinul rolului de încadrare și de expresie asumat de partidele politice tradiționale). O asemenea abordare a populismului nu este însă suficientă pentru a-i înțelege cauzele și a-i surprinde particularitatea. Măsurată cu unitatea patologiei democrației electoral-reprezentative, același tip de caracterizare s-ar putea însă aplica și regimurilor totalitare, înscrise și ele, într-un mod mult mai radical, într-o fantasmă a unității sociale și a unei posibile reprezentări-întrupări. Analiza populismului se cuvine, așadar, supusă unui plus de rigoare, permițându-ne să înțelegem astfel fenomenul sub specia unei patologii specifice contrademocrației.

POPULISM ȘI CONTRADEMOCRAȚIE

Populismul radicalizează democrația de supraveghere, suveranitatea negativă și politica-judecată, desăvârșind progresia lor comună către impolitică. Populismul ar putea fi definit ca o *politică pură a impoliticii*, antipolitică deplină,

[1] Cele mai penetrante studii sunt cele ale lui Paul Taggart și Margaret Canovan. V. Paul TAGGART, „Populism and Representative Politics in Contemporary Europe", *Journal of Political Ideologies*, vol. 9, nr. 3, octombrie 2004; Margaret CANOVAN, „Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy", *Political Studies*, vol. 47, nr. 1, martie 1999. Contribuțiile reunite de Yves MÉNY și Yves SUREL, *Democracies and the Populist Change*, Palgrave, New York, 2002 rețin și ele atenția. V. de asemenea, în limba franceză, volumele editate de Guy Hermet, Olivier Ihl sau Pierre-André Taguieff.

contrademocrație absolută. Să-l analizăm, așadar, în fiecare din modalitățile contrademocrației.

Populismul poate fi definit mai întâi ca o patologie a supravegherii și a vigilenței. Preocuparea activă și pozitivă pentru o inspecție a acțiunilor puterii, pentru critica acestora se preschimbă într-o stigmatizare compulsivă și permanentă a autorităților guvernante, imaginate ca puteri inamice, radical exterioare societății. În acest punct, populismul este moștenitorul fidel al lui Marat, unul dintre heralzii idealului revoluționar al supravegherii. În ale sale *Lanțuri ale sclaviei* (publicate în 1774), el așază această preocupare în centrul viziunii sale. „Pentru a rămâne liberi, scrie acesta, trebuie să ne păstrăm ochii ațintiți asupra guvernului, să-i pândim acțiunile, să ne opunem atentatelor sale, să-i reprimăm devierile"[1]. Scopul acțiunii politice este acela de a „exercita un control perpetuu asupra actelor oamenilor de la putere. Aceasta este datoria noastră perpetuă, chiar și atunci când i-am ales"[2]. Însă *L'Ami du peuple*, pe care îl publică începând cu 1789, va depăși repede aceste prime obiective pe care, un secol și jumătate mai târziu, înțeleptul Alain nu le-ar fi respins. Marat instituie cu brutalitate distanța față de putere astfel încât nu o mai poate imagina decât sub chipul sinistru și implacabil al mașinii conspirative. În ochii săi, orice guvern devine despotic, tiranic, machiavelic. Odată cu Marat, „activitatea politică a cetățeanului se

[1] Jean-Paul MARAT, *Les Chaînes de l'esclavage* (1774), in *Œuvres politiques*, Pôle Nord, Bruxelles, 1995, vol. VII, p. 4421. „Pentru a rămâne liberi, continuă el, trebuie să ne păzim de cei care ne guvernează. Cei fără de grijă se pierd ușor, iar o prea mare securitate a poporului este întotdeauna semnul sclaviei", *Ibidem*, p. 4355.

[2] Citat de Patrice ROLLAND, „Marat ou la politique du supçon", *Le Débat*, nr. 57, noiembrie-decembrie 1989, p. 134.

epuizează în control"[1], produsul derivat al acesteia fiind, paradoxal, pasivitatea politică: disprețuită și denunțată, puterea sfârșește prin a fi înțeleasă ca o fortăreață ce nu mai poate fi cucerită, inaccesibilă, fundamental străină de cetățeni. Pentru Marat, puterea este imaginată sub specia unei tiranii inexpugnabile. Ea nu poate deveni democratică. Populismul este expresia modernă a acestei viziuni, impregnând-o cu o pasiune pentru denunț ce ține mai degrabă de o voință de distrugere decât de exercițiul unei vigilențe neliniștite. Mișcările populiste întrupează un fel de sicofantie modernă împinsă la extrem[2], moștenitoare ale unui stil de *deriziune politică* pe care presa antiparlamentară franceză, de dreapta și de stânga, a ilustrat-o în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. *Les Chambres comiques*, *La Bombe*, *Le Balai*, *La Lanterne*, *L'Assiette au beurre* dau atunci tonul unei prese radical pesimiste și dezamăgite ce nu mai caută să schimbe cursul lucrurilor și se concentrează pe critica vocală și acerbă a diverșilor guvernanți în funcție. Nerăbdarea democratică devine un fel de disperare violentă. Sub cele trei chipuri suprapuse, populismul constituie o putere de supraveghere întoarsă împotriva sa.

În al doilea rând, populismul poate fi privit ca o patologie a suveranității de obstrucție. Și în acest caz, el se înrudește cu expresii politice de criză apărute pentru prima

[1] V. remarcile lui Patrice ROLLAND, *Ibidem*, p. 135.

[2] La Atena, sicofanții erau cei care exploatau dreptul cetățenilor de a-i denunța pe magistrați, exercitând astfel un fel de șantaj. Deși se prezentau ca „paznici ai poporului", preocupați de protejarea democrației împotriva comploturilor oligarhice, aceștia erau considerați de adversarii lor drept demagogi vulgari. V. Carine Karitini DOGANIS, *Démocratie et transparence: les sycophantes et la délation dans la cité d'Athènes à l'époque classique*, teză, Institut d'Études Politiques de Paris, 2004.

oară spre sfârșitul secolului al XIX-lea, în epoca multiplicării, în numeroase țări, a partidelor „antisistem"[1]. Însă sentimentul revoluționar și atitudinile de respingere a lumii politice intrau pe atunci în concurență, sprijinindu-se totodată reciproc. „Suveranitatea critică", căreia i-am detaliat formele, contribuia în felul său la construcția democratică. Puterea de obstrucție definea, așadar, un moment al istoriei și încă nu o viziune negativă a politicului, chiar dacă acest ultim chip era prezent în forță în anumite momente de criză sau de incertitudine. În Franța anilor '50, succesul fulgerător al mișcării poujadiste demonstra că, deși rămânea în umbră, un asemenea chip era gata să se impună brutal. Mișcarea întrupase până atunci caricatura acestei politici pur negative: partid al revoltei antifiscale, expresie viscerală a antiputerii, poujadismul își prezentase candidații la alegerile din 1956 fără a susține niciun program! Afișele și manifestele cu care inundase Franța nu transmiteau decât un peremptoriu „Să-i gonim pe cei de la putere!" *(Sortez les sortants!)*[2]. Populismele contemporane au resuscitat această viziune asupra acțiunii politice, banalizând-o în același timp. Ele nu mai sunt preocupate de lupta desfășurată pe terenul politicii normale, agitând în permanență spectrul decadenței pentru a se prezenta drept salvatori ai situațiilor extreme, profeți și stăpâni ai unei așa-zise apocalipse, însoțiți fiind în lupta lor de „masele negative" evocate de Elias Canetti[3]. Acestea

[1] V., despre această categorie, Giovanni SARTORI, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

[2] Numeroase dintre aceste documente sunt reproduse în studiul lui Stanley HOFFMANN, *Le mouvement Poujade*, Armand Colin, Paris, 1956.

[3] Elias CANETTI, *Masse et puissance*, Gallimard, Paris, 1966, pp. 55-58.

din urmă par acum complet repliate. Nicio energie revoluționară nu le mai proiectează în istorie pentru a le face vreo promisiune sau pentru a le satisface vreo ambiție. Nicio forță morală nu le mai constituie în blocuri de demnitate sau posibilitate de acțiune. Sunt mase mute, dezamăgite, derutate și dezgustate, cărora populismul nu le rezolvă problemele, dar știe să le atâțe furia publică sau individuală. Emergența populismelor traduce închistarea suveranității negative în imediat, ca o forță nudă, incapabilă de o critică activă, expresie a unei violențe resemnate.

În sfârșit, populismul contemporan corespunde unei exacerbări distrugătoare a ideii poporului judecător. Scena tribunalului cu schimburile sale de argumente și apelurile sale la expertiză se transformă astfel într-un teatru al cruzimii sau într-un joc de circ. Puterea tinde, așadar, să fie incriminată sau ridiculizată în însăși esența sa. Funcția acuzării absoarbe întreaga activitate civică, îndepărtându-l într-un mod aproape structural pe cetățean de putere. Ministerul public, ce are funcția de a reprezenta statul și de a cere aplicarea legii în interesul societății, sfârșește prin a fi singura putere percepută în actele sale ca fiind democratică[1]. Poporul judecător celebrat de populism nu mai este preocupat de exercițiul unei justiții distributive, menită să identifice mijloacele înfăptuirii unei egalități superioare. El nu mai tratează chestiunea statului bunăstării decât pentru a-i denunța beneficiarii suspecți, fraudatorii asimilați printr-un joc de asemănări imigranților și clandestinilor, și nu mai vrea să cunoască decât o dreptate a represiunii, a sancțiunii, a stigmatizării, transformând o vastă categorie de indezirabili și paraziți în obiectul

[1] Ca și cum sicofanții deveniseră singurii reprezentanți adevărați ai poporului atenian!

răzbunării sale. Populismul ca patologie a contrademocrației întâlnește aici populismul ca patologie a democrației electoral-reprezentative, cel care viza la construcția unui corp social unificat și pur ca soluție a tuturor problemelor societății.

În vreme ce definițiile „ideologice" ale populismului rămân fragile, marcate de tentația judecăților de valoare, oscilând între stigmatizarea peiorativă a unui univers al demagogiei și al xenofobiei și valorizarea unei „societăți de jos"[1], *caracterizarea sa funcțională* pare mai obiectivă și totodată mai precisă. Surprinderea sa sub forma unei patologii a democrației electoral-reprezentative ne permite deja să înaintăm către o definiție mai sigură, organizată în jurul viziunii sociologice pe care o poartă și a imaginii asupra „crizei voinței politice". Pe această cale, populismul nu se deosebește însă suficient de alte patologii mai radicale, precum totalitarismul sau, pur și simplu, alte concepții iliberale, autoritare și decizioniste ale politicului. Definiția specifică a populismului ca pură contrademocrație, formă împlinită a celor trei figuri suprapuse, ne oferă mai multă precizie. Populismul poate fi înțeles în acest caz ca o formă a expresiei politice în care proiectul democratic este întru totul aspirat și vampirizat de contrademocrație. El devine forma extremă a antipoliticului.

[1] Adjectivul „populist" poate fi folosit ca echivalent al termenului „popular". Într-o asemenea perspectivă, el este asimilat în final cu termenul „democratic", aflat într-o distincție implicită cu cel de „liberal-elitist". Mai demult, în a sa *Prefață to Democratic Theory*, Robert Dahl opunea regimurile „populiste" și „madisoniene", Robert DAHL, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago, 1956. Într-o perspectivă similară, v. și William H. RIKER, *Liberalism against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and The Theory of Social Choice*, Freeman, San Francisco, 1982.

Definiția ne lasă să înțelegem vigoarea pe care a căpătat-o în secolul al XXI-lea: patologie politică proprie unei epoci marcate de expansiunea formelor contrademocratice ce-i intensifică trăsăturile impolitice. Populismul amestecă astfel manifestarea extremă a derutei politice contemporane cu expresia tragică a incapacității de a o depăși.

3. Lecții de economie impolitică

Dezvoltarea formelor indirecte ale democrației s-a hrănit din incapacitatea politicii electoral-reprezentative de a-și ține promisiunile. Un fenomen analog poate fi observat în ordinea economică. În vreme ce resorturile structurante ale piețelor evoluau, constatarea disfuncțiilor piețelor a condus la instituirea a numeroase dispozitive de supraveghere și la multiplicarea modurilor de „control indirect" Funcționarea economiei contemporane lasă, așadar, loc mecanismelor de supraveghere și dispozitivelor negative. Iată o analogie ce merită aprofundată. O lectură „politică" a economiei ne poate ajuta să înțelegem mai bine fața impolitică a puterilor contrademocratice.

Întoarcerea unui cuvânt

Am observat mai devreme că termenul de supraveghere fusese folosit pentru prima oară într-un sens politic modern de către economiștii secolului al XVIII-lea pentru a desemna un tip de intervenție a puterilor publice distinct de cel al puterilor de comandă și de automatismele pieței. Or, în anii '70, tot economiștii au fost cei care au resuscitat cuvântul. Contextul era cel al crizei

provocate de primul șoc petrolier care determinase falimentul sistemului financiar internațional instituit în 1944 prin conferința de la Bretton Woods[1]. Abandonarea arhitecturii întemeiate pe reguli automate și constrângătoare ridica problema alternativei. Ce putea fi făcut pentru a evita anarhia ce ar fi rezultat dintr-un *laissez-faire* produs de noul regim al ratelor de schimb fluctuante, știind că o soluție ambițioasă nu putea face obiectul unui acord unanim ? În acest context, referința la o „supraveghere strictă" a fost considerată soluția. Folosită mai întâi de subsecretarul de stat american responsabil cu finanțele, expresia a fost consacrată în 1975 de articolul IV al cartei revizuite a Fondului Monetar Internațional (FMI)[2]. Același termen de supraveghere va fi utilizat pentru a caracteriza rolul pe care urma să-l joace grupul (numit G-10) ce-i reunea anual pe guvernatorii principalelor bănci centrale mondiale, pentru a fi aplicat mai apoi reuniunilor G-7, ce-i aduceau împreună periodic pe responsabilii marilor țări industrializate. Ideea unei guvernări efective, dar indirecte, ce nu deriva din nicio autoritate de tip suveran, dar menite să producă efecte echivalente își făcea astfel loc pentru o a doua oară. Economia și politica regăseau un concept comun pentru a descrie puterea de a influența sau de a constrânge

[1] A fost instituit atunci un sistem de parități fixe, în fapt un echivalent al Gold Exchange Standard în care dolarul american și lira sterlină jucau, alături de etalonul aur, rolul de monede de rezervă.

[2] V. Louis W. PAULY, *Who Elected Bankers? Surveillance and Control in the World Economy*, Cornell University Press, Ithaca, 1997, capitolul VII, „The Reinvention of Multilateral Economic Surveillance" ; precum și Harold JAMES, „The Historical Development of the Principle of Surveillance", *IMF Staff Papers*, vol. 42, nr. 4, decembrie 1995.

fără a comanda. Analogiile nu se limitează însă la simpla coincidență a vocabularului.

FUNCȚIA ECONOMICĂ DE SUPRAVEGHERE

Teoria neo-clasică pleacă de la ipoteza că buna funcționare a contractelor cere ca informația să circule liber astfel încât niciun agent să nu beneficieze de monopolul informației[1]. Trebuie deci să existe mecanisme constrângătoare care să incite la dezvăluirea informației. Problema este sensibilă mai ales în lumea piețelor financiare, cele mai complexe, constituite prin interacțiunea unui număr considerabil de date caracterizate de o puternică incertitudine. Primul răspuns este cel al autosupravegherii: printr-un control reciproc, fiecare parte exercită o supraveghere activă asupra celorlalți. Aceasta este abordarea tradițională a eficienței pieței. Însă ea se dovedește adesea deficientă. Controlul reciproc, de tip orizontal, este în fapt insuficient, în special în privința gestiunii riscurilor financiare[2]. Este ușor să explicăm de ce. Natura bunului care circulă pe piața creditului, respectiv promisiunile de rambursare, este condiționată de o incertitudine structurală ce face ca stabilirea normelor obiective și clare de apreciere a riscurilor să fie imposibilă. Modurile de evaluare și de gestiune practicate de bănci se bizuie în mare

[1] Éric BROUSSEAU, *L'Économie des contrats: technologie de l'information et coordinations interentreprises*, PUF, Paris, 1993.

[2] Urmez aici demonstrația lui Michel AGLIETTA și Laurence SCIALOM, „Vers une nouvelle doctrine prudentielle", *Revue d'économie financière*, nr. 48, 1998. V. și Dominique PLIHON, „Quelle surveillance prudentielle pour l'industrie des services financiers", *Revue d'économie financière*, nr. 60, 2000.

măsură pe reprezentarea colectivă a „climatului de afaceri" sau al „stării pieţelor" ce domină profesia la un moment dat. Controlul reciproc riscă, aşadar, să ascundă un „joc al oglinzilor" susceptibil să producă orbiri colective, motivând oportunitatea instituirii a ceea ce economiştii numesc *supervizor*, adică a unui terţ extern, înarmat cu putere de coerciţie. În fapt, numai un asemenea agent poate instaura o relaţie verticală de control şi limita astfel riscurile comportamentelor gregare la care se expune controlul orizontal (comportamente ce duc la formarea „baloanelor" imobiliare si bursiere şi deci la crahuri). O bună funcţionare a pieţei nu implică deci numai ca regulile jocului să fie respectate de toţi participanţii, asigurând astfel transparenţa şi fluiditatea sistemului (funcţia organismelor de tipul Security Exchange Commission în Statele Unite sau a Autorităţii pieţelor financiare în Franţa), ci cere şi o supervizare publică ce exercită un fel de supraveghere prudenţială a cărei eficacitate este garantată de capacitatea de a imagina demersuri corective precoce şi de a aplica sancţiuni[1].

Disfuncţiile pieţei *(market failures)* pot fi asemănate derivelor sistemului reprezentativ. Deficienţele mecanis-

mului electiv, ce nu reuşesc să-i lege eficient pe reprezentanţi de reprezentaţi pentru a garanta guvernarea interesului general cer constituirea unor sisteme suplimentare de supraveghere, instituţionalizate sau, pur şi simplu, active sub speciile difuze ale opiniei publice. În ambele cazuri, intervenţia unui *terţ corector* este menită să remedieze acelaşi tip de dereglare. Insuficienţele controlului reciproc

[1] Despre construcţia europeană a unor asemenea instituţii, v. Michel MARINO, „Quelle architecture pour le contrôle prudentiel en Europe", *Revue du Marché commun et de l'Union européenne*, nr. 460, iulie-august 2002.

orizontal din economie au o structură echivalentă limitelor legăturilor electorale: în ambele cazuri lipsește o verticalitate capabilă să dea consistență temporală unei forme de control. În ambele cazuri, dificultatea de a instaura direct și durabil o relație de încredere este echilibrată de o formă de instituționalizare a neîncrederii.

Paralelele nu se opresc la constatarea funcției pe care o îndeplinesc instituțiile de supraveghere în ordinea economică. Și celelalte două mecanisme ale supravegherii pe care le-am descris, cele ale evaluării și ale denunțului, joacă un rol din ce în ce mai important. Agențiile de evaluare financiară și-au făcut apariția încă de la mijlocul secolului al XIX-lea, propunând o apreciere a creanțelor comerciale și a acțiunilor și obligațiunilor. Primele forme de *commercial credit rating* s-au ivit în Statele Unite în momentul crizei financiare din 1837, răspunzând sentimentului general al unui eșec al pieței, datorat insuficienței informațiilor. În secolul al XX-lea, numele Moody, Standard, Poor vor da acestei activități forma organizată pe care o cunoaștem[1]. Aceste agenții au două caracteristici: sunt independente și evaluează creanțele sau acțiunile unei profesii. Iată deci intervenția unui *terț evaluator* care se impune pentru a institui o încredere pe care relația dintre vânzător și cumpărător nu o poate organiza singură. Pe piețele financiare, actorii care schimbă informații se pot lăsa influențați de zvonuri, dacă nu chiar manipulați. Agențiile introduc astfel un punct de vedere exterior menit să aducă un plus de obiectivitate. Ele îndeplinesc în lumea economică o funcție ce combină profesia

[1] Despre istoria acestor agenții, v. Gilbert HAROLD, *Bond Ratings as an Investment Guide: An Appraisal of their Effectiveness*, New York, 1938; Philippe RAIMBOURG, *Les Agences de rating*, Economica, Paris, 1990.

ziaristului și a expertului, Agenția Fitch afirmă că evaluările sale sunt comparabile cu editorialele din presă: ele ar fi, pur și simplu, „cele mai scurte editoriale din lume". Asemenea agenții reprezintă echivalentul unei *mâini vizibile* ce se suprapune peste mâna invizibilă a pieței pentru a-i ghida funcționarea[1], ele întrupează în mod exemplar forța puterilor de supraveghere în dinamica economică[2]. Putem nota că legislația din cele mai multe țări a instituit progresiv obligativitatea evaluării pentru numeroase categorii de acțiuni, demonstrând funcția structurantă îndeplinită de aceste agenții. Notele acordate de aceste agenții au câștigat un statut ce le conferă o importanță echivalentă cu cea a ratelor de solvabilitate reglementare.

Evaluările lansează semnale, introducând astfel o altă formă de guvernanță în funcționarea economiei. *Certificarea* reprezintă un al doilea tip, mai normativ, de putere de supraveghere. Dacă evaluările nu sunt legal decât „informări" menite să încurajeze sau să descurajeze tranzacții, certificările se înscriu într-o perspectivă reglementară mai explicită. Ele determină eligibilitatea sau excluderea unei acțiuni dintr-un portofoliu sau, în domeniul industrial, autorizarea intrării pe piață a unui produs[3]. Încă din secolul al XVIII-lea, dispozitivele de certificare a produselor în sectoare precum cel textil au încadrat funcționarea pieței. Economiștii liberali, în frunte du Turgot,

[1] Despre această funcție, v. sinteza lui Olivier LICHY, „Les agences de rating", *Les Petites Affiches*, 4 și 6 septembrie 1991.

[2] V. Timothy J. SINCLAIR, „Passing Judgements: Credit Rating Processes as Regulatory Mechanisms of Governance in the Emerging World Order", *Review of International Political Economy*, vol. I, nr. 1, 1994.

[3] În domeniul produselor farmaceutice, v. Boris HAURAY, *L'Europe du médicament: politique, expertise, intérêts privés*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2006.

au combătut virulent aceste dispozitive, estimând că cumpărătorii puteau reacționa rapid dacă erau înșelați asupra calității unui produs și că vânzătorii aveau interesul să nu-și înșele clienții pentru a-și păstra reputația. Însă această imagine magică a funcționării pieței era adesea departe de realitate. Supravegherea imediată a consumatorului a fost, așadar, dublată, în unele domenii, de o *supraveghere expertă*. În acest cadru, certificarea funcționează ca o „cârjă de încredere"[1].

Mecanismele de *audit* completează gama dispozitivelor de supraveghere. Dezvoltarea acestora – s-a vorbit chiar despre o „explozie a auditului" – a corespuns unei necesități de a reîntemeia încrederea în instituții, încredere pe care piața nu o putea asigura. Legitimitatea și credibilitatea organizațiilor, și deci a întreprinderilor, se sprijină, așadar, pe evaluări externe independente. Intervenția unui *terț investigator* are funcția de a „dezvălui" situații și date pentru a produce un aviz motivat asupra gestiunii unei organizații. Un mod de a valida corectitudinea conturilor și conformitatea dintre faptele și declarațiile întreprinderilor. Auditul a devenit astfel un element decisiv al guvernanței[2]. Instituțiile nu mai sunt credibile decât dacă se supun acestor ritualuri constrângătoare de verificare[3]. Aceste operațiuni devin o dovadă și o ocazie de afirmare. Pentru instituții, auditul reprezintă

[1] V. Philippe MINARD, „Les béquilles de la confiance dans le secteur textile au XVIIIe siècle" și Alessandro STANZIANI, „Qualité des denrées alimentaires et fraude commerciale en France, 1871-1905", in V. MANGEMATIN, C. THUDEROZ, *Des mondes de confiance*, *op. cit.*

[2] Peter MOIZER (ed.), *Governance and Auditing*, Edward Elgar, London, 2004.

[3] V. lucrarea clasică a lui Michael POWER, *The Audit Society: Rituals of Verification*, Oxford University Press, Oxford, 1997.

un fel de „asigurare negativă". Sub această aparență tehnică, se constituie astfel o semnificativă putere indirectă.

Observăm în ordinea economică și emergența ultimei modalități de supraveghere pe care am descris-o în ordine politică: denunțul. În Statele Unite, așa-numiții *whistleblowers*, cei care trag semnale de alarmă, cei care, din interiorul organizațiilor, denunță disfuncții grave, sunt protejați de lege[1]. Legea Sarbanes-Oxley, votată în iulie 2002 după o întreagă serie de scandaluri financiare, obligă întreprinderile americane cotate la Bursă să se doteze cu proceduri prin care salariații să poată denunța anonim fraudele despre care au cunoștință[2]. Încălcări ale deontologiei, nereguli în materie de calitate a produselor, tentative de a masca datele referitoare la securitatea muncii, malversațiuni financiare pot fi raportate de angajați fără ca aceștia să poate fi acuzați că dăunează întreprinderii. Este un mod de a recunoaște că aceeași persoană este în același timp un muncitor dependent al organizației care îl angajează și un cetățean independent. *Whistleblower* este pentru întreprindere ceea ce rebelul sau rezistentul sunt în sistemul politic. Însă, un rebel recunoscut și protejat. *Whistleblower* exercită o putere de supraveghere, deținând în același timp echivalentul unei puteri de veto[3]. Fapt semnificativ, în 2003, publicația *Times* le-a numit „personalități ale anului" pe cele trei persoane care denunțaseră neregulile din Enron, WorldCom și FBI. Mai

[1] Pentru o primă abordare a literaturii, acum proliferante, despre acest subiect, v. Roberta Ann JOHNSON, *Whistleblowing, When it Works and Why*, Lynne Rienner Publishers, Boulder (Co.), 2003.

[2] Stephen M. COHN, Michael D. KOHN, David K. COLAPINTO, *Whistleblower Law: A Guide to Legal Protections for Corporate Employees*, Praeger, Westport (Conn.), 2004.

[3] Gerald VINTEN (ed.), *Whistleblowing: Subversion on Corporate Citizenship?*, St Martin's Press, New York, 1994.

multe directive europene s-au angajat în aceeași direcție. Desigur, preocuparea etică este centrală. Există însă și o funcție mai prozaic „managerială" în aceste acțiuni de denunț. Ele contribuie la producerea informațiilor utile bunei funcționări a pieței și a instituțiilor. Am putea vorbi, așadar, despre un *denunț de control*. Există însă și modalități mai comune de intervenție directă a indivizilor în organizații. Asistăm astfel la înmulțirea blogurilor personale în întreprinderi, forme de expresie critică și independentă[1]. Au apărut și alte tehnici de producție directă a informației și de sugestie: *hotlines*, forumuri de discuții, mediatori etc. Întreprinderile au fost mult timp caracterizate de exercițiul unei puteri ierarhice și autoritare, contrastând cu procedurile reprezentative din sfera politică. Ele încep acum să facă loc puterilor indirecte. Nu dintr-un exces de virtute, ci sub presiunea faptelor, a așteptărilor salariaților și, mai mult, a exigențelor pieței.

PIAȚA SAU TRIUMFUL PUTERII DE VETO

Să continuăm paralela dintre economic și politic pe terenul puterilor de obstrucție. Consumatorii și alegătorii sunt frecvent asemănați, primii „alegând" produsele așa cum ultimii își aleg reprezentanții (literatura despre subiect este enormă). Comparația dintre cele două tipuri de expresie a preferințelor și a modalităților de decizie a prilejuit numeroase studii asupra distincției dintre *piață* și *forum*. Considerabile sunt și analizele diferitelor forme de raționalitate, chiar și limitate, ce operează în cele două domenii, lucrările lui Jon Elster jucând un rol

[1] V. Frédérique ROUSSEL, „Quand l'employé fait blog", *Libération*, 6 iunie 2005.

de pionierat în materie. Caracteristica majoră a pieţelor a fost însă insuficient subliniată: pieţele sunt structurate prin intervenţii negative. Pieţele financiare ilustrează cel mai bine acest aspect. Putem, aşadar, propune o interpretare a funcţionării acestora plecând de la distincţia propusă de Albert Hirschman între defecţiune şi luare de cuvânt *(exit* şi *voice)*[1]. În ordinea politică şi socială, cele două modalităţi de intervenţie coexistă. Votul însuşi combină cele două elemente, amestecând refuzul şi aspiraţiile, suprapunând suveranitatea pozitivă şi cea negativă. Nu acesta este cazul pieţelor: în funcţionarea acestora, defecţiunea are sistematic întâietate în faţa luării de cuvânt[2]. Pieţele recurg în permanenţă la arbitraje între încredere şi neîncredere care privilegiază cel de-al doilea comportament. Într-o situaţie de incertitudine, neîncrederea primează întotdeauna. Asimetria transformă judecata negativă în motor al deciziilor pe piaţă: opţiunea pentru vânzarea acţiunilor este cea care, în ultimă instanţă, are forţa structurantă.

Piaţa este expresia deplină a suveranităţii negative şi pentru că aceasta din urmă se exprimă dispersat, diseminat, fără vreo formalizare sau agregare *a priori*. Piaţa întrupează astfel un fel de domnie a opiniei, inclusiv în formele sale negative, precum zvonul. Un univers în care principiul reprezentării organizate nu-şi găseşte locul şi tocmai de aceea modelul său de coordonare se aseamănă imaginii mâinii invizibile. Piaţa este, aşadar, dublu guvernată de moduri indirecte de control. Constatarea ne determină să atragem atenţia asupra caracterului problematic al unor critici actuale ce-i sunt adresate. Înţeleasă în termenii

[1] Albert O. HIRSCHMAN, *Exit, voice and Loyalty*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1970.

[2] V. remarcile foarte sugestive ale lui Mathias EMMERICH, „Le marché sans mythes", *Revue de l'OFCE*, nr. 57, aprilie 1996.

evocați, piața nu este în fapt decât una dintre expresiile, desigur emblematice, ale fenomenului diseminării deciziei. Procesul obsesiv al „ororii neo-liberale" instrumentat de unele voci maschează amploarea și natura profundă a problemelor ridicate de impolitica contemporană. El reduce chestiunea la opoziția considerată consistentă și evidentă dintre voința politică și libertatea economică, dintre interesul particular și interesul general, când însăși noțiunea de politică în raportul său cu democrația se află în cauză. Piața este un *revelator* al cauzei impoliticii contemporane. Ea nu este o mare putere ascunsă, ce domină societatea și îi impune „voința", ci vectorul mecanic al unei forțe anonime, eminamente negative, pe care nimeni nu o poate stăpâni, dar care se impune asupra tuturor. Piața este expresia exacerbată a implicării negative, figura absolutizată a democrației „civile" și, prin urmare, ilustrarea cea mai radicală a separației democraticului de politic. „Criza generalității" ce caracterizează societățile în care trăim este în primul rând politică.

ECONOMIA IMPOLITICĂ

Aceste scurte remarci ne sugerează că o comparație ar fi posibilă între formele indirecte ale democrației și un întreg ansamblu de mecanisme și de comportamente din sfera economică. Mecanismele de supervizare, de evaluare, de audit constituie puteri de supraveghere mult mai structurate decât cele pe care le-am descris în ordinea politică. Contrademocrația, am putea spune, se desăvârșește în sfera economică. Putem însă constata cu tot atâta surprindere că formele „democrației instituite" sunt și aici în declin. Puterea sindicatelor este masiv

erodată, iar întreprinderea este din ce în ce mai puțin guvernată de principii de tip reprezentativ. Distanța față de figurile „progresului", așa cum au fost imaginate acestea începând cu anii '20, este spectaculoasă. Se credea pe atunci că mecanismele democrației reprezentative constituiau prototipul oricărei organizații moderne și că, în virtutea acestui statut, erau menite să depășească granițele spațiului politic[1]. Marea temă a „democrației industriale" a mobilizat vreme de decenii spiritele reformatoare. În Franța, un François Bloch-Lainé, susținut de sindicate, cerea în anii '60 constituirea unui guvern ales al întreprinderii, responsabil în fața unei adunări ce ar fi reunit reprezentanți ai muncitorilor, ai consumatorilor și ai acționarilor[2]. Modelul german al cogestiunii avea surse de inspirație similare. La sfârșitul anilor '60, termenul de autogestiune va actualiza și va radicaliza aceste idei, asociindu-le noilor imperative ale unei implicări mai directe a indivizilor în funcționarea organizațiilor. Perspectiva presupunea transpunerea instituțiilor democrației, concepută pozitiv, în diferitele sfere ale activității sociale. Vechiul slogan al secolului al XIX-lea – „nu putem avea republica în societate atâta vreme cât în întreprindere domnește monarhia" – continua să țină loc de reper al acțiunii.

Știm acum că mișcarea nu a triumfat. În acest sens, anii '80 marchează o ruptură incontestabilă. În loc să constatăm un fel de generalizare a modelului reprezentativ

[1] Să ne amintim că Sieyès avusese încă din 1789 această intuiție, considerând că sistemul diviziunii muncii – asimilat de el principiului reprezentativ – urma să se extindă asupra tuturor sferelor vieții sociale. „Totul este reprezentare în starea socială [...] Diviziunea muncii se aplică în politică, precum și în toate tipurile de munci productive", citat în *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*, p. 13.

[2] François BLOCH-LAINE, *Pour une réforme de l'entreprise*, Seuil, Paris, 1961.

clasic, asistăm mai degrabă, *în toate domeniile*, la o dezvoltare a puterilor indirecte. Și nimeni nu pare să o regrete. Nimănui nu-i mai trece astăzi prin cap să propună alegerea responsabililor întreprinderii pentru o mai bună îndeplinire a binelui comun. Ideea naționalizării, derivată și ea din perspectiva constituirii unei „puteri bune", și-a pierdut vigoarea din aceleași motive. Un consens de fapt ne îndeamnă să ne încredem în multiplicarea diverselor mecanisme de control. Alături de extinderea formelor de supraveghere, observăm și afirmarea în forță a procedurilor de obstrucție. Să luăm un alt exemplu. În anii '60, încă mai credeam că viitorul guvernării economice se va afla în forme suple de planificare ce se vor substitui pieței[1]. Astăzi, reformele sunt imaginate sub specia creșterii puterilor de control. Responsabilii de întreprindere au constatat că pozițiile lor sunt mai vulnerabile în această nouă lume a „capitalismului opiniei" decât erau în universul caracterizat de forța sindicatelor. Ce concluzii putem trage ? Mai întâi, imaginile legitimității și ale eficienței s-au schimbat. Puterile indirecte par să fie mai capabile de a influența cursul lucrurilor, fie că exercițiul lor este mai ușor de însușit social fie că sunt asumate de instituții considerate calificate prin caracterul lor imparțial.

Analogia dintre economic și politic nu trebuie să ne îndrepte către concluzii naive și grăbite. Un întreg val de scandaluri financiare din anii 2000 (Enron, WorldCom etc.) a demonstrat vulnerabilitatea și insuficiența unor mecanisme de evaluare, de audit și de supervizare. Chestiunea controlului controlorilor a izbucnit atunci în

[1] V. perspectivele caracteristice epocii în Andrew SHONFIELD, *Le Capitalisme aujourd'hui: L'État et l'entreprise*, Gallimard, Paris, 1967.

toată violența sa[1]. Problemele ridicate de funcționarea puterilor indirecte în economie ne invită să le reinterogăm corespondentele din ordinea politică. Putem de altfel constata că puterile politice indirecte, în special cele ale media sau ale judecătorilor, au fost la rândul lor supuse unor critici acerbe, chiar dacă politica nu cunoaște echivalentul strict al crahului economic.

Asemănarea pe care am schițat-o ne împinge și mai departe. Dincolo de disfuncțiile lor notabile, dezvoltarea puterilor indirecte din sfera economică ne arată cu claritate că mișcarea de „democratizare" la care participă nu implică nicio dimensiune politică. Asistăm chiar, în ordinea economică, la o radicalizare a caracterului impolitic al acestor puteri. O dovedește în primul rând idealizarea obsesivă a principiului transparenței. Căci transparența își merită pe deplin numele în economie: ea descrie proiectul unei vizibilități perfecte, o totală lipsă a fenomenelor de frecare, un alt nume pentru utopia pieței. În acest caz, puterile de supraveghere și de evaluare își propun să instituie domnia mâinii invizibile, aflată la antipozii oricărei idei politice[2]. Însă caracterul impolitic al economiei merge și mai departe. El corespunde și faptului că ne putem imagina întreprinderi și piețe din ce în ce mai controlate și mai supravegheate fără ca problema politică în economie, cea a repartiției bogățiilor, să fie vreodată ridicată. Constatăm cu surprindere că distanțarea veniturilor între muncă și capital, precum și explozia inegalităților de remunerație între management și salariații

[1] V. de exemplu Catherine GERST, Denis GROVEN, *To B or not to B. Le pouvoir des agencies de notation en question*, Village Mondial, Paris, 2004.

[2] V. Pierre ROSANVALLON, *Le Capitalisme utopique. Histoire de l'idée de marché*, ediție nouă, Seuil, Paris, 1990.

întreprinderilor au fost simultane cu înmulțirea instanțelor de control și reglementare. Capitalismul poate fi, așadar, și mai încadrat și mai injust. Altfel spus, mai transparent și mai inegalitar. Diferența dintre controlul liberal și controlul democratic, a cărui importanță am expus-o în capitolele precedente, merită să fie din nou subliniată. Imaginea îngroșată a analogiei economice devine deosebit de utilă pentru a ne ajuta să înțelegem natura și efectele puterilor contrademocratice și pentru a ne determina să luăm în serios problemele impoliticii.

REGIMUL MIXT AL MODERNILOR

(CONCLUZII)

Explorarea universului contrademocrației ne invită să reconsiderăm obișnuitele discursuri despre retragerea cetățenilor și despre instaurarea unui univers restrâns al sferei private. Ea ne incită în același timp să reinterpretăm disfuncțiile și problemele democrațiilor contemporane restituindu-le într-o perspectivă extinsă, ce depășește simpla dimensiune electoral-reprezentativă și scoate la lumină divorțul contemporan dintre dezvoltarea *formelor* contrademocratice și o anumită regresie a *funcției* politicului. Însuși cadrul democrației se cuvine redesenat și complicat. Am distins trei dimensiuni, trei scene ale democrației, fiecare cu specificul ei: guvernarea electoral-reprezentativă; activitatea contrademocratică; producția politicului. Prima dimensiune este cea mai studiată, constituită fiind din ansamblul principiilor și procedurilor ce reglementează participarea, expresia și reprezentarea cetățenilor, legitimarea puterilor, precum și mecanismele responsabilității și ale reactivității ce leagă guvernul de societate. Dimensiunea contrademocratică, obiectul acestei cărți, capătă consistență prin practicile de supraveghere, de obstrucție și de judecată prin care societatea exercită forme de presiune asupra guvernanților, construind un fel de magisteriu paralel și informal al unei puteri

corective (ce se manifestă fie direct, fie prin instituții *ad hoc*). Cea de-a treia dimensiune, producția politicului, acoperă activitatea reflexivă și deliberativă prin care sunt elaborate regulile constituirii unei lumi comune: determinarea principiilor de justiție; arbitrajul situațiilor și intereselor diferitelor grupuri; modurile de articulare dintre privat și public. Dezvoltarea acestei activități răspunde unei exigențe de lizibilitate și vizibilitate. Tipologia ne permite să clarificăm analiza fenomenului democratic, oferindu-ne în același timp un punct de sprijin pentru a surprinde cu o mai mare acuratețe condițiile contemporane ale progresului democratic în diferitele sale dimensiuni.

CĂILE UNEI NOI DEMOCRAȚII ELECTORAL-REPREZENTATIVE

Democrația electoral-reprezentativă este animată de câteva tensiuni structurante. Mai întâi, o tensiune între perspectiva unui sufragiu-apartenență, semn al includerii într-o comunitate politică, întemeiată pe un principiu radical de egalitate, și ideea unui sufragiu-guvernant, expresie a accesului la o suveranitate împărtășită și mod de interpelare a competenței indivizilor. Tensiunea dintre „număr" și „rațiune" a subîntins și a ritmat prin progresele și regresele sale istoria sufragiului universal, întrepătrunsă cu cea a consacrării individului-suveran în societățile moderne. Reprezentarea democratică a adăugat fisura originară dintre unitatea abstractă a suveranului, la care fac trimitere noțiunile de popor sau națiune, și diversitatea condițiilor sociale. Cum se poate organiza oare coincidența dintre un „popor-principiu" și un „popor societate"? Altfel

spus, cum poate oare suveranul căpăta formă și chip prin reprezentarea într-o adunare? Întreaga dificultate a reprezentării democratice s-a hrănit din distanța dintre un principiu politic – afirmarea supremației voinței generale – și o realitate sociologică. Într-o democrație, poporul este un stăpân imperios și totodată insesizabil. Sacralizând voința împotriva ordinii naturii sau a istoriei, politica modernă a încredințat poporului puterea chiar în momentul în care proiectul de emancipare pe care-l purta determina abstractizarea paralelă a socialului, abolind vechea societate a ordinelor și a corpurilor. Iată formulată contradicția dintre *principiul politic* al democrației și *principiul* său *sociologic*: principiul politic consacră puterea unui subiect colectiv căruia principiul sociologic îi dizolvă consistența și îi reduce vizibilitatea. Așadar, o tensiune inerentă noțiunii înseși de suveranitate a poporului, definiția guvernării reprezentative rămânând neterminată în originea sa. De la Revoluțiile franceză și americană, unele voci au considerat că guvernarea reprezentativă este pe deplin conformă spiritului democratic, înțelegând-o ca un simplu artificiu procedural, un fel de echivalent „tehnic" al democrației directe în măsura în care aceasta din urmă nu putea fi practicată într-o societate de mari dimensiuni (se va vorbi astfel, în acest spirit, despre o „democrație reprezentativă"). Alte voci înțelegeau însă guvernarea reprezentativă ca pe o *alternativă* la o democrație considerată periculoasă: pentru numeroși constituanți americani sau francezi, scopul reprezentării era cel al instituirii unei aristocrații elective. Guvernarea reprezentativă se definea în acest caz împotriva democrației, îmbogățind tipologia clasică a regimurilor.

Începând cu epoca revoluțiilor fondatoare, toate aceste tensiuni au alimentat în permanență sentimentul

unei nedesăvârșiri, dacă nu chiar al unei trădări. Unele voci au sugerat că acestea izvorau din așteptări și nerăbdări ce trebuiau îngrădite pentru a deschide calea unei politici moderate. De la Madison și Sieyès la teoreticienii liberali sau conservatorii contemporani ai realismului democratic, lista celor care au celebrat binefacerile unei politici modeste și temperate menite să reducă nemulțumirile este lungă. Prudențele intelectuale și prejudecățile împotriva numărului s-au combinat permanent pentru a hrăni viziuni resemnate ale politicului. În secolul al XX-lea, confruntarea cu amenințarea totalitară nu a făcut decât să le întărească pentru a-i invita pe cetățeni să-și restrângă orizontul așteptărilor. Astfel, idealul democratic a fost adesea redus la simpla realizare a unui regim protector al libertăților, înstrăinat de vechea ambiție a suveranității efective a poporului. În secolul al XX-lea, de la Kelsen la Schumpeter, o pleiadă de teoreticieni vor transforma modestia propriilor lor aspirații în argument teoretic, invitându-ne să substituim metafizicii unui popor activ și voluntar o viziune pur procedurală a legitimării politice. Din inima celor mai lucide prudențe ce străjuiesc marginile prăpăstiilor săpate de nerăbdări și de utopii, căutarea căilor unei autoguvernări mai efective și a unui regim reprezentativ mai atent la societate și-a păstrat vigoarea. În ultimele două secole, mecanisme constituționale și practici militante au continuat să fie inventate și dezvoltate pentru a reda sens și formă unei exigențe de implicare și de intervenție. Această istorie nu s-a închis, așa cum o demonstrează în numeroase țări numărul proiectelor și al experiențelor menite să activeze imperativul cetățenesc al participării și al ameliorării mecanismelor reprezentative (fie că este vorba despre cumulul mandatelor sau despre limitarea duratei acestora, despre organizarea

procedurilor electorale, despre recursul la forme de democrație directă sau despre reconfigurarea diferitelor puteri). Vitalitatea dezbaterilor constituționale, cu specificul lor național, dovedește și ea vigoarea așteptărilor pe care aceste reforme le trezesc.

Dezvoltarea formelor de implicare a cetățenilor în deciziile care îi privesc constituie una dintre trăsăturile majore ale recentei evoluții a regimurilor democratice. Termenul de „democrație participativă", folosit începând cu anii '80 tocmai pentru a exprima această noutate, acoperă desigur experiențe și practici foarte diverse. O distanță considerabilă separă spre exemplu procedurile ce guvernează elaborarea celebrului „buget participativ" al orașului Porto Alegre de practica mult mai modestă a reuniunilor de cartier. O mișcare generală pentru o mai mare concertare se face însă simțită. Referindu-ne numai la cazul francez, putem constata că un întreg ansamblu de dispozitive de participare au fost instituite prin texte adoptate începând cu anii '90: o lege din 1999 asupra amenajării teritoriului instituie obligativitatea organizării unor *consilii de dezvoltare* consultative la care iau parte asociațiile; în 2002, *consiliile de cartier* au fost instituite în toate orașele cu mai mult de optzeci de mii de locuitori; procedurile de anchetă publică au fost extinse și înăsprite[1]. De asemenea, în 1995, a fost creată o Comisie națională de dezbatere publică pentru ca asociațiile interesate să poată participa la „acțiunea organismelor publice în materie de mediu" (instanța a fost ridicată la rangul de

[1] V. contribuțiile reunite în Marie-Hélène BACQUÉ, Henry REY, Yves SINTOMER, *Gestion de proximité et démocratie participative. Une perspective comparative*, La Découverte, Paris, 2005, precum și grupajul „Alter-démocratie, alter-économie", *Revue du MAUSS*, nr. 26, semestrul 2, 2005.

autoritate independentă printr-o lege din 27 februarie 2002, intitulată semnificativ „democrația de proximitate"). Atelierele, juriile, forumurile s-au multiplicat la nivelul regiunilor pentru a apropia instanțele executive de cetățeni. De asemenea, cercetările desfășurate pe terenul științelor sociale au inspirat experiențe punctuale de conferințe de consens, de forumuri hibride, de jurii cetățenești sau de sondaje deliberative[1]. Instituțiile și practicile de acest tip sunt astăzi frecvente în numeroase țări ale lumii. În fapt, noțiunea de democrație participativă a fost așezată la loc de onoare în proiectul *Tratatului constituțional al Uniunii Europene* elaborat în 2004. Nu numai că textul o menționează, dar o și distinge explicit de democrația reprezentativă definind-o ca un „dialog deschis, transparent și regulat cu asociațiile reprezentative ale societății civile" (articolul I.47). Emergența acestor elemente ale unei noi democrații a fost însoțită de apariția unei enorme cantități de publicații menite să deseneze contururile unei epoci noi, postreprezentative, a democrației ce ar da un plus de consistență idealului unei cetăți pline de viață[2].

Motivele acestei evoluții sunt numeroase și diverse. Mai întâi, democrația participativă răspunde unei așteptări sociale. Cetățenii sunt din ce în ce mai puțin dispuși să-și satisfacă participarea pe cale electorală și să le ofere reprezentanților semnături în alb. Dimpotrivă, cetățenii par să dorească acum ca opiniile și interesele lor să fie luate în calcul într-un mod mai concret și mai continuu. De cealaltă parte, autoritățile sunt nevoite să-și consolideze

[1] V. M. CALLON, P. LASCOUMES, Y. BARTHE, *Agir dans un monde incertain*, *op. cit.*, precum și Dominique BOURG, Daniel BOY, *Conférences de citoyens, mode d'emploi*, Descartes et Cie, Paris, 2005.

[2] V. lucrările reprezentative pentru anii '70 și '80 semnate de Benjamin Barber, Joshua Cohen, Carole Pateman.

propria legitimitate prin forme de schimb și consultare. Puterile nu-și mai văd recunoscută legitimitatea decât dacă se supun regulat discuției și-și motivează în permanență actele. Participarea a devenit însă indispensabilă și pentru gestiunea eficientă a problemelor și a populațiilor. Utopia unui stat omniscient, capabil să guverneze societatea într-un mod rațional, și-a pierdut întru totul vigoarea. Astfel, procesele de descentralizare s-au supus în primul rând unui imperativ managerial: eficiența cere acum apropierea de teren, implicarea persoanelor interesate, tratarea informațiilor culese la bază. Democrația participativă se înscrie în această tendință, răspunzând exigențelor unei guvernabilități moderne. Participarea are, așadar, o dimensiune pe care o putem califica drept *funcțională*, aplicată fiind în special problemelor de interes local. Asistăm deci la instalarea unei democrații care, deși are certe virtuți propedeutice și pedagogice[1], suferă un discret proces de depolitizare prin propria sa banalizare. Nu o putem sacraliza și nici nu putem vedea în ea cheia progresului democratic. Evoluția se îmbină, de altfel, cu transformările ce afectează un țesut asociativ marcat adesea de un fel de „coborâre către local". De altfel, declinul marilor asociații civice naționale din Statele Unite și emergența unei societăți civile din ce în ce mai structurate de grupări locale și de *advocacy groups* parcelare a inspirat chiar formula unei „democrații diminuate"[2].

[1] Se cuvine desigur să distingem contextele. În America Latină de exemplu, asociațiile și mișcările, născute de regulă în vremea dictaturii, în momentul în care expresiile propriu-zis politice erau imposibile, au fost întotdeauna mai politizate, răspunzând unui deficit de stat și de instituții.

[2] V. analizele documentate propuse de Theda SKOCPOL, *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*, University of Oklahoma Press, Norman, 2003.

Proiectul unei democrații deliberative, care s-a impus progresiv în anii '90, a luat implicit act de limitele tematicii participative pentru a sugera o abordare mai „calitativă"[1]. Noțiunile vehiculate – discuția rațională, schimbul de argumente, forumul cetățenesc – au deplasat problema. De la Jürgen Habermas la Bernard Manin, de la Joshua Cohen la Jon Elster, numeroși cercetători au încercat să formalizeze o abordare mai procedurală a democrației, întemeiată pe viziunea unui popor deliberant[2]. O întreagă serie de studii au produs formulări mai precise ale modalităților de organizare a unei cetăți mai bine informate, mai raționale și mai active. Unele voci au propus chiar ca ritualul electoral să fie însoțit de organizarea unor manifestări menite să simbolizeze această activitate[3]. Bibliografia subiectului, acum extrem de consistentă, ne-a permis să înțelegem dinamica mecanismelor argumentative, să clarificăm condițiile formale ale unei deliberări eficiente și să aprofundăm analiza proprietăților diferitelor moduri de formulare a concluziilor unei discuții. Însă limitele acestei abordări și problemele pe care ea le suscită au ieșit de asemenea la iveală. Polarizarea opiniilor, fenomen deja observat, a determinat corectarea unei viziuni puțin prea entuziaste în privința virtuților intrinseci ale discuției[4], în

[1] Evoluția a primit numele de „inflexiunea deliberativă" *(deliberative turn)*.

[2] Dezvoltarea acestui curent în Statele Unite a fost determinată și de dorința unei desprinderi de limitele teoriilor alegerii raționale ce imaginau politica drept o simplă aritmetică agregativă a intereselor, v. Bernard MANIN, „L'idée de démocratie délibérative dans la science politique contemporaine", *Politix*, nr. 57, 2002.

[3] V. propunerea organizării unei „Zile a Deliberării", cu statut de sărbătoare națională, avansată de Bruce ACKERMAN și James S. FISHKIN, *Deliberation Day*, Yale University Press, New Haven, 2004.

[4] S-a demonstrat că discuția avea adesea efectul de a întări opozițiile dintre grupuri, fără să producă deci conturarea unei poziții mediane,

vreme ce critica a pus în evidență riscurile de a adopta o perspectivă mai degrabă consensualistă și mai puțin conflictuală a vieții democratice, precum și cele de a subestima inegalitățile de resurse între diferitele grupuri ce iau parte la deliberarea colectivă[1]. Fără a minimiza importanța reflecției și a experiențelor contemporane pe aceste două terenuri ale participării și ale deliberării, se cuvine să extindem discuția pentru a formula termenii unei înnoiri democratice. În zorii secolului al XXI-lea, organizarea contrademocrației constituie un prim șantier esențial. Sarcina este dublă: trebuie mai întâi să evităm riscul unei degradări a contrademocrației într-un populism distructiv și reductor pentru a restaura și dezvolta apoi un sens autentic al politicului, un sens a cărui absență este astăzi profundă și dureroasă.

CONSOLIDAREA CONTRADEMOCRAȚIEI

Diversele puteri contrademocratice s-au constituit prin însumarea unor practici și în absența unui plan de ansamblu, manifestându-se ca reacție la eșecurile guvernării electoral-reprezentative. Activitatea contrademocratică nu poate fi însă constituționalizată sub specia unor instituții *ad hoc*, în modul în care o gândise secolul al XVIII-lea. Ea suferă, așadar, de o anumită instabilitate structurală,

v.Cass R. SUNSTEIN, „The Law of Group Polarization", *The Journal of Political Philosophy*, vol. 10, nr. 2, iunie 2002.

[1] V. observațiile lui Lynn M. SANDERS, „Against Deliberation", *Political Theory*, vol. 25, nr. 3, iunie 1997. Se cuvine să notăm și ostilitatea radicală a teoreticienilor decizioniști față de principiul deliberativ: de la Donoso Cortès la Carl Schmitt, aceștia au atacat în permanență discuția ca practică de devitalizare a acțiunii și a antagonismelor, constitutive ale esenței politicului în viziunea acestora.

susceptibilă să ia forma unor manifestări ce-i alterează până la urmă sensul. Iată de ce se cuvine să revenim asupra acestei probleme a constituționalizării imposibile. Am evocat deja în capitolele precedente eșecul Consiliului cenzorilor din Pennsylvania sau al Tribunatului francez, eșec datorat în ambele cazuri incapacității structurale de a construi o „instituție pură", asociată strict funcției sale și complet detașată de jocul politic. În fapt, ideea unei instituții pur funcționale nu are niciun fel de consistență practică. Am putea crede altfel că binele, dreptatea sau interesul general pot fi cu ușurință întrupate. Sau, altfel spus, nu am putem spera să realizăm printr-o putere contrademocratică o formă de generalitate imposibil de instituit prin mecanismele obișnuite ale guvernării reprezentative. Așa cum perfecționarea instituțiilor democratice trece prin multiplicarea formelor de reprezentare și de suveranitate, îndeplinirea funcției contrademocratice nu poate rezulta decât din înmulțirea modalităților sale de expresie. Dacă nimeni nu poate pretinde că întrupează voința poporului sau că este vocea definitiv autorizată a acestuia, tot astfel nimeni nu poate afirma că-i exprimă singur figura critică: nimeni, adică nicio instituție și niciun
312 grup. Aceasta era ținta idealistă a instituțiilor *ad hoc* sau, într-un mod pervers și partizan, a mișcărilor populiste (acestea din urmă fiind caracterizate de pretenția de a întrupa „adevăratul popor" în fața puterilor considerate corupte). Contrademocrația are o instabilitate intrinsecă ce ne invită la o permanentă atitudine critică.

Funcția contrademocratică nu poate fi decât plurală. Este însă vorba despre un pluralism ce se cuvine declinat în moduri de organizare foarte heterogene, corespunzătoare aproximărilor diferențiate ale generalității sociale (de la caracterul foarte vag al opiniei publice la caracterul

mai structural, cvasireprezentativ al anumitor funcții precum cea a judecății). Consolidarea contrademocrației ne cere, așadar, să acordăm o atenție specială modurilor intermediare de structurare a funcției. Între puterea pur informală a opiniei sau a intervenției militante și dispozitivul strict constituțional rămâne un spațiu generos ce merită explorat. Un astfel de demers deschide o nouă cercetare, indisociabil teoretică și practică, pe care această carte nu-și propune să o înceapă. Cum am ajuns însă în pragul ei, se cuvine să întredeschidem ușa. Să considerăm mai întâi diferitele categorii ale puterilor de supraveghere, ce se manifestă astăzi în cinci moduri: puterea parlamentară de control al executivului și anchetă; manifestarea difuză a opiniei publice polarizate în spațiul mediatic; intervenția critică a partidelor politice de opoziție; acțiunile mișcărilor sociale și ale organizațiilor civice; instituțiile democratice *ad hoc*. Putem construi cu ajutorul lor registre comparative ale situației din diferite țări, retrasând în același timp evoluția istorică a fiecărui caz.

Variațiile unor asemenea registre sunt considerabile. Am sugerat deja importanta tendință istorică, manifestă în secolul al XIX-lea, de concentrare a acestor funcții în spațiul parlamentar, după abandonarea experimentelor de construcție a unor instituții *ad hoc*. Examinarea comparativă a rolului actual atribuit Parlamentelor sau a vitalității societăților civile ne ajută și ea să contrastăm situațiile. Însă tipologia ne permite să subliniem și evoluțiile transversale cele mai semnificative. Tendința către „privatizarea" și segmentarea opiniei publice alimentată de revoluția internetului determină schimbarea înțelegerii mecanismului de supraveghere a opiniei în măsura în care generalitatea acesteia este drastic redusă prin aproprierea din ce în ce mai personalizată a expresiei sociale. „Democratizarea"

sporită a supravegherii devine astfel vectorul direct al caracterului impolitic al societăților în care trăim. În același timp, rolul partidelor în demersurile de supraveghere se diminuează de vreme ce acești actori se văd consemnați să-și exercite strict rolul ce le revine în funcționarea guvernării electoral-reprezentative[1]. Se cuvine deci să ne aplecăm asupra dezvoltării noilor moduri de structurare intermediară a diverselor acțiuni de supraveghere desfășurate de organizații militante *nepartizane*. Ne-am putea imagina, de exemplu, apariția unor *agenții cetățenești de evaluare* menite să aprecieze activitatea anumitor organisme publice sau a unor *observatoare cetățenești* atente la chestiuni sau evoluții preocupante. De altfel, asemenea inițiative s-au manifestat deja în domeniul tratamentului inegalităților sau al comportamentelor de segregare spre exemplu. Miza esențială a progresului democratic se situează cu siguranță pe acest teren al expertizei și al vigilenței cetățenești. Este, prin urmare, necesar să imaginăm forme mai instituționalizate ale unei asemenea supravegheri. Nici aici nu lipsesc pistele de explorat. În unele domenii, cetățeni selectați prin tragere la sorți s-ar putea constitui în comisii de anchetă, iar autoritățile publice independente s-ar putea multiplica (după modelul autorităților constituite în Franța pentru a lupta împotriva discriminării sau pentru a veghea asupra respectării normelor deontologice de către forțele de poliție). Contrademocrația de supraveghere, manifestă în aceste registre diverse, ar putea deveni astfel unul dintre pilonii constitutivi ai unei cetățenii mai active și mai participative.

[1] Astfel cred că trebuie înțeleasă discreditarea de care suferă astăzi partidele politice. Aceasta are mai întâi cauze funcționale – diseminarea și reaproprierea socială a formelor de opoziție și de control –, dar se hrănește și din echivocul poziției partidelor, aflate între câmpul electoral-reprezentativ și cel contrademocratic.

Așa cum am observat deja, puterile de obstrucție au sfârșit prin a contura o suveranitate negativă ale cărei aspecte reactive și distructive ies adesea în evidență și pe seama cărora profită în primul rând deriva populistă. Însă istoria acestor puteri ne sugerează că și alte perspective sunt posibile. Orizontul unei dezvoltări pozitive a acestor puteri ne cere să revenim la rațiunea ce le-a motivat existența: constituirea unor modalități de critică și control capabile să introducă în funcționarea instituțiilor politice o discordanță a timpurilor. Aceste moduri corespund în fapt exercițiului unei suveranități plurale în care legitimitatea electorală încetează să se mai impună simplu și univoc. Într-o asemenea perspectivă, controlul constituționalității devine modalitatea cea mai evidentă de manifestare a unei puteri de obstrucție instituite, construită în speță pe baza unei ierarhii a puterii de interpretare a textelor. În tabăra Executivului, dreptul de a dizolva Parlamentul constituie, acolo unde există, o puternică formă de obstrucție, în măsură să propună un fel de verificare a majorității menite să resincronizeze, dacă este cazul, legătura desfăcută dintre legitimitatea socială și cea electorală. La rândul ei, cenzura parlamentară a actelor Executivului îi furnizează elementul de simetrie. 315

Suntem departe, în toate aceste cazuri, de simpla idee a unei acțiuni de obstrucție ce nu ține către niciun fel de orizont coerent. S-ar cuveni deci să avansăm în această direcție pentru a transforma dimensiunea funcțional contestatară a contrademocrației într-o resursă politică mai activă și mai utilă. Putem oare găsi o cale de a socializa asemenea puteri judiciare de obstrucție? Aceasta era ideea diferitelor forme de cenzorat imaginate la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Dedublarea legitimității implicată de asemenea sisteme este acum realizată parțial

prin procedurile de verificare a temporalităților regulate ale instituțiilor politice. Însă aceste proceduri par adesea rupte de universul cetățenesc. Cum putem remedia o astfel de situație? Prin alegerea judecătorilor constituționali? Ideea se regăsea în numeroase proiecte revoluționare. Nu este poate soluția cea mai satisfăcătoare. Desigur, alegerea creează o legătură puternică, însă aceasta este doar episodică și câteodată prea puțin rațională. Aproprierea cetățenească se poate produce, așadar, prin întărirea unei constrângeri *permanente* de argumentare și de justificare a deciziilor unor asemenea puteri. În prezent, un președinte francez care decide dizolvarea adunării nu trebuie să-și motiveze gestul; de asemenea, în numeroase țări, curțile constituționale nu-și justifică deciziile: absența explicației creează sentimentul distanței, iar exercițiul contraputerilor de acest tip se manifestă sub forma unei autorități nude și inaccesibile. Dimpotrivă, argumentația are darul de a țese o legătură chibzuită, de a stabili o relație puternică, de a recunoaște implicit existența unei obligații; argumentația obligă puterea să coboare de pe piedestal. În acest caz, nu o instituție, ci un tip de practică ne permite să construim util funcția contrademocratică.

316 Alte moduri de instituționalizare sau alte practici ale puterilor de obstrucție ar putea fi imaginate de exemplu pentru a suspenda în unele cazuri o acțiune publică cu potențial de risc. Se poate recurge în asemenea cazuri la sesizarea tribunalelor ordinare (o procedură judiciară duce atunci la o *decizie*). Puterea de obstrucție este, și în acest caz, exercitată prin intermediari. Poate fi oare exercitată direct? În circumstanțe excepționale, acesta este sensul ultim al insurecției sociale sau al rezistenței exemplare a indivizilor izolați. În mod *normal*, puterea de obstrucție este întotdeauna delegată. Ea nu devine cu adevărat

socială decât în măsura în care se supune unei constrângeri de justificare și de dare de seamă. În structura sa, puterea de obstrucție este întotdeauna o deconstrucție a temporalităților *a priori* ale sistemului politic. Esența sa este cea a unui veto suspensiv: ea consistă într-o verificare a democrației prin ea însăși, într-o distincție a propriilor ritmuri și într-o multiplicare a propriilor săi agenți. Puterile contrademocratice de obstrucție participă la o înmulțire și la o extindere a perspectivei reprezentative printr-un proces de surpare ce debordează simpla sferă electorală. Ele participă astfel la caracterul structural indirect al democrației reprezentative[1].

Cea de-a treia figură a contrademocrației, puterea de judecată, nu se exercită decât arareori în mod direct, ca în cazul juriilor populare (și aici numai în domenii cu caracter politic). În acest cadru, poporul-judecător este mai degrabă un regulator al moravurilor și al legăturii sociale și mai puțin un participant la sfera politică. Așa cum am observat mai devreme, situația nu a fost întotdeauna astfel: în secolul al XIX-lea, afacerile de presă, legate structural de discuția publică, erau aduse în fața unor asemenea jurii. Împotriva procesului de profesionalizare a justiției, desfășurat pretutindeni la sfârșitul secolului al XIX-lea, ne putem întreba dacă nu ar fi cazul să recurgem acum la o mișcare contrară. Delictele de corupție sau de abuz al bunurilor publice ar putea fi supuse aprecierii unor asemenea jurați pentru a da o mai mare solemnitate condamnării atingerilor aduse funcționării democrației. În majoritatea cazurilor, în democrații, justiția este pronunțată *în numele poporului* de către judecători care acționează ca reprezentanți ai comunității. Această

[1] V. în această privință *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*, p. 410.

dimensiune reprezentativă ar putea fi întărită. Dar nici aici alegerea nu pare să fie soluția cea mai eficientă. Obligația motivării deciziilor este susceptibilă să producă rezultate mai bune în măsura în care ea provoacă extinderea actelor judecătorului într-o expresie chibzuită a interesului public, caracterul permanent al obligației justificării socializând astfel funcția judecătorului mai mult decât ar face-o alegerea periodică[1]. Puterile contrademocratice s-ar vedea astfel întărite fără ca riscul unei derive populiste să crească. Asemenea inovații nu sunt însă suficiente pentru a compensa tendința impolitică ce se manifestă în prezent. Se cuvine să căutăm deci calea unei restaurări a funcției politice ca atare.

REPOLITIZAREA DEMOCRAȚIEI

Contrademocrația are partea sa de umbră: impolitica. Iată sursa impresiei difuze și persistente a disconfortului ce însoțește paradoxal emergența unei societăți civile mai active, mai informate, mai dispusă să participe la viața cetății. Soluția ? Soluția se găsește în reconstrucția viziunii unei lumi comune, în posibilitatea de a surmonta explozia și fărâmițarea. Sentimentul neputinței și al crizei de sens se hrănesc reciproc. Vidul de sens și nu vidul voinței constituie principala problemă a prezentului. Nu avem rețete magice pentru a ieși din acest cerc vicios și nici reforme simple sau instituții salvatoare. Lipsește mai degrabă travaliul societății asupra ei înseși; lipsește, așadar, acțiunea reflexivă. *Democrația este în acest caz*

[1] V. studiile reunite de Chaïm PERELMAN și Paul FORIERS in *La Motivation des décisions de justice*, Émile Bruylant, Bruxelles, 1978.

definită prin propriile sale eforturi și nu numai prin viața structurilor sale: democrația este o multitudine de conflicte, de negocieri, de interpretări și formulări ale regulilor vieții colective; este producție a unui limbaj adecvat al experienței, capabil să o descrie și să o stăpânească. Aceste „munci ale democrației", ce o definesc în funcția sa de instituire a socialului, pot fi regrupate în trei categorii: producția unei lumi lizibile, simbolizarea puterii colective și interpelarea diferențelor sociale.

Prima dimensiune se află chiar în inima definiției acțiunii politice, trasând distincția dintre simpla tehnică de gestiune și arta guvernării. În fapt, a guverna nu înseamnă numai a rezolva probleme de organizare, a aloca resurse în mod rațional, a planifica o acțiune în timp. A guverna înseamnă, înainte de toate, a face lumea inteligibilă, a construi instrumente de analiză și de interpretare care să le permită cetățenilor să se comporte și să acționeze eficient. Există, așadar, o dimensiune fundamental *cognitivă* a politicului: politicul produce cetatea ajutând-o să se reprezinte, să-și oglindească permanent responsabilitățile, să-și înfrunte lucid problemele. Departe de o viziune pasivă a unei puteri ce ar trebui dedusă în mod ideal din societate pentru a-i constitui reflexia fidelă, miza politică prin excelență rezidă în revelarea societății ca atare, în construcția sensului și a formei unei lumi în care indivizilor le este din ce în ce mai greu să se orienteze. Prin urmare, acțiunea politică și științele sociale își intersectează obiectivele și demersurile. Ele împărtășesc efortul de a depăși această incapacitate a indivizilor de a se portretiza ca membri ai unei colectivități, de a se imagina ca parte a unei totalități lizibile și vizibile[1]. Demersul de obiectivare a

[1] Această istorie se confundă în fapt cu cea a sociologiei. Diferitele „genuri sociologice" reflectă etapele și termenii acestei căutări pentru

lumii și permanenta întreprindere de subiectivare a subiecților politici se suprapun. Scrierile lui John Dewey au ilustrat magistral această preocupare comună, provocând reconsiderarea distincției trasate de regulă între expert și cetățean[1]. Luciditatea și libertatea, conștiința constrângerilor și hotărârea de a acționa pot fi astfel legate în mod pozitiv, punând capăt balansului ucigaș între curajul hrănit din iluzii și rațiunea cinică. Iată deci un alt mod de a înțelege chestiunea exercițiului voinței în politică. În fapt, voința nu este în primul rând proiecție și desfășurare a subiectului, ci conștiință activă de sine. „În domeniul acțiunii, scrie Castoriadis, voința este acțiune: activitatea acțiunii este revenire reflexivă asupra sinelui, voință în cunoștință de cauză"[2]. „Cu cât mai multă voință, cu atât mai mult sine", observase deja Kierkegaard în același sens[3]. Ne aflăm în miezul unei definiții filosofice a cetățeanului ca animal politic: cetățeanul este în același timp actor și spectator al politicii, subiect și obiect. Prin urmare, scopul democrației este acela de a face posibilă construcția unei istorii comune și a unui orizont de sens, de a pune capăt orbirii și neputinței oamenilor. Suveranitatea nu rezidă numai în exercițiul puterii. Ea este și stăpânire de sine, și înțelegere a lumii.

Într-unul dintre textele sale cele mai cunoscute și mai citate, Benjamin Constant opune libertatea anticilor

care opoziția metodologică dintre Durkheim și Tarde, apoi dintre Durkheim și Simmel constituie prima matrice.

[1] Robert B. WESTBROOK, *John Dewey and American Democracy*, Cornell University Press, Ithaca, 1991. Dacă viziunea optimistă a rolului științelor sociale rămâne discutabilă, perspectiva trasată de Dewey este în opinia mea esențială.

[2] Cornelius CASTORIADIS, *Sujet et vérité dans le monde social-historique*, Seuil, Paris, 2002, p. 111.

[3] Citat de France FARAGO, *La Volonté*, Armand Colin, Paris, 2002, p. 14.

libertății modernilor, valoarea implicării cetățenești directe derivate din sentimentul apartenenței la cetate prețuirii autonomiei indivizilor concentrați asupra propriilor ocupații. Constant nu suprapune însă pur și simplu această distincție peste cea dintre public și privat, dintre colectiv și individual, ci semnalează că diferența dintre antic și modern rezidă și într-o *diferență de percepție* a eficacității acțiunii politice. „În Antichitate, observă acesta, participarea fiecăruia la suveranitatea națională nu era nicidecum, așa cum se întâmplă astăzi, o supoziție abstractă. Voința fiecăruia avea o influență reală; exercitarea acestei voințe constituia o plăcere aprinsă și repetată"[1]. În lumea modernă, constată el, această „compensație" a dispărut: „Pierdut în mulțime, individul nu percepe aproape niciodată influența pe care o exercită. Niciodată voința sa nu-și mai pune amprenta pe ansamblu, nicăieri nu va putea vedea, cu propriii săi ochi, semnele cooperării"[2]. „Am pierdut în imaginație ceea ce am câștigat în cunoaștere"[3], conchide Constant. Iată întreaga problemă a politicii democratice: ea nu poate prinde corp fără un efort menit să facă *vizibile* mecanismele organizatoare ale vieții sociale. Vizibilitatea nu mai este evidentă, nici sociologic și nici simbolic. Sociologic, reprezentarea pe care o societate a indivizilor și-o poate da despre sine trebuie construită cu ajutorul viziunii politice și al demersului intelectual. Nici poporul, nici națiunea nu mai au consistență

[1] Benjamin CONSTANT, *Despre libertatea anticilor și libertatea modernilor* (1819), in IDEM, *Scrieri politice*, trad. Cristian Preda, Miruna Tătaru-Cazaban, Nemira, București, 2001, p. 29, n.t.

[2] *Ibidem.*

[3] Benjamin CONSTANT, *L'esprit de conquête et de l'usurpation* (1814), in *Cours de politique constitutionnelle ou collection des ouvrages publiés sur le gouvernement représentatif par Benjamin Constant*, ediția a 2-a, Paris, 1872, vol. II, p. 207.

sensibilă. În termeni simbolici, puterea democratică pare și ea absentă, refugiată într-o modestie proclamată. Vechile monarhii erau constituite de state de obicei slabe, în orice caz infinit mai puțin dezvoltate decât cele de astăzi (Montaigne observa, de altfel, că un gentilom al timpului său nu întâlnea statul decât de două sau de trei ori în viață[1]). Însă puterea publică știa să se arate în strălucire, să se pună în scenă cu o grijă extremă pentru aparențe. Pentru a se impune și pentru a impune, puterea amesteca moduri spectaculoase, dar episodice de afirmare efectivă a propriei autorități cu o capacitate permanentă de reprezentare a autorității, întreținând astfel „lanțurile necesității" cu „lanțurile imaginației", pentru a relua limbajul lui Pascal[2].

Cum putem oare regăsi echivalentul acestei dimensiuni aproape teatrale a politicului în societatea de astăzi? Suntem nevoiți să constatăm că nu am reușit încă să depășim efectele răsturnării vechilor raporturi dintre vizibil și invizibil provocate de ordinea democratică. Confruntate cu asemenea dificultate, unele voci cer o celebrare mai activă a memoriei, o revenire la marile narațiuni naționale, folosind presupusa glorie a trecutului drept cârjă mentală

[1] V. capitolul 42 al primei cărți a *Eseurilor*.

[2] V. interesantul comentariu propus de Joël CORNETTE în *La Monarchie entre Renaissance et Révolution, 1515-1792*, Seuil, Paris, 2000, pp. 195-199. Despre compensarea slăbiciunii statului Vechiului Regim prin acțiuni spectaculoase (*l'éclat des supplices*) și prin punerea în scenă a puterii (tobe, uniforme, monumente), v. de același autor *Le Roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*, Payot, Paris, 1993, precum și Peter BURKE, *Louis XIV, les stratégies de la gloire*, Seuil, Paris, 1995. Despre construcția indisociabil juridică și simbolică a puterii ca maiestate, v. articolele lui Yan THOMAS, „L'institution de la majesté", și Gérard SABATIER, „Les rois de représentation. Image et pouvoir (XVIe-XVIIe siècles)", *Revue de synthèse*, nr. 3-4, iulie-decembrie 1991.

a prezentului[1]. Alături de aceste încercări de resuscitare artificială a grandorii, agitarea repetitivă a noilor temeri contemporane este și ea mobilizată pentru a disimula în spatele umbrelor fricii vidul cotidian. Observăm în acest context reîntoarcerea teoriilor decizioniste. Odată cu ele reapare și nostalgia unei voințe suverane, palpabile, precum și cultul momentelor de excepție menite să simplifice datele acțiunii. Celebrarea franceză a unui gaullism legendar sau atracția tacită pentru opera lui Carl Schmitt sunt tot atâtea căutări, conduse pe căi paseiste sau perverse, a unor răspunsuri la deficitul contemporan de aparență a politicului. Cum putem oare imagina necesara resimbolizare a politicului fără a recurge la asemenea remedii dubioase? Cum putem face vizibilă și sensibilă suveranitatea fără a ne întoarce, idealizând-o, la vechea metafizică a voinței? Cum putem oare reconstrui teatralitatea puterii colective fără a o înveșmânta în haine antice puțin cam jerpelite? Nu putem recurge la o transfigurare exaltată a realității. Vizibilitatea politicii trebuie să se bizuie pe amintirea permanentă a sarcinii ce trebuie îndeplinită: transformarea unui popor absent într-o comunitate politică vie. Simbolizarea este reflecție colectivă, raport cu decizia reafirmată de a scrie o istorie comună, narațiune sensibilă și gravă a eșecurilor și a speranțelor țesute în acest efort, istorie și memorie a luptei pentru instituirea unei societăți a egalilor.

Resimbolizarea politicului participă astfel la efortul de interpelare permanentă a diferențelor sociale existente: el dă formă unei colectivități organizate potrivit regulilor

[1] Putem explica astfel tensiunea permanentă dintre tentația idealizării memoriei și nostalgia gloriei, pe de-o parte, și cealaltă mare mișcare modernă, alimentată de preocuparea pentru drepturile omului, respectiv compasiunea pentru victimele istoriei, pe de cealaltă parte.

justiției redistributive, potrivit principiilor de extindere a posibilului și a normelor raportului dintre individual și colectiv. În acest cadru, confruntarea este indisociabilă de recunoașterea conflictelor, inseparabilă de efortul scoaterii la lumină a transferurilor efective dintre indivizi, grupuri și teritorii, a moștenirilor mascate, a regulilor implicite. Ea nu are nimic din discuția pașnică și aproape tehnică evocată de unii teoreticieni ai deliberării. Numai astfel pot fi imaginate *experiențele practice*, inevitabil dificile, *ale voinței generale*. Voința generală nu ar mai fi astfel idealizarea unei minciuni sau afirmarea unei dorințe pioase, ci însumarea unei serii de practici de arbitraj, de compromis sau, dimpotrivă, a unor alegeri tranșante referitoare la consistența legăturii sociale: problema pensiilor sau a legăturii dintre generații, formele de securitate socială și profesională, regulile de prelevare fiscală, modalitățile de protecție și de indemnizare a șomajului, tratamentul problemelor durabile. Practici ce se cuvin restituite în tipul de regim pe care ansamblul acestora îl desenează efectiv. Adevărul modului de viață concret al bărbaților și al femeilor trebuie expus pentru a putea fi corectat. A reda sens și formă politicului nu înseamnă a

celebra o ființă colectivă salvatoare, fie ea popor, clasă sau mulțime, ci a clarifica sistemul de interacțiuni reale ce construiesc diferențele și diviziunile, a avea în modul cel mai direct experiența obstacolelor din calea constituirii unei cetăți întemeiate pe forța angajamentelor reciproce.

REGIMUL MIXT AL MODERNILOR

Guvernarea electoral-reprezentativă, contrademocrația și efortul reflexiv și deliberativ al politicului constituie

cei trei piloni ai experienței democratice. Fiecare are contribuția sa la organizarea cetății. Guvernarea electoral-reprezentativă îi oferă suportul instituțional, contrademocrația îi dă vitalitatea contestatară, iar efortul politic, densitatea istorică și socială. Fiecare dimensiune este încărcată cu propriile sale patologii și perversiuni. Lăsată singură, guvernarea electoral-reprezentativă tinde să se transforme în aristocrație electivă, în mașină de guvernare. Spectrul populismului și al antipoliticului bântuie asupra contrademocrației, iar efortul politic este amenințat de superficialitatea decizionistă sau de formalismul deliberativ. Atunci când se îmbină în sistem, cele trei dimensiuni pot totuși să declanșeze o dinamică virtuoasă și să-și depășească propriii demoni. Ideea unei constituții mixte se impusese în Evul Mediu pentru a numi căutarea un regim bun care ar fi împrumutat cele mai bune elemente ale aristocrației, ale democrației și ale monarhiei pentru a compune o formă politică rezonabilă și totodată generoasă[1]. Ar trebui poate să reluăm astăzi această idee a unei Constituții mixte, dar într-un sens diferit: democrația însăși se cuvine înțeleasă în acest fel, nu în măsura în care ar rezulta dintr-un compromis între principii concurente, cele de egalitate și libertate spre exemplu, ci în măsura în care este compusă prin însumarea acestor trei dimensiuni ce se pot completa și confrunta pentru a permite progresul către o autoguvernare a oamenilor. Progresul democratic nu poate fi conceput decât în acest mod plural: nu există niciun fel de *one best way* instituțional, capabil să furnizeze rețeta unei funcționări participative satisfăcătoare și nici forme

[1] V. James M. BLYTHE, *Le Gouvernement idéal et la Constitution mixte au Moyen Âge*, Academic Press, Fribourg, 2005.

de reprezentare pe deplin adecvate. Am încercat în această carte să examinăm contrademocrația: s-ar cuveni ca, în studii viitoare, să revenim la rădăcina efortului politic pentru a propune o descriere sistematică a formelor și problemelor acestuia.

Această înțelegere a democrației în cele trei dimensiuni ale sale ne determină să imaginăm diferit legăturile dintre democrațiile naționale și constituirea formelor cosmopolitice. Imaginea obișnuită a acestui raport ne cere să gândim în termeni de transfer, adică de reproducere la un nivel superior a instituțiilor și a procedurilor de control experimentate în spațiul național. Am arătat deja că referința la contrademocrație furniza un cadru coerent pentru aprecierea acțiunii societății civile în spații diferite. La un nivel mai general, noțiunea constituției mixte a modernilor ne poate permite să tratăm diferitele niveluri ale democrației și distincțiile dintre formele acesteia. De fiecare dată, un alt tip de amestec se află în joc, iar sub speciile acestui amestec pot fi formulate progrese ale fiecărui nivel. Dacă organizarea instituțiilor electoral-reprezentative rămâne pentru moment cantonată la un nivel național, dezvoltarea formelor contrademocratice are loc la ale niveluri, așa cum am arătat-o în capitolul precedent. Problema efortului politic se pune în fapt la scară internațională. Chiar în absența unui *demos* constituit, scopul este cel al edificării unei umanități comune, fie și într-un mod mai puțin exigent[1].

Există și aici o realitate a diferențelor și a diferendelor ce trebuie să devină mai vizibilă pentru a putea fi tratată. Un progres în această direcție ne-ar permite să folosim

[1] Trimit aici la distincția dintre „solidaritatea de cetățenie" și „solidaritatea de umanitate" stabilită în *La Démocratie inachevée*, *op. cit.*, pp. 421-422.

aceleași categorii pentru a oferi un cadru de analiză mai larg și pentru a imagina progresul democratic concertat al națiunilor, construcția unei ordini cosmopolitice și dezvoltarea unor spații asemănătoare celui desenat de Uniunea Europeană. O asemenea convergență a fost cel mai adesea gândită după modelul slab al diseminării generalizate a puterii, al multiplicării formelor de guvernanță fără guvern sau, dimpotrivă, după chipul unei mondializări a bunelor sentimente sau în ritmul exaltat al unei epifanii a revoltelor. Ea ar putea fi astăzi revendicată drept expresia unei exigențe puternice și instrumentale în același timp.

SAVANTUL ȘI CETĂȚEANUL

Studiul câmpului politic este adesea sfâșiat între două categorii de demersuri: pe de-o parte, teoriile normative; pe de cealaltă, descrierile organizate ale istoricului sau ale sociologului. Această carte a încercat să *practice* o altă cale: elaborarea unei teorii înnoite a formelor democrației plecând de la observarea minuțioasă a universului contrademocratic. Ea a dezvoltat și a sistematizat o abordare ce se găsea deja în germen în precedentele scrieri consacrate democrației electoral-reprezentative. Metoda are două consecințe, una intelectuală, cealaltă politică. În termeni intelectuali, ea ne permite să construim un nou tip de teorie realistă a democrației, ce nu se mai bizuie pe consimțirea dezabuzată a ordinii limitate a lucrurilor. Înțelegerea resorturilor și efectelor contrademocrației ne determină să propunem o ieșire *realistă* din deziluzia politică de astăzi. Atenția acordată formelor contrademocrației ne permite să imaginăm depășirea limitelor acestora și ocolirea expresiilor lor perverse. Extinzând înțelegerea

modalităților de intervenție a oamenilor în propria lor istorie deschidem un nou orizont al posibilului. De la Schumpeter la Popper, pentru a nu lua decât două repere, teoriile numite realiste ne-au invitat implicit la o interpretare minimalistă a idealului autoguvernării ca ne-tiranie sau ca simplu proces de legitimare concurențială a guvernelor. Realismul și modestia s-au înlănțuit, iar ideea însăși de „progres democratic" și-a pierdut sensul. Perspectiva noastră ne permite să rupem acest lanț. Pentru că democrația nu mai este înțeleasă plecând numai de la limitele sale, de la riscurile sale de corupere, de la derivele sale exacerbate, ci este imaginată în conținutul său central, în manifestările sale cele mai ordinare, precum și în zonele sale de umbră.

În termeni politici, demersul ne cere să reconsiderăm rolul cunoașterii științifice. Ea ne permite să părăsim fluctuația dintre luciditatea blazată și entuziasmul naiv, să respingem „alegerea dintre ironie și radicalism", pentru a relua sugestiva formulă a lui Thomas Mann[1], să depășim opoziția dintre „politica credinței" și „politica scepticismului", potrivit unei celebre clasificări[2]. Această carte a fost scrisă în 2005, anul centenarului nașterii lui Jean-Paul Sartre și a lui Raymond Aron. Primul a fost o voce a utopiei vinovate a secolului, încăpățânatul tovarăș de drum al unei aventuri necriticate. Al doilea, un profesor al decepției, un model de luciditate melancolică. Fiecare a întrupat o formă de grandoare a vieții intelectuale, exprimând rațiunile contrare ale generației din care au făcut parte. Ei au ilustrat însă și două tentații nefericite:

[1] Thomas MANN, *Considérations d'un apolitique*, trad. fr. Louise Servicen, Grasset, Paris, 1975, p. 472.

[2] Michael OAKESHOTT, *The Politics of Faith and the Politics of Skepticism*, Yale University Press, New Haven, 1996.

cea a rațiunii înghețate și cea a angajamentului orb, alimentând din cele două direcții o formă de neputință. Autorul rândurilor de față a încercat să scape din acest impas, formulând o teorie a democrației a cărei viață să nu mai poată fi separată de acțiune.

Indice de nume

Abel, Richard L.: 83 n.
Abramson, Jeffrey: 229 n., 237 n.
Ackerman, Bruce: 310 n.
Aglietta, Michel: 287 n.
Alain (Émile-Auguste Chartier, zis): 76-79, 279
Alembert, Jean d': 104, 149
Allemane, Jean: 166 n.
Allen, Robert: 234 n.
Althusius, Johannes: 147-149
Amar, Achil Reed: 236 n.
Ansolabehere, Stephen: 189 n.
Arendt, Hannah: 13, 64, 175, 193, 247-249, 252
Aristofan: 211
Aristotel: 101-103, 208, 212, 253 n.
Arnaud, Lionel: 36 n.
Aron, Raymond: 328
Arrow, Kenneth J.: 21
Arterton, Christopher F.: 86 n.
Aung San Suu-Kyi: 183
Aymé, Marcel: 60-61

Babeau, Henry: 95 n.
Babeuf, Gracchus: 112
Bacon, Pierre Jean Jacques: 108
Bacqué, Marie-Helène: 307 n.
Badinter, Robert: 252 n.
Baker, Keith Michael: 59 n.
Balandier, Georges: 249 n.
Balfour, Arthur James: 172
Balibar, Étienne: 39 n.
Ball, Milner S.: 250 n.
Bance, Pierre: 238 n.
Baranger, Denis: 219 n.
Barber, Benjamin R.: 86 n., 308 n.
Barclay, William: 148 n.
Bardach, Eugène: 57 n.
Barnett, James Duff: 220 n.
Barthe, Yannick: 27 n., 308 n.
Bartolus: 141
Battaglini, Mario: 109 n.
Baudeau, Nicolas: 54-55
Bauman, Richard A.: 210 n.
Bayle, Pierre: 70
Beaud, Olivier: 241 n.
Beauté, Jean: 217 n.
Beccaria, Cesare: 227
Beck, Ulrich: 26-27, 273
Behn, Robert D.: 242 n.
Beiner, Ronald: 248 n.

Béland, Daniel: 82 n.
Bellamy, John G.: 216 n.
Benasayag, Miguel: 39 n.
Benoît, Olivier: 91 n.
Bentham, Jeremy: 49, 68, 250
Benveniste, Émile: 247 n.
Bergasse, Nicolas: 85
Bergounioux, Alain: 173
Berman, Paul: 194
Bernardi, Bruno: 150 n.
Bèze, Théodore de: 145-146
Bezes, Philippe: 255 n.
Bidégaray, Christian: 151 n.
Billiard, Auguste: 117 n.
Bilsky, Leora: 248 n.
Bird, Frederick L.: 222 n.
Blackstone, William: 227-228
Blanquer, Jean-Michel: 241 n.
Blanqui, Auguste: 165, 168, 174, 177-178
Blic, Damien de: 63 n.
Bloch-Lainé, François: 296
Blythe, James M.: 325 n.
Bodin, Jean: 148
Boll, Bernhard: 186 n.
Boltanski, Luc: 66 n., 70 n.
Bonnet, Jean-Claude: 121 n., 122 n.
Bonneville, Nicolas: 108, 112, 120
Bouchet, Thomas: 197 n.
Bourdieu, Pierre: 82, 251 n.
Bourdon, Jean: 111 n.
Bourg, Dominique: 308 n.
Bouvier, Jean: 65 n.
Bovens, Mark: 242 n.
Boy, Daniel: 308 n.
Braithwaite, John: 67 n.
Brandeis, Louis D.: 62 n.
Brécy, Robert: 167 n.
Brennan, Geoffrey: 69 n.
Breyer, Stephen: 252 n.
Brissot de Warville, Jacques Pierre: 56, 107 n., 120, 133 n.
Brondel, Séverine: 242 n.
Brousseau, Éric: 287 n.
Brunot, Ferdinand: 115 n., 156 n.
Buchez, Philippe Joseph Benjamin: 116
Buchanan, George: 144
Buckingham, ducele de: 217-218
Burke, Edmund: 106 n.,
Burke, Peter: 322 n.
Bush, George Herbert: 188-189
Bush, George Walker: 189-190

Cabanis, Pierre Jean Georges: 109
Cain, Bruce: 188 n.
Callon, Michel: 27 n., 308 n.
Calvin, Jean: 143
Cameron, Charles M.: 192
Campbell, Bruce A.: 187 n.
Camus, Albert: 174
Camy, Olivier: 154 n.
Canetti, Elias: 281
Canovan, Margaret: 278 n.
Capdevielle, Jacques: 35 n.
Carcasonne, Guy: 100 n.
Carney, Frederick S.: 147 n.
Carré de Malberg, Raymond: 132 n., 133 n.
Carter, Jimmy: 188
Castoriadis, Cornelius: 252, 320
Catalano, Pierangelo: 149 n.
Cautrès, Bruno: 36 n.
Cayla, Olivier: 247 n.
Chabot, François: 154 n.

Chalmers, David Mark: 61 n.
Chao Yuen, Tcheng: 72 n.
Chateauraynaud, Francis: 81 n.
Chatterjee, Partha: 38 n.
Chaumont, Michel: 179 n.
Chevé, Charles-François: 116
Christie, Ian R.: 175 n.
Christensen, Terry: 220 n.
Christenson, Ron: 210 n.
Clanché, François: 36 n.
Clausewitz, Karl von: 52
Clauss, Charles: 232 n.
Claverie, Élisabeth: 232 n.
Cloots, Anacharsis: 51 n., 122 n.
Cobb, Roger W.: 58 n.
Cohen, Joshua: 308 n., 310
Coke, Edward: 217-218
Colapinto, David K.: 292 n.
Colliot-Thélène, Catherine: 266 n.
Comte, Auguste: 77
Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat, marchiz de: 56, 77, 107, 154, 158, 227-228
Constant, Benjamin: 24-25, 77, 113-114, 169-170, 263, 321
Contamine, Philippe: 72 n.
Coornaert, Émile: 166 n.
Copeland, Gary A.: 189 n.
Cornette, Joël: 322 n.
Cortès, Donoso: 311 n.
Cottereau, Alain: 238 n.
Cournot, Antoine Auguste: 228 n.
Cousin, Jean: 149 n.
Cox, Gary: 186 n.
Cransfield, Lionel: 217
Cronin, Thomas E.: 221 n.
Crozier, Michel: 268 n.
Dahl, Robert: 169, 283 n.
Dampierre, Éric de: 63 n.
Daunou, Pierre Claude François: 108-109, 132
Davis, Gray: 220, 224
Davis, Michael H.: 242 n.
Deleuze, Gilles: 85
Démeunier, Jean-Nicolas: 149 n.
Desmoulins, Camille: 120-121
Devaux, Augustin Marie: 233 n.
Dewey, John: 320
Diderot, Denis: 104, 149, 196
Dippel, Horst: 107 n.
Dogan, Mattei: 35 n.
Doganis, Carine Karitini: 280 n.
Doidy, Éric: 255 n.
Donnelly, Jack: 68 n.
Donovan, James M.: 233 n.
Douzou, Laurent: 179 n.
Dubouis, Louis: 59 n.
Duclert, Vincent: 179-180 n.
Dugdale, Blanche E.C.: 172 n.
Duplessis-Mornay, Philippe: 145
Dupont de Nemours, Pierre Samuel: 54
Duport, Adrien: 231
Duprat, Gérard: 266 n.
Durkheim, Émile: 63, 85, 320 n.
Dworkin, Ronald: 252 n.

Elder, Charles D.: 58 n.
Elster, Jon: 64 n., 214 n., 293, 310
Émeri, Claude: 151 n.
Emmerich, Mathias: 294 n.

Emerson, Ralph Waldo: 174, 176-177
Erickson, Stephen C.: 185 n.
Erikson, Robert S.: 267 n.
Esmein, Adhémar: 232 n.
Esposito, Roberto: 39 n.
Everitt, Joanna: 82 n.

Farago, France: 320 n.
Farge, Arlette: 179 n.
Fauchet, abatele: 152
Faucher, Léon: 96 n.
Felstiner, William L.F.: 83 n.
Ferejohn, John: 188 n.
Fichte, Johann Gottlieb: 156-161
Filangieri, Gaetano: 104
Fillieule, Olivier: 80 n.
Fiorina, Morris: 188 n.
Fishkin, James S.: 310 n.
Flauss, Jean-François: 200 n.
Foord, Archibald: 172 n.
Ford, Gerald Rudolf: 188
Foriers, Paul: 318
Foucault, Michel: 13, 39, 49-50, 53 n.
Fouillée, Alfred: 76
Foulquier, Norbert: 242 n.
Franklin, Benjamin: 107
Franklin, Mark N.: 35 n.
Fréron, Louis Marie Stanislas: 49 n.
Fröhlich, Pierre: 102 n., 103 n.

Gambetta, Diego: 29 n.
Garapon, Antoine: 229 n., 242 n., 251 n.
Garrett, Geoffrey: 192 n.
Garment, Suzanne: 65 n.
Gauchet, Marcel: 114 n.
Gaulle, Charles de: 179-180
Gaymard, Hervé: 70 n.
George I: 105 n.
George III: 174
Gérard, Valérie: 170 n.
Gerhardt, Michael J.: 225 n.
Gerst, Catherine: 298 n.
Gerstlé, Jacques: 58 n.
Gerston, Larry N.: 220 n.
Giesey, Ralph: 140 n.
Gilbert, Claude: 81 n.
Girardin, Émile de: 124 n., 167, 168 n.
Giulj, Sylvie: 173 n.
Gladstone, William Ewart: 72
Gluckman, Max: 63, 64 n.
Gordon, Thomas: 105 n.
Goodin, Robert: 57 n.
Goodman, Christopher: 144 n.
Gouron, André: 140 n.
Graham, Mary: 70 n.
Granier de Cassagnac, Adophe: 122, 123 n., 124
Granovetter, Mark S.: 199 n.
Green, Thomas Andrew: 227 n.
Griffuelhes, Victor: 167
Gros, Dominique: 154 n.
Groven, Denis: 298 n.
Grunberg, Gérard: 38 n.
Guarnieri, Carlo: 258 n.
Guénard, Florent: 150 n.
Gueniffey, Patrice: 155 n., 159 n.
Guesde, Jules: 168
Gueydan, Claude: 59 n.
Guilhaumou, Jacques: 59 n.
Guionnet, Christian: 36 n.
Guizot, François: 55, 170-171

Habermas, Jürgen: 310
Hansen, Mogens Herman: 208 n., 211 n., 212 n.

Hardin, Russel: 29 n.
Hardt, Michael: 273 n.
Harold, Gilbert: 289 n.
Harrison, Denis: 29 n.
Haskins, Charles Homer: 72 n.
Hauray, Boris: 290 n.
Havel, Vaclav: 181
Havin, Léonor-Joseph: 124 n.
Heuschling, Luc: 242 n.
Héran, François: 36 n.
Hérault de Séchelles: 108, 153-155
Hermet, Guy: 278 n.
Herodot: 101
Hirschman, Albert O.: 35, 294
Hobbes, Thomas: 69 n., 196
Hoffmann Stanley: 281 n.
Holloway, John: 39 n.
Hood, Christopher: 90 n.
Hoover, Herbert: 188
Hotman, François: 145-146
Howard, Dick: 249 n.
Huntington, Samuel: 268 n.

Iacob I: 217-218
Ignatieff, Michael: 194 n.
Ihl, Olivier: 278 n.
Inglehart, Ronald: 28 n.
Iyengar, Shanto: 189 n.

Jackson, Andrew: 187
Jacob, Robert: 247 n.
Jacob, Steve: 91 n.
James, Harold: 286 n.
James, Oliver: 90 n.
Jameson, Kathleen Hall: 189-190 n.
Jaume, Lucien: 48 n., 59 n., 154 n.
Jaurès, Jean: 166, 168
Jellinek, Georg: 133 n.
Jensen, Merryll: 110 n.
John de Salisbury: 141
Johnson, Roberta Ann: 292 n.
Johnson-Cartee, Karen S.: 189 n.
Jones, Bryan D.: 57 n.
Jones, George: 90 n.
Jouanna, Arlette: 142 n.
Jouvenel, Bertrand de: 25
Jullien, François: 52-53
Junius: 68, 120

Kadri, Sadakat: 250 n.
Kagan, Robert A.: 57 n.
Kamber, Victor: 189 n.
Kant, Immanuel: 64, 247
Kateb, George: 176 n.
Kaufman, George: 222
Kazin, Michael: 277 n.
Keane, John: 181 n.
Kelsen, Hans: 244, 306
Kenski, Henry C.: 189 n.
Kenyon, John Philipps: 218 n.
Kerry, John: 189-190
Kersaint, Armand Guy Simon: 108
Kierkegaard, Soeren: 320
King, Gary: 188 n.
Knox, John: 143, 144 n., 145
Kohn, Michael D.: 292 n.
Kohn, Stephen M.: 292 n.
Konrad, György: 181 n.
Koselleck, Reinhardt: 15 n., 70 n.
Kraakman, Reinier H.: 90 n.
Kreps, David M.: 69 n.
Krynen, Jacques: 254 n.
Kurland, Philip B.: 230 n.

La Boétie, Étienne de: 146
Labrosse, Claude: 120 n., 121 n.

Laferrière, Julien: 201 n.
Lagardelle, Hubert: 166 n., 167 n., 168 n.
Lanthenas, François-Xavier: 56, 133
Laquieze, Alain: 96 n.
La Rochefoucauld-Liancourt, François Alexandre, duce de: 107
Lascoumes, Pierre: 27 n., 73 n., 255 n., 270, 308 n.
Latimer, lord: 216
Laugier, Sandra: 177 n.
Lavicomterie, Louis Thomas Hérbert de: 108, 152
Le Bart, Christian: 66 n.
Lebègue, Ernest: 228 n.
Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste: 164
Lefebvre, Rémy: 66
Lefort, Claude: 11, 180, 181 n., 182 n., 193
Le Galès, Patrick: 73 n., 270 n.
Leggett, Matthew: 197 n.
Le Mercier de La Rivière, Pierre Paul François: 130 n.
Lemieux, Cyril: 63 n.
Lerat, Christian: 107 n.
Lerner, Ralph: 230 n.
Le Roux, Bruno: 90 n.
Leroux, Pierre: 116
Le Trosne, Guillaume-François: 55 n.
Lichy, Olivier: 290 n.
Locke, John: 51
Lolme, Jean-Louis de: 68 n., 104
Löwenstein, Karl: 163 n.
Ludovic XIV: 267
Lutz, Donald S.: 106 n.
Mably, Gabriel Bonnot de: 107
MacDowell, Douglas M.: 209 n.
Machelon, Jean-Pierre: 236 n.
Machiavelli, Niccoló: 52
Mackuen, Michael B.: 267 n.
Madison, James: 24, 283 n., 306
Mandeville, Bernard: 67
Mangematin, Vincent: 291 n.
Manin, Bernard: 101 n., 127 n., 173 n., 214 n., 310
Mann, Thomas: 328
Marat, Jean-Paul: 59, 120-121, 279-280
Markovits, Andrei S.: 63 n.
Marino, Michel: 288 n.
Marsiglio de Padova: 141
Martin, Pierre: 187 n.
Mason, Roger A.: 144 n.
Mattéoni, Olivier: 72 n.
Marx, Karl: 85, 178
Mayer, Nonna: 36 n., 38 n.
McCombs, Maxwell: 58 n.
McCubbins, Matthew D.: 54 n.
McIlwain, Charles Howard: 216 n.
Meader, Lewis H.: 106 n., 110 n.
Meier, Christian: 250 n.
Mendras, Henri: 80 n.
Mény, Yves: 278 n.
Mercer, Jonathan: 69 n.
Merriner, James L.: 186 n.
Michel, Henry: 179 n.
Michelet, Jules: 36 n., 121
Mill, John Stuart: 31, 97-99, 171
Miller, Kenneth P.: 225 n.

Minard, Philippe: 291 n.
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti conte de: 47, 59, 107, 166
Mirkine-Guetzévitch, Boris: 179 n.
Missika, Jean-Louis: 197 n.
Moizer, Peter: 291 n.
Mommsen, Theodor: 161-162
Monahan, Arthur P.: 141 n.
Montaigne, Michel de: 322
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de: 23, 31, 67, 72, 77, 104-106, 137, 149, 151, 159, 215
Moreno, Alejandro: 28
Morgenstern, Scott: 186 n.
Mouchard, Daniel: 80 n.
Muhlmann, Gérladine: 62 n.
Mulgan, Richard: 242 n.
Murray, Oswyn: 208 n.

Napoléon I: 99, 111-112, 115, 129 n., 237
Napoléon III: 125, 167
Nedelsky, Jennifer: 248 n.
Negri, Antonio: 273
Neveu, Érik: 84 n.
Norris, Pippa: 36 n.
Nussbaum, Martha C.: 67 n.

Oakeshott, Michael: 328 n.
Occam William: 141
Ollivier, Émile: 124. n
Ostwald, Martin: 210 n.
Owens, James: 223-224

Padis, Marc-Olivier: 274 n.
Padoa Schioppa, Antonio: 231 n., 234 n., 236 n.
Pagano, Mario: 109 n.
Papadopoulos, Ioannis: 229 n.
Pascal, Blaise: 322
Pasquino, Pasquale: 114 n.
Pateman, Carole: 308 n.
Pauly, Louis W.: 286 n.
Pech, Thierry: 274 n.
Pederzoli, Patricia: 258 n.
Pelloutier, Fernand: 167
Perelman, Chaïm: 318 n.
Péron, Juan Domingo: 276
Perot, Ross: 86 n.
Perret, Bernard: 73 n.
Perrineau, Pascal: 36 n.
Peters, John G.: 255 n.
Pettit, Philip: 134 n.
Pfau, Michael: 189 n.
Phelps, Edith M.: 226 n.
Pimentel, Carlos Miguel: 216 n., 258 n.
Platon: 101, 252-253
Plihon, Dominique: 270 n., 287 n.
Plucknett, Theodore Frank Thomas: 216 n.
Plutarh: 104
Poisson, Siméon Denis: 228 n.
Ponet, John: 144
Ponthoreau, Marie Claire: 183 n.
Popper, Karl: 328
Post, Gaines: 140 n.
Pottier, Eugène: 179
Pouget, Émile: 167
Poujade, Pierre: 281
Poultier, Jean Baptiste Jacques: 108
Pourcher, Yves: 232 n.
Power, Michael: 291 n.
Price, Richard: 106
Price, Simon: 208 n.
Prieur, Léon: 227 n.

Prochasson, Christophe: 180 n.
Proudhon, Pierre-Joseph: 166 n., 167
Prunelle de Lierre, Léonard Joseph: 108
Przeworski, Adam: 214 n.
Punnett, Robert Malcom: 172 n.

Raimbourg, Philippe: 289 n.
Rancière, Jacques: 273 n.
Rayback, Joseph G.: 107 n.
Raynaud, Philippe: 162 n.
Rayner, Hervé: 66 n.
Reid, John Philip: 230 n.
Renaut, Alain: 157 n.
Renouvier, Charles: 76
Renoux-Zagamé, Marie-France: 247 n.
Rétat, Pierre: 120 n., 121 n.
Retz, cardinal de: 244
Reulos, Michel: 95 n.
Rey, Henry: 307 n.
Reynaud, Emmanuèle: 80 n.
Rials, Stéphane: 162 n.
Richer, Nicolas: 104 n.
Ricœur, Paul: 246
Rigaudière, Albert: 94 n.
Riker, William H.: 283 n.
Robbins, Caroline: 105 n.
Robin, Corey: 194 n.
Robert, François: 155
Roberts, Jennifer Tolbert: 213 n.
Robespierre, Maximilien de: 25, 48, 99, 116, 133 n., 154-155
Rocard, Michel: 268 n.
Roederer, Pierre Louis, conte de: 112-113, 115 n.
Roland, Jeanne Marie, de la Platière, numită Madame: 47 n.
Rolland, Patrice: 279 n., 280 n.
Römmele, Andrea: 186 n.
Romero, Anthony: 239 n.
Roosevelt, Theodore: 226 n.
Rosanvallon, Pierre: 2, 9-16, 23 n., 43 n., 103 n., 115 n., 130 n., 164 n., 165 n., 169 n., 298 n.,
Rosenau, James: 270 n.
Rosenblum, Nancy L.: 194 n.
Rosso, Maxime: 146 n.,
Rousseau, Jean-Jacques: 34, 48, 51, 86, 104, 106, 111, 145, 148-152, 269 n.,
Roussel, Frédérique: 293 n.
Rouzet, Jacques-Marie: 108
Rundquist, Barry S.: 255 n.
Ryan, Frances M.: 222 n.

Sabatier, Gérard: 322 n.
Saharov, Andrei: 181
Saint-John Perse: 180
Salas, Denis: 242 n.
Saleilles, Raymond: 232 n.
Sanders, Lynn M.: 311 n.
Sarat, Austin: 83 n.
Sartori, Giovanni: 169 n., 281 n.
Sartre, Jean-Paul: 328
Schmitt, Carl: 126, 311 n., 323
Schnapper, Bernard: 234 n.
Schopenhauer, Arthur: 52
Schultz, Stanley K.: 62 n.,
Schumpeter, Joseph: 193, 306, 328
Schwartz, Thomas: 54 n.
Schwarzenegger, Arnold: 220

Schweisguth, Étienne: 38 n., 195 n.
Scialom, Laurence: 287 n.
Scott, Colin: 90 n.
Scully, Roger: 192 n.
Selsam, Paul: 106 n., 107 n.
Semelin, Jacques: 180 n.
Senter, Thomas P.: 186 n.
Seurin, Jean-Louis: 107 n.
Shaw, Donald: 58 n.
Shklar, Judith: 193, 194 n.
Shonfield, Andrew: 297 n.
Siegfried, André: 37
Sieyès, abate: 111, 114, 296 n., 306
Silverstein, Mark: 63 n.
Silvestrini, Gabriella: 150 n.
Simmel, Georg: 22, 85, 320 n.
Sinclair, Timothy J.: 290 n.
Sintomer, Yves: 307 n.
Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de: 24
Skinner, Quentin: 143
Skocpol, Theda: 8 n., 309 n.
Smith, Adam: 103
Smouts, Marie-Claude: 270 n.
Sniderman, Paul M.: 38 n.
Soljenițân, Aleksandr: 181
Somit, Albert: 186 n.
Sonner, Brenda S.: 190 n.
Sorel, Georges: 167
Spector, Céline: 150 n.
Spitz, Jean-Fabien: 134 n., 162 n.
Staël, Germaine de: 114
Stanziani, Alessandro: 291 n.
Stead, William T.: 63 n.
Steffens, Lincoln: 62
Stern, Samuel: 232 n.
Stimson, James A.: 267 n.
Stokes, Susan: 214 n.
Strom, Gerald S.: 255 n.
Sunstein, Cass R.: 87, 311 n.
Sun Tzu: 53
Surel, Yves: 278 n.
Sztulwark, Diego: 39 n.

Taft, Howard: 188
Taggart, Paul: 278 n.
Taguieff, Pierre-André: 278 n.
Talleyrand, Charles Maurice: 111 n., 129
Tarde, Gabriel: 85, 232, 320
Tartakowsky, Danielle: 80 n.
Ténot, Eugène: 168 n.
Teste, Charles: 116
Thévenot, Laurent: 66 n.
Thibaudeau, Antoine Claire, conte de: 115 n.
Thiers, Adolphe: 129 n.
Thomas, Yan: 162 n., 322 n.
Thompson, Dennis F.: 241 n.
Thompson, John B.: 62 n., 63 n., 65 n.
Thoreau, Henry David: 174-177
Thouret, Jacques-Guillaume: 228
Thuderoz, Christian: 29 n., 291 n.
Thuot, Jean-François: 266 n.
Thuriot, Jacques Alexis: 154 n.
Tocqueville, Alexis de: 70, 229, 266
Touraine, Alain: 79
Tranchard, John: 105 n.
Travers, Tony: 90 n.
Trilling, Richard J.: 187 n.
Tronchin, Jean-Robert: 150 n.
Tsebelis, George: 192 n.
Tucidide: 101 n.
Tudor, Mary: 143

Turchetti, Mario: 142 n., 144 n.
Turgot, Anne Robert Jacques: 107, 290
Turner, Jack: 176 n.

Urfalino, Philippe: 198 n.

Vallet, Élisabeth: 100 n.
Verdo, Geneviève: 197 n.
Vigreux, Jean: 197 n.
Vinten, Gerald: 292 n.
Viriot Durandal, Jean-Philippe: 82 n.
Viveret, Patrick: 73 n.
Voltaire: 227-228

Walzer, Michael: 28
Waley, Daniel: 94 n.
Walpole, Robert: 219 n.
Warren, Mark E.: 24 n., 29 n.
Watanuki, Joji: 268 n.
Weaver, Kent R.: 267 n.
Weinberg, Arthur: 61 n.
Weinberg, Lila: 61 n.
Westbrook, Robert B.: 320 n.
Wildenmann, Rudolf: 186 n.
Wilkes, John: 174-175, 177
Will, Pierre-Étienne: 71
Wilson, Robert: 69 n.
Wlezien, Christopher: 58 n.
Wolloch, Isser: 233 n., 251 n.

Yat-Sen, Sun: 71, 72 n.
Young, Lisa: 82 n.

Zimmerman, Joseph F.: 220 n., 222 n.
Zinoviev, Aleksandr: 181

Cuprins

Prefață 5

Neîncredere și democrație (introducere) 17

Societatea neîncrederii 21
Disocierea dintre legitimitate și încredere. Încrederea ca „instituție invizibilă". Instituțiile menite să compenseze erodarea încrederii prin organizarea neîncrederii. Neîncrederea liberală și neîncrederea democratică. Formele celei din urmă conturează o contrademocrație. Definiții. Factorii științifici, economici și sociologici ce explică instaurarea unei societăți a neîncrederii. Ecranul mutațiilor democrației.

Cele trei dimensiuni ale contrademocrației 29
Puterile de supraveghere. Cuvântul și lucrul. Interpelarea reputației puterilor. Puterile de sancțiune și de obstrucție. Factorii formali și sociologici ai multiplicării acestora. Emergența unui popor-veto. Figura poporului-judecător.

Mitul cetățeanului pasiv 35
Dincolo de problema absenteismului. Diversificarea repertoriilor, vectorilor și țintelor activității politice. Democrația de expresie, de implicare și de intervenție. Fenomenele emergente ce se cuvin conceptualizate și sintetizate.

Depolitizare sau impolitică? 39
Caracterul inadecvat al noțiunii de depolitizare. Impolitică, nu pasivitate. Suprapunerea activității democratice și a efectelor nepolitice. Evoluția către o „democrație civilă".

RECITIND ISTORIA DEMOCRAȚIEI 41
Caracterul „post-" și „pre-democratic" al celor trei puteri indirecte. Exemple. Istoria ca laborator activ al prezentului. Politica: spațiu al experienței. O dezoccidentalizare a privirii.

I. DEMOCRAȚIA DE SUPRAVEGHERE 45

1. A veghea, a denunța, a evalua 51

VIGILENȚA 51
Vigilența ca dispoziție politică. Cele două registre ale voinței și ale atenției. Istoria cuvântului *supraveghere* și ideea guvernării indirecte. Puterea cenzorială a opiniei se exercită fără reprezentare: analizele perioadei revoluționare din Franța. Publicul ca termostat regulator al acțiunii guvernamentale.

DENUNȚUL 59
1789 și „electricitatea denunțului" Figura scandalului. Exemplul *mukrakers* americani. Funcția de agendă și de instituire. Economia reputației în democrațiile de opinie. Puterea rușinii.

EVALUAREA 70
Interpelarea competenței guvernanților. Practicile de evaluare ca formă de critică politică: elemente de istorie. Controlul, între raționalizarea statului și apropierea cetățenească.

2. Actorii supravegherii 75

CETĂȚEANUL VIGILENT 76
Viziunea filosofului Alain. Democrația definită prin control și interpelare. O viziune sceptică a politicii, la dublă distanță de universul militant și parlamentarismul republican.

NOUL MILITANTISM 79
Mișcările sociale din anii '70: noi actori, noi câmpuri și noi forme. Necesitatea de a gândi funcția democratică a acestora. Specificul lor decurge din activitățile de vigilență, de denunț și de evaluare. Obiectul lor este mai degrabă cel de a trata situații decât cel de a reprezenta populații.

INTERNETUL: O FORMĂ POLITICĂ 84
„Media asociațiile". Internetul nu este numai un medium. Este o formă socială și o formă politică. Anii '80 și optimismul „e-democratic". Internetul ca întrupare a funcției de supraveghere.

SUPRAVEGHEREA FUNCȚIONALĂ A ÎNȚELEPȚILOR 88
Autoritățile independente și funcția de vigilență. Exemplul Comisiei naționale de deontologie a securității în Franța.

AGENȚIILE INTERNE DE AUDIT ȘI DE EVALUARE 90
Efectul *New Public Management*. Cele trei figuri ale terțului vigilent în democrațiile contemporane: funcționalitate, etică și activitate socială.

3. Firul istoriei 93

CELE TREI MOMENTE 93
Emergența democrației și lupta concurențială pentru exercițiul supravegherii și pentru darea de seamă. Obiectivul controlului precede obiectivul exercițiului puterii. Parlamentarismul ca instituționalizare și raționalizare a acestor contraputeri. Viziunea lui John-Stuart Mill. Republica iacobină este visceral parlamentară.

DUALISMUL DEMOCRATIC: ELEMENTELE UNEI ISTORII LUNGI ... 100
Proceduri electoral-reprezentative și puteri de supraveghere: dualismul grec. Categoriile magistraților atenieni însărcinați cu controlul. Rolul eforilor. Privirea secolului al XVIII-lea asupra acestor magistraturi. Instituirea Consiliului cenzorilor prin Constituția Pennsylvaniei din 1776. Proiectele franceze din 1791 și 1793.

O INSTITUȚIONALIZARE IMPOSIBILĂ 109
Eșecul exemplar al experienței pennsylvaniene. Tribunatul anului VIII în Franța. Cum putem construi o instituție pur funcțională, exterioară jocului politic? Proiectele socialiștilor francezi de instituționalizare a unei puteri de supraveghere, 1830-1848.

4. Conflictul legitimităților 119

CONDEIUL ȘI TRIBUNA 119
Concurența democrațiilor simbolizată de figurile deputatului și ziaristului. Jurnalismul ca „funcție publică" în 1789. Critica bonapartistă a puterii mediatice. Viziunea iacobină. Libertatea și instituția. Decizionismul opus noțiunii de supraveghere.

CELE TREI LEGITIMITĂȚI 126
Legitimitatea instituțională și legitimitatea experienței. Calitatea de generalitate a temeiului legitimității politice. Cele trei modalități ale generalității: numărul, independența, universul moral. Cele trei legitimități: social-procedurală, prin imparțialitate, substanțială. Dimensiunea istorică a tipologiei.

NOILE CĂI ALE LEGITIMITĂȚII 130
Noua percepție sociologică și politică a noțiunii de majoritate. Desacralizarea alegerii. Reducerea acesteia din urmă la un mod de desemnare a guvernanților. Noțiunea juridică de organ aplicată media: condiții și consecințe.

II. SUVERANITATEA DE OBSTRUCȚIE 135

1. De la dreptul la rezistență la suveranitatea complexă ... 140

TEORIILE MEDIEVALE ALE REZISTENȚEI ȘI CONSIMȚĂMÂNTULUI ... 140
Ideea consimțământului popular este anterioară emergenței idealului democratic. Centralitatea noțiunii de tiranie. Construcția unei teorii politice negative.

EPOCA REFORMEI 143
Aprofundarea noțiunii dreptului la rezistență. Scrierile lui Calvin, John Knox și John Ponet. Încercarea monarhomahilor francezi de a construi un cadru nu numai moral, dar și constituțional al rezistenței. Althusius și ideea eforilor aleși de popor.

LUMINILE, PUTEREA NEGATIVĂ ȘI TRIBUNII POPORULUI 148
Montesquieu și Rousseau interpretează tribunatul roman. Puterea negativă și separarea puterilor în secolul al XVIII-lea. Transformarea termenului *veto*.

EXPERIENȚA REVOLUȚIONARĂ FRANCEZĂ 151
Dezbaterile din 1791 și 1793 din jurul instituționalizării unei puteri de obstrucție. Viziunea lui Condorcet asupra suveranității complexe. Retorica iacobină și problema insurecției.

FICHTE ȘI IDEEA UNUI EFORAT MODERN 156
Fichte și proiectul instituirii unei „puteri prohibitive". Distincția dintre „puterea pozitivă" și „puterea strict prohibitivă". Cum poate exista eforatul ca putere pur funcțională?

SENSUL UITĂRII 161
De la noțiunea de eforat la viziunea liberală a limitării puterilor. Încercarea lui Mommsen de a șterge dimensiunea constituțională a tribunatului. Dreptul de rezistență în secolul XX-lea.

2. Democrațiile autocritice 164

POLITICA NEGATIVĂ A LUPTEI DE CLASĂ 165
Cultura muncitorească a rezistenței în secolul al XIX-lea. Greva ca formă a puterii de obstrucție. Proudhon și separarea socială. Jaurès și proiectul de transformare a „puterii negative" a proletariatului în „putere pozitivă". Recunoașterea unei legitimități sociale specifice.

METAMORFOZELE OPOZIȚIEI 169
Organizarea opoziției ca formă a puterii de obstrucție. Viziunile liberale asupra rolului opoziției. Imaginea constructivă și funcțională a lui Guizot. Opoziția engleză ca „sistem": de la John Stuart Mill la ideea contemporană de „statut".

REBELUL, REZISTENTUL ȘI DISIDENTUL 173
Figurile morale și politice ale rebelului: Wilkes în Anglia secolului al XVIII-lea; Thoreau și Emerson în America secolului al XIX-lea; Blanqui în Franța. Rezistentul și refuzul său de a ceda fanatismului. Disidentul sau „omul în plus", forță descalificantă a puterii, vestitor al antipoliticii.

DECLINUL DIMENSIUNII CRITICE ÎN DEMOCRAȚII 181
Suveranitatea critică în combinație cu mecanismele electoral-reprezentative. Condițiile erodării acesteia: confuzia identităților sociale ca rezultat al transformărilor capitalismului; diminuarea rolului structurant al opoziției hrănite de declinul partidelor; nemulțumiții iau locul rebelilor. Emergența unei suveranități negative mult mai restrânse.

3. Politica negativă 185

EPOCA „DESELECȚIEI" 185
Intrarea într-o democrație a sancțiunii. Scrutinurile de ruptură. Judecata trecutului, variabilă decisivă a alegerii. Noul stil al campaniilor electorale. Exemplul american al prioritații conferite denigrării adversarului. Democrația respingerii.

OBSTRUCȚIE ȘI VETO 191
Rolul sporit al recursului la veto. Regimurile sunt din ce în ce mai mult definite de posibilitățile de blocaj ale diferiților actori. Rațiunile acestei evoluții: factorii ideologici; transformarea „liberalismului fricii"; ușurința constituirii coaliților reactive heterogene. Eficiența aparent superioară a acțiunilor negative. Să nu confundăm politica negativă cu depolitizarea.

DEMOCRAȚIA VLĂGUITĂ 198
Pasivitatea și consimțământul exprimat prin absența protestului. Interesul zonelor gri și al curenților slabi ai politicii. Exemplul procedurii alegerii tacite (un candidat câștigă fără ca alegerile să aibă loc din lipsă de contracandidați). Democrația fără alternativă și atitudinea „refuzanților" contemporani.

III. POPORUL JUDECĂTOR 203

1. Referințe pentru o istorie 208

EXEMPLUL GREC 208
Cetățeanul este simultan jurat și membru al adunării. „Procesele politice" la Atena: proceduri de invalidare a decretelor și proceduri de denunț. Atracția proceselor. Majorități compozite și majorități compacte.

IMPEACHMENT-UL ENGLEZ 215
Prima putere: puterea de a judeca. Actul juridic şi aprecierea politică sunt întrepătrunse. Contribuţia lui Coke. De la procedura de *impeachment* la votul de neîncredere. Responsabilitate penală şi responsabilitate politică.

RECALL-UL AMERICAN 219
Procedura şi aria ei de aplicare. O formă de democraţie directă? Cetăţenii care votează în procedura de *recall* sunt mai degrabă judecători decât alegători. Trei exemple de petiţii pentru *recall*. *Recall* şi *impeachment*.

2. Cvasilegislatorii 227

CALITATEA DEMOCRATICĂ A JURIULUI 227
Istoria „raţionalistă" şi „probabilistă" a juriului. Juriul este o instituţie politică. Experienţele revoluţionare americană şi franceză. Istoriile încrucişate ale juriului şi ale sufragiului universal.

FABRICAREA CONCURENŢIALĂ A NORMELOR 233
Juraţii ca producători ai normelor. „Achitările scandaloase" în secolul al XIX-lea. Deciziile juraţilor în materie politică în vremea Revoluţiei franceze. Juraţii: „protectori ai poporului" şi „actori politici" în Statele Unite.

LEGISLATORII DIN UMBRĂ 237
Consiliile prud'homale în Franţa. Distanţa dintre deciziile acestora şi litera legii. Strategiile juridice ale marilor asociaţii americane. Exemplul ACLU.

3. Preferinţa pentru judecată 240

JUDICIARIZAREA POLITICULUI 240
Politicul şi penalul. De la democraţia de confruntare şi de reprezentare la democraţiile de imputare. Căile de verificare a guvernanţilor. Cererea de judecată.

IMPERATIVUL JUSTIFICĂRII 243
Procesul obligă părţile să se explice şi să se justifice public. Diferenţa dintre proces şi campania electorală. Condiţiile argumentaţiei.

OBLIGAŢIA DECIZIEI 245
A guverna şi a judeca. Judecata, conjuncţia dintre înţelegere şi voinţă. O modalitate de acţiune pentru constituirea unei lumi comune.

SPECTATORUL ACTIV 247
Judecata priveşte spre trecut; decizia politică priveşte spre viitor. Judecătorul este un spectator activ care participă la instituirea şi la guvernarea cetăţii. Politica judecăţii *versus* politica voinţei.

TEATRALITATEA 249
Riturile suveranității. Arhitectura politică comparată a unei săli de audiență și a unei Camere parlamentare. Funcția de instituire socială a Curții de justiție.

SPAȚIUL PARTICULARITĂȚII EXEMPLARE 251
Judecata, între particularitate și generalitate. Aporia expusă de Platon în *Politica*. Un mod de a apropia faptele și valorile.

A VOTA ȘI A JUDECA 254
O aceeași „putere a ultimului cuvânt". Concurența judecăților. Schiță a unei economii generale a judecății politice. Opoziția ca proces simbolic al guvernării.

IV. DEMOCRAȚIA IMPOLITICĂ 259

1. Sentimentul neputinței și figurile depolitizării 264

EPOCA IMPOLITICII 264
Organizarea neîncrederii minează presupunerea încrederii în rezultatul urnelor. Era consumerismului politic. Declinul lizibilității și al vizibilității politicului. Noțiunea de impolitic.

ORIZONTUL TRANSPARENȚEI 268
Problema formei democrației. Perspectiva transparenței se substituie exercițiului responsabilității.

CELE DOUĂ DEPOLITIZĂRI 269
Motivele succesului noțiunii de guvernanță. Trei caracteristici. Depolitizarea prin descentrare și depolitizarea prin golire.

2. Tentația populistă 276

O PATOLOGIE A DEMOCRAȚIEI ELECTORAL-REPREZENTATIVE 277
Populismul și viziunea substanțialistă a reprezentării. Un criteriu insuficient.

POPULISM ȘI CONTRADEMOCRAȚIE 278
O patologie a supravegherii. Circumscrierea în imediat a suveranității negative. Exacerbarea destructivă a ideii poporului-judecător. Superioritatea unei caracterizări funcționale față de aprecierea ideologică.

3. Lecții de economie impolitică 285

ÎNTOARCEREA UNUI CUVÂNT 285
Reapariția termenului de supraveghere în anii '70. Semnificații și comparații.

FUNCȚIA ECONOMICĂ DE SUPRAVEGHERE 287
Piața și necesitatea prezenței supraveghetorului, a terțului corector. Rolul agențiilor de evaluare ca terț evaluator. Un mecanism

al mâinii vizibile. Certificare și supraveghere expertă. Mecanismele de audit. *Whistleblowers.*

PIAȚA SAU TRIUMFUL PUTERII DE VETO. 293
Piața și forumul. *Exit* și *Voice*. Expresia desăvârșită a unei suveranități negative. Piața: mai degrabă un revelator decât o cauză a impoliticii contemporane. Piața ca figură sublimată a „democrației civile".

ECONOMIA IMPOLITICĂ 295
Dezvoltarea formelor indirecte de reglementare și declinul modelului reprezentativ în economie. Consecințele asupra ideii de naționalizare. Viziunile concurente ale unui control eficient. Capitalismul poate fi simultan mai încadrat și mai injust.

REGIMUL MIXT AL MODERNILOR (CONCLUZII). 301

CĂILE UNEI NOI DEMOCRAȚII ELECTORAL-REPREZENTATIVE 304
Tensiunile structurante. Popor-principiu și popor-societate. Dezvoltarea formelor de democrație participativă. Exemplul francez. Riscul unei „democrații diminuate". Răsturnarea deliberativă și limitele acesteia.

CONSOLIDAREA CONTRADEMOCRAȚIEI 311
O relectură a istoriei. Existența imposibilă a unei „instituții pure". Necesara pluralizare a formelor contrademocratice. Câteva propuneri. Condițiile unei aproprieri cetățenești: permanenta obligație de justificare poate fi mai eficientă decât alegerea periodică. Noi puteri de obstrucție și de judecată.

REPOLITIZAREA DEMOCRAȚIEI 318
Depășirea impoliticului. O democrație definită nu numai de structurile sale, ci și de dinamica sa. Dimensiunea cognitivă a politicului. A guverna înseamă a face inteligibilă lumea și a da cetățenilor mijloacele pentru a se conduce. Reconsiderarea problemei voinței în politică. Cum putem regăsi teatralitatea politicului. Condițiile unui demers de resimbolizare.

REGIMUL MIXT AL MODERNILOR 324
Cei trei piloni ai expresiei democratice și demonii lor. Temeiurile unui comparativism extins. De la național la cosmopolitic.

SAVANTUL ȘI CETĂȚEANUL 327
Un nou tip de realism politic. Un refuz al alternativei dintre ironie și radicalism, dintre rațiunea rece și angajamentul orb.

Indice de nume 331

avocat **DIANA-ELENA DRAGOMIR**

CURTEA EUROPEANĂ A DREPTURILOR OMULUI DUPĂ 1 IUNIE 2010

Ghid legislativ

„Precedată atât de Declarația Universală a Drepturilor Omului, cât și de Declarația Americană a Drepturilor și Îndatoririlor Omului, Convenția Europeană a Drepturilor Omului este primul instrument internațional care, pentru a proteja o gamă variată de drepturi civile și politice, îmbracă forma unui Tratat care aduce, din punct de vedere juridic, constrângeri pentru «Înaltele Părți Contractante» și instaurează un sistem de control asupra aplicării acestor drepturi la nivel intern.

În pofida faptului că hotărârile Curții Europene a Drepturilor Omului au determinat profunde transformări în dreptul intern, și practica, și procedura, dar mai ales legislația Curții Europene rămân foarte puțin cunoscute.

Mai mult, în ultimii ani, numărul plângerilor înregistrate împotriva Statului Român la Grefa Curții Europene a crescut constant. Majoritatea cererilor însă nu întrunesc condițiile de admisibilitate, fiind respinse, irevocabil, fără a se mai ajunge la judecarea fondului cauzei.

Această carte își propune să-i ghideze pe cei interesați în legislația actuală a Curții Europene și să-i familiarizeze cu noile criterii, proceduri și reguli, inclusiv de funcționare, adoptate prin Protocolul nr. 14, în vigoare din 1 iunie 2010."

avocat DIANA-ELENA DRAGOMIR

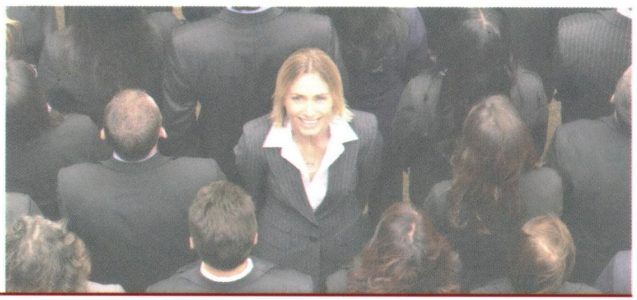

biblioteca de politică

Idealul democratic nu mai are astăzi rival. Regimurile care își spun democratice suscită însă numeroase critici. Diminuarea încrederii în reprezentanții politici constituie, fără îndoială, una dintre problemele majore ale timpului nostru. Totuși, chiar dacă cetățenii participă în mai mică măsură la vot, nu înseamnă că ei au devenit cu adevărat pasivi: îi vedem manifestând în stradă, îi auzim protestând, îi urmărim mobilizându-se pe internet... Cartea de față își propune să înțeleagă fețele acestui nou Ianus civic. Pierre Rosanvallon ne propune astfel o istorie și o teorie a rolului structurant al neîncrederii în democrații, dezvăluind geografia surprinzătoare a unui continent politic rămas multă vreme neobservat, cel al „contrademocrației".

ISBN 978-606-579-032-2

www.nemira.ro

Ilustrația copertei © NORTHFOTO